

П. 7 грудня 1963 р

АНДРІЙ ЧАЙКОВСЬКИЙ.

# З ЛАСКИ РОДИНИ

Повість у трьох частих.

ЧАСТЬ ПЕРША.



Головний склад

„PROSVITA“  
BOX 22. EDMONTON, ALBERTA.

PG 3947  
C 44 Z 33

275377

Був гарний серпневий вечір. Ціле небо голубе, засіяне мільярдами зьвізд, було супокійне, як душа праведного чоловіка. Падучі зірки мерехтіли по небесному морі літали одна за одною, мов бджоли в річку. Вони тим яркійше відбивали від темно-синього неба, що не було місяця...

В селі клекотіло від накликування нічліжан, що збиралися з кіньми на стерню.. На полі дехто ще сьпівав і звідтам заносило пахощами скошеного цвїту. В траві чичиркали сверщі. На полі заблимали огники...

В таку гарну, тиху ніч, як сказав хтось, чути чиканэ годинника вічності. Така ніч — то найліпший лік на всяку душевну болість. В тім божім супокою, серед сеї божої величі заспокоюють ся найдужше розбурхані нерви, устаэ біль душі, а бодай дізнаэ ся великої полекші.

Того гарного вечера сидів на замаэнім диким виноградом ганочку попівства в Страшевичах під Самбором Олекса Поницький, професор гімназії в Перемишлі, син місцевого пароха.

Він задумав ся, не знаючи гаразд над чим. Його голова не вийшла ще з сеї лінивої байдужности, в яку попадаэ чоловік, що працюэ головою, а потім, відірвавши ся від буденної праці, заїде на ферії на село. Його гадки снують ся по голові мов який сувокійний сон, без звязку і системи.

Поницькому находили нї гадку спогади з його молодости, в суміш із ріжними питаннями суспільними, з темами задач, які давав у гімназії, і які би ще можна дати, а побіч того лица його товаришів, учеників, знайомих... і так усе в колесо...

Виймив папіросницю і став на помацьки скручувати папіроску.

До його вийшов на ганочок батько, о. Григорій Поницький.

— Ти тут, Олесю? Шукаю за тобою. Ходи но сину в хату. Треба нам порішити одну справу в купі, бо відкладати довше годї.

Олесь дуже інтересувався справами своєї родини. Він устав зараз і пустився йти. Щось воно дуже важке, коли батько урочисто заговорив.

— Служу вам, тату.

— Про що ти так важко думаєш?

— Гарний вечір...

— Чарівний...

Війшли в хату. В гостинній кімнаті вже світило ся. Біля горіхового стола з двома кляпами звислими на обох кінцях, що стояв на середині хати на килимику, сиділа мати. Вона була одягнена в звичайну спідницю, у старім кафтанику і в білій хустинці на голові завязаній кінцями під бороду. То був її звичайний одяг у будній день коло господарства. Пані Поницька була жінка сорок п'яти літ. Лице в неї було огоріле від сонця, так само руки чорні від праці, посідані і поморщені. Вона мала звичай складати їх одну на другу на грудях. Ціла її стать не могла ніяк нагадати колишньої учениці першорядного інституту. Тяжка буденна праця на хліб насущний витиснула на ній своє нестерте п'ятно. Лишилися у неї незмінені лиш очі, гарні, голубі. Тими очима наче кришталевиими віконцями... визирала на світ божий розумна, щира, добра душа. Усю затерла тяжка праця: і стан гнучкий і руки пещені, делікатні; все минуло ся, лише блеску очий годі було затерти і він лишив ся. Ті очі немов освічували все лице. З них сяли розум, лагідність, добрячість, усе те, що чоловікови дає право до симпатії у людей. Така була пані Поницька. Для всіх без різниці добра, приятна, нікому не відмовила своєї поради і помочи. З однаковим довір'єм спішили до неї сусідки: попаді і мужички. Всі її радо слухали, всі її любили.

На боці під стіною на софі сиділа молода пані професорова Поницька. Цілою своєю поверховістю була вона рішучим противенством до своєї теці. Одягнена протенсіонально в довгий халат прибраний різними додатками, які телепались на ній за кожним рухом її складного тіла і більше заваджали, ніж прикрашали її стать. Її фризурка була вичесана по модньому в цілу високу зложену копицю свого і чужого чорного волосся. На перший погляд виглядала маєстатично, як героїня з якогось роману. Може справді Павця (вона звала ся Павліною) одягала ся в такий стрій з такою величезною фризурою, взоруючи себе по романам, що їх читала



пристрасно. Та приглянувши ся до її лица близше, дізнавало ся якогось немилого розчарованя, бо лице не йшло в парі з поставою. Не скажу, щоб було н. ане. Навпаки, лінії лица були правильні, а навіть гарні, — а була се, так сказати, — красота тіла без красоти душі. У Павці було біле, гарне личко, що тим краще відбивало при чорнім волосою, були чорні, гарно закреслі брови, гарний ніс. Лиш уста були стиснені до купи так, що виглядали в сумерку на якусь давно загоєну рану від прорізу. Над ними виднів ся чорний мошок. Кажуть, що такий склад уст вказує на енергію, і се у Павці дійсно справджувало ся. Вона була справді енергічна, невна себе, не любила, щоб їй хто перечив, а коли що рішила, то змагала ся довести діло до кінця.

Ось тепер вона також брала участь у семейній нараді, яка саме мала відбутися. Ніхто, що правда, не кликав її до того. Сіла випадково в гостинній кімнаті, тож годі було впросити її.

Коли оба Поницькі увійшли сюди, о. Григорій приступив відразу до діла.

— Справа така, мій сину: що нам робити з Марійкою? Ми порадили ся, аби її вчити дальше. До учительської семінарії вона ще й літ не має і може ще не гаразд приготована — отже може би....

— Ах Господи!- на що їй науки, на що семінарії, то всьо ляріфарі! — відзиваєть ся Павця, при чім повернула боком свою гарну голову, наче-б нагнівала ся.

— Не перебивай мені, Павцю, поки не скажу всього, — заговорив лагідно о. Григорій.

За той час Олесь опер ся своїм звичаєм спиною до печи, заложивши позаду руки, а о. Григорій ходив великими кроками по кімнаті, похиливши голову. Він усе так робив, коли над чимось важко думав. Був се високий мущина, трохи згорблений, зі знатною лисиною на голові.

— Я гадаю, — продовжав о. Григорій, — що сей рік узятиб на її підготовленє до семінарії. Вона скінчила п'яту клясу виділову, отже питанє, чи посилати її до шестої, чи вчити дома, чи як?

— Буде з неї п'ятої кляси!- — відзиває ся знов Павця. — Нехай засукає рукави та береть ся до галушок, бо потім не потрафить чоловікови борщу зварити, не то що. Що та

ціла вченість варта?

— Ти-б її конечно до кухні, а з кухні під вінець, — каже о. Григорій. — Та, бачиш, під вінець треба в наших часах конче грошній, а я їх не маю. Сей недостаток хочу заступити наукою. Піде заміж, то добре, а ні, то й так добре....

— Ах Господи!- Хто бн там з такою філософскою жєннв ся? Ото раз! Коли-б таких двоє ученнх зійшло ся, то певно здохнуть з голоду, ха! ха! ха!

Павця засьміяла ся сама одна зі свого дотепу.

— Ти все не хочеш мене зрозуміти, — каже о. Григорій звертаючи ся до Павці. — Можна вміти і борщ зварити, і троха дечого знати. Впрочім годі спускати ся на судьбу ждати на женнх і трівожити ся тою гадкою, що може ніхто не трафити ся....

— Як будуть гроші, то все найдеть ся.

— Я знаю, що грошній не зложу, — на капітали я давно поклав хрестик.

— А хто-ж тому винен, як не тато самі? При такій господарці справді годі щось зложити.

— Щож таке неправильне доглянула ти в нашій господарці? — запитав о. Поницький, обертаючи ся до невістки.

— Ах Господи!- та нема ніде ладу за зломаний шеляг. Усюди господарюють хлопн і крадуть, а тато замість пильнувати газдівства воловодять ся з хлопами, зі школою, з наукою, не беруть жадних потреб... Тому й нічого не маєте.

— Дуже ти, небого, на мене розсипалась, як коли-б річ була про твою, а не про мою книженю...

— Про мою також!- Чн я коли бачила від вас яку поміч? От живемо в місті, там така дорожняча, що не дай Боже!- Щоб коли дістати яєчко, або курку, або що будь — нічого, одним словом нічого!-

Тепер професор уважав пригідним обізвати ся:

— Мовчи бо, Павцю! Ну, що се ти розкудкудакала ся! Що тобі до того, як хто робить? Я на жадні подарунки не рахую, бо маю на стільки, що нам вистане.

— Ах, Господи! Олесунцю, та я не до того говорю, щоб чого жадати, але ж бо так водить ся між родиною, що батьки дітям помагають. От пр.. о. Гладич ніколи не забуває свої дочкн і возить печене й варене...

— От і порівнанє найшла! — каже Олесь. — Тож бо то

Я э, що я не дочка, лише син, що родичі вже досить тратили на мене, заки в люди вивели. От ліпше буде, як до того не будеш мішати ся...

— Чому, можна й мішати ся, — обізвала ся теща, — але-ж знов не так, щоб від разу осуджувати людей старших від себе. Ти, небого, ще дуже мала була, як я вже господарувала. Ось на доказ мої запрацьовані руки...

— Але-ж я до мамунці того не говорю, я лише так взагалі, бо не одно не так, — оправдувала ся Павця, бо зміркувала, що її слова немило вкололи всіх.

І справді їмость Поницька вельви образила ся імпертиненцькою промовою синові. Не одно їй, було, стерпить, та такого слова, як сьогодні, ще не чула від неї. Вона булаб зараз відповіла їй, та жаль їй було сина, якого страх любила. Не хотіла діткнути Олеся, і для того замовчала. З тої причини вона не один раз була в таким прикрім становищі. Олесь лишив ся їй один із чотирох старших синів, що повмирали. Ті страшні родинні приключки наганяли їй такого жаху, що боялась одної думки, не то слова прикрого Олесеви.

Настала немила мовчанка. Олесь не хотів таки зараз сварити на жінку, що так поважила ся говорити того при людях. Він держав ся того погляду, що жінка, хоч би й найгірша, має право ча оборону свого чоловіка. Що треба сказати жінці, то хіба в чотири очі. Один о. Григорій заховав зимиу кров.. Він не привязував значіня до балачок невістки і махнув лише рукою. Йому хотіло ся чим скорше покінчити нараду над тим, що зачав...

— Пусте! — каже, не перестаючи ходити по хаті. — Чи має Марійка йти дальше до школи, чи досить?

— Я кажу, що досить, — обзиває ся знов Павця. — З тої науки ще таке добро вийде, що панна зачне бавити ся в романси з студентами...

Олесь поглянув грізно на жінку, даючи їй тим знати, щоб мовчала.

— Я кажу, щоб учила ся, — каже їмость.

— Я теж за тим! — говорить о. Григорій.

— І мені так здаєть ся, — закінчив Олесь, — хоч я не маю тут що й говорити, коли так тато й мама хочать. Річ лиш у тім: до семинарії вона ще мало підготовлена, та ще либонь і літ тих не має. Ще треба який рік учити ся добре.

Дома нема що її лишити, бо тут ледви чи чого навчить ся тут ріжні перешкоди. Марійка схоче помагати мамі в господарстві і від того ніхто її не вдержить, а така наука нічого не варта. Я гадаю так: дати їй до Самбора до шестої кляси, а при тім наняти їй доброго учителя, щоб її приготовлював до вступного іспиту до семинарії. Я в Перемишлі розпитаю докладно: пришлю цілий плян науки.

— А я кажу, що зараз буде романс із тим якимось учителем — каже Павця „ не ждучи, чи їй хто заперечить, чи й може образить ся, встала люта з канапи і вийшла статним кроком, звеликою повагою, тягнуци хвіст свого сарафана за собою до другої кімнати. Вона мала те задоволенє, що таки вколола когось своїм говоренєм і з того була кожного разу дуже рада.

Сим разом одначе ніхто на неї не зважав. Батькам подобала ся дуже Олесева гадка. Тепер треба лиш було її виконати. Се мав заорудувати о. Григорій у Самборі сам, порадивши ся вперед свого друга, гімназьяльного катехита, о. Ясинецького.

— Мушу се сказати дівчині, — каже їмость. — Тож то втішить ся! Наука, то її ідеал.

Їмость виходила з кімнати, коли саме станула в порозі молода, чотирнацятилітня дівчина. Була се Марійка.. Вона саме вертала з шпіхліра з ключами. Хто-б її побачив у тім буденнім одязі, був би очарований її появою. Була се на причуд гарна дівчина. Струнка, висока, з чорним густим волосєм, що сплетене в одну косу, звисало на плечех по білім кафтанику низше пояса. Такі самі чорні густі брови над темно-синіми очима. Личко смагляве, прикрашене гарним здоровим румянцем, гарний носик, малинові усточка — ось і вся Марійка.

Їмость, стрітивши її, усміхнула ся.

— Чого мамунця усміхають ся?

— Будеш, доню, вчити ся, так як ти собі сього бажала.

— Ну, слава Богу, — каже Марійка.

Кинула ключі на комоду і стала по черзі цілувати батька і маму. Потім стала крутити ся і танцювати по кімнаті. Прискочила до брата, що стояв іще біля печи насуплений.

— Сервус, колега... Ну, може ні?... Покінчу семинарию і буду учителькою... ну бо!- Чого насупив ся, як сич?

І кинула ся йому на шию, цілуючи його в оба лица. Олесь обіймив її гнучку стать і пригорнув до себе, цілуючи сердечно.

— Ой ти, веретенце моє, ти хиба і вмерлого розвеселиш, — каже Олесь, усміхаючись. — Уважай же, дівко, щоб ти своєму товаришеви не зробила сорому, коли вже станеш товаришкою.

— Не бій ся, двійок не буду давати.

В сій хвилі вернула Павця до кімнати і побачила ту сцену, як Марійка стояла в обіймах брата. Вона страх не любила “любощів”, та ще при людях уважала їх просто неприличними. Вона лише здвигла плечима і сіла знов на своїм місці. Марійка догадала ся, що думає братова, пустила Олеся і вибігла до города.

Тою вісткою вона дуже врадувала ся. Її мрії здійснили ся. Буде вчити ся, піде до семинарії. Там мусить бути визначною учинницею, а потім стане учителькою. Насамперед у Страшевичах при родичах. Виравді тут ще школи нема, ну, але буде, мусить бути! Адже нераз чула, як тато говорив, що тепер скрізь по селах заводять школи. Отже поки вона скінчить науку, то прийде черга і Страшевичі. А яка з неї буде вчителька? Розумієть ся, добра для всіх учеників. Вони всі мусять любити її, мати довірє, от так як до панни Анни Проскурської в Самборі. Її варто наслідувати, вона така добра, мила, а як гарно вчить!...

Марійка бігала по стежках города зі своїми думками, що роєм обсіли її молоду, розбурхану головку. Вона не звертала уваги на те, що окружало її. Забула про красу гарного вечера. Тепер коли-б навіть замість пташачого щибету били громи, коли-б замість гарної погоди була злива, то й тоді сей вечір був би певне гарний. Він же відіграє в її житю важну роль, то він і гарний, любий, веселий — усе иньше, то лише декорация...

Марійка довго так ходила по стежках між деревами і грядочками цвітів, думаючи лиш про то одно, поки мати не закликала її до хати, бо вже була пізна пора. Тимчасом Олесь, побажавши батькам доброї ночі (він робив так усе від дитини) пішов до своєї кімнати. Павця вже лежала в ліжку; поставила лямпу на кріслі біля постелі і читала французький роман. То була її найлюбійша забава, і коли їй хто

в тім перебивав, був її найбільшим ворогом і тоді вона готова була скочити осою. Знав се дуже добре Олесь і ніколи не зачіпав її в такій ситуації. Тепер одначе стільки накипіло в його серці гніву, що таки не вдержав, щоб не сказати жінці слово правди.

— Слухай, Павліно, яким правом сьмієш ти в такий зневажливий спосіб говорити до мого батька? Ти думаєш, що я все буду терпіти?

— Ах, Господи! Олесунцю, та що-ж я такого сказала? Хиба-ж се неправда, що тато зле господарюють?

— Правда, чи неправда, а тобі зась! От і вилізло шило з мішка. Ти й не звертала би уваги в той бік, коли-б тобі привезли що тижня курку та яйця та масло... Чи тобі мало того, що маєш? Фе! Стидай ся... Даю тобі цілу свою пенсію, та не маю гаразд що їсти через твою захланність, скупість! Не досить того, що кожді вакації, кожді сьвята годуємо ся тут, що всі мусять коло тебе ходити, як коло збитого яйця — не досить тобі того? Ще тобі курок, яєць, чужого, та маєш. Мені соромно за тебе. Та ще батька мені зневажаєш? А зась тобі! Тям собі, бо, бігме, провчу так, що попамятаєш.

— Ах, Господи! Олесунцю, та що-ж я? Я не хотіла... Бачиш, мене так подразнила ота розмова про Марійку, що я й не стямила ся, коли таке... прикре слово вирвалось... Більше вже того не буде, як тебе люблю, як Несторця мого люблю... — Ну, ну, спасибіг за таку любов... Та чого ти, жінко, ненавидиш так завзято сю дівчину...

— Я? А мені що до неї? Коли-б вона була моя донька, або сестра, я-б її не так повела, а так... то що мені до того, най роблять, що їм хочеть ся... Нехай учать про мене і філософії, а романсів, — то вже навчить ся сама...

— Чого ти її вчіпила ся? Які там до чорта романси? Дівчина, як треба, чого хочеш?

— Нічого не хочу, що мені! Тепер щоб я й не знати що завважала, то пари з рота не пушу...

— Ну, і що-ж ти такого завважала?

— Слухай, Олесунцю, ти добрий і нічого не бачиш. Учора ходжу по городі, бачу, як вона в бесідці щось читає. Приходжу близше, дивлю ся, а то книжка... Беру в руки. "Що ти" — кажу — "Марієчко" — так тими словами кажу, — "читаєш так завзято?" — "От книжку, — каже, — найшла тай

читаю". Я дивлюся і очам своїм не вірю — задеревіла ціла.... Знаєш, що се була за книжка? Ну, згадай?

— Та чого мені голову морочиш загадками? Чейже про Люципера не читала, бо такої книжки либонь нема.

— Кірджалі. Михайла Чайковського! — каже, тріумфуючи, Павця і сіла в постели.

— Тфу на твою дурну голову! Та що-ж такого вона могла в тім Кірджалім дочитати ся?

— То-ж бо то й э, що не дочитала ся, бо я їй не дала. Зараз на першій сторінці зловила і відібрала книжку. "Ні, — кажу, — панно, вибачай, такі книжки поки що не для тебе". А вона витріщила на мене свої очі і ані слова, наче-б я не до неї говорила, удає невиннятко...

— Бігме, жінко, що ти дурнійша, ніж я собі думав. Та що там таке в тім Кірджалім?

— Так!... Ти не знаєш? Хиба се для добре вихованої дівчини? У мого батька, то нам не вільно було дивити ся на таку книжку, не то що...

— Видно, видно, що тобі не дуже вільно було дивити ся на книжку... А тепер то топиш ся в тих дурних книжках. А звідки-ж їй, то-б то Марійці, попала ся така книжка в руки, як не від тебе? Понавозиш того дрантя і розложиш по всій хаті, та хочеш, щоб потім ніхто того не рушив. Чого-ж ти читаєш "Кірджалі", коли то така погань?...

— Адже-ж я тут не можу входити в рахубу, бо я замужна...

— Дурне бабське говоренэ. То замужній жінці можна читати всяку погань?...

— Хиба-ж Кірджалі погань? Ти певне того не читав. Се дуже гарна книжка і цікаво написана...

— Чорт розуміє вашу бабську льогіку. Книжка гарна, кажеш, а дівчині не вільно читати, лише тобі.. ось і рация...

— Адже-ж подумай, Олесунцю, що то дівчина, ще забэ собі голову романсами і що з неї буде, до чого дійде?... А тепер ще як її зачнете едукувати, як той якийсь панич стане до неї ходити, ніби то на науку, ну, ну, — що мені до того. Ах, Господи!

— Хиба чорт тебе зрозуміє, я нії. Слухай! Коли не поховаєш собі тих своїх дурних романів, то далєбі до печи покидаю. Дівчина любить читати, не розуміючи навіть, що чи-



тає. От читає, що захопить, а ти потім маєш причину переслідувати і обмовляти її.

Розмова перервала ся.

Павця взяла ся знов до читаня.. Олесь накрив малого Несторка, що розкопав ся з накривала, закурив папіроску і вийшов до городу Хотів не то що налюбувати ся природою, а радше заспокоїти подразненэ, спричинене поведенэм жінки.

Олесь заслугував собі на ліпшу долю, ніж та, що йому попала ся. Він був чоловік добрий, м'якого, чутливого серця. Шукав таких самих людей, таких самих серць, особливо там, де надіяв ся родинного тепла. Павця не була йому зовсім під пару. Те, що писав Шіллер у "Пісні про дзвін", про те, як то гарно живеть ся, коли стрінеть ся тверде з ніжним, показало ся в Олексівій практиці сушою неправдою. Він був ніжний. Його так ховали родичі. Його леліяла мати, пестив батько та навчав, що найбільший гріх робити иньшому кривду, а найкраща заповідь божа: любити всіх і не чинити нікому того, що тобі не любо.. З тим поглядом хотів вік пережити.

На філософії мешкав він у бідної вдови-попадї, що держала на станції бідних студентів. У неї були дві дочки: та сама Павця і мала ще дівчинка Глікерця. Павця о кілька літ старша від Олесья, дуже йому подобала ся. Гарна була, та лише красою тіла. Заки придивив ся до її душі, вже закохав ся, а заки встиг розгадати ся, розчарувавшись, уже стара її мати лежала на смертній постелі і взяла від нього слово, що Павці, не покине і оженить ся з нею. Слова додержав і оженив ся. Гадав, що доказав великого, гуманного діла. Се підхлбляло його молодій амбіції, що бере бідну сироту, та ще й Русинку, значить: ніхто йому не закине потім, що оженив ся для інтересу, для грошей.

Не штука, оженити ся з любови, ал як, то вже пожертвуванэ себе самого для добра иньшого.

Родичі не спротивляли ся йому. Лише мати запитала раз перед весілэм, коли проговорив ся зі своїм наміром: "Чи ти її, сину, добре пізнав, чи вона тобі під пару, чи відповідає твоїй вдачі? Се, бачиш, на ціле житэ". Олесь повинен був сказати, що ні, та не сказав нічого, навіть рідній матери, перед якою не мав жадних тайн. Не хотів матери гризти, а завернути вже не міг.

Потішав ся лише тим, що може воно якось з часом пе-



ремінить ся, бо й так буває, що взаїмна симпатія, привязанє приходить само з себе. Та воно тут не приходило. Від першої хвилі Павця показала ся холодною як лід, — отже тепла родинного не було чого надїяти ся. Згодом пізнав Олесь, що його жінка що правда статочна, але без серця, без інтелігенції, без прінципів льогіки, от собі звичайна буденна жінка, без ніякого висшого полету. Олесь брала розпука, але нікому того не показував. З початку взяв ся до праці, гадаючи, що всі ті браки у своєї товаришки житя вигладить, та коли побачив, що його труд даремний, махнув рукою на все і жив буденним житєм. Одна потїха, яка ще йому лишила ся, то були батьки. Їх любив він по дитячому. Отже користав із кожної хвилі, коли міг побути в Страшевичах. Та хоча й бачив, що Павця для родичів непривітна, прикра і вибаглива, що буває для них тягаром, то не міг відмовити собі тої приємности, одинокої на сьвітї. За те намагав ся відплатити їм чим иньшим. Цікавив ся всіми їхніми справами, радив, робив, що ще було треба.

Павця мала зовсім иньші погляди на сьвіт. Вона передовсім дбала про себе, про свою вигоду, хоча говорила зовсім що иньшого... Кілько разів приходило ся їхати до Страшевич, вона страх того не хотїла. Вона мусить нудити ся на селї, не буде мати хвильки супокою, ніколи їй випочати по праці, — на селї такий рух, особливо в жнива підчас вакацій — ну, але коли Олесунцьо так хоче, коли йому так любо у батьків, то годї відмовити йому тої приємности.

Так говорила Павця кожного разу, перед кожними ферїями, перед кожними сьвятами до тих знайомих пань, з якими жила. В дусї одначе була дуже тому рада. На селї виспить ся до волї, вилежить ся (се був у неї ідеал супочинку), нічоґс не видасть на житє, та ще привезе до дому на смажених конфітур на цілий рік, а хлїба, масла, сира, яєць і т. д. хоч на якийсь час.

Олесь не поміркував ся на тій дипломатії. Йому лише бачило ся, що жінка не любить його батьків, що не любить спраздї села і тому нераз почував вдячність супроти жінки, що робить для нього таку жертву.

Коли надїяли ся дитини, то Павця таки заїхала з цілим потрібним крамом до Страшевич на голову батькам. Тут уродив ся Несторцьо, тут його й охрестили, тут Павця просидїла

з ним цілий рік, а Олесь лише доїздив із Перемишля. Не вважаючи на свої хиби, Павця скоренько розглянула ся, як треба поступати з чоловіком, щоб кермувати ним по своїй волі. Вона показувала ся перед ним уяглою, слухняною, лагідною, та при тім так уміла повести діло, що завсігди стало на її і завсігди допняла того, чого хотіла.

## Ц

Отець Григорій рішив ся чим скорше перевести в житє задуману раз гадку. Він зараз другої днини поїхав до Самбора, не розвідавши навіть, чи його друг о. Ясинецький вернув уже з ферії.

Пощастило йому так, що застав його вже дома. О. Ясинецький був довголітний катехит при самбірській гімназії, отже знав усіх своїх колишніх і теперішніх учеників на скрізь. Се знанє людей послужило йому до того, що свого часу мав у всіх справах рішаючий голос. На нього дивили ся всі як на коріфея. Старших сьвященників держав тим, що був із них найрозумнійший і дуже багато вмів, молодших держав своєю повагою, як колишній їх професор. З тої причини, що духовенство його держало ся, числила ся з ним і сьвітська інтелігенція. Він брав участь у всіх руських справах. Кожному говорив правду в очи. Для молоджи був дуже строгий, але виrozumілий. Розсердивши ся, лаяв по польськи. Більше ніхто не чув від нього польського слова, хиба що часом відповідаючи кому по польськи з розмислом перекручував польські слова на руський лад до неможливости. В зносинах зі сьвященниками був автократ; дуже мало таких було, кого-б поважав. До тих немногих належав о. Григорій, з котрим кінчив теологію в Відні. Цінив його задля його знаня.

О. Григорій заїхав у Самборі до Бренера, коло церкви, де заїзджали всі околичні сьвященники. Тут міг найскорше довідати ся, чи о. Ясинецький дома. Пішов до дому, але його не застав. О. Ясинецький у таку гарну пору не сидів дома. Любив ходити по полі, коли не в яким товаристві, то сам один, і то довго і далеко.

О. Григорій розвідав лише, в котрий бік він пішов, і подав ся туди просто. І знов йому пощастило, бо недалеко надібав о. Ясинецького. О. Ясинецький побачивши його з

далека став вимахувати руками і вигукувати своїм грубим басовим голосом.

— От добре, що ти приїхав, я саме мав до тебе письмо слати, бо й не надіяв ся тебе в часі жнив тут. Важні річи маю з тобою обговорити.

— І я з важним ділом до тебе приїхав, — каже о. Григорій.

— А що?

— Сим разом праватно. Скажу коротко. Моя дочка, як знаєш, скінчила дуже добре п'яту класу...

— Ну, то піде до шестої...

— Та так. Ал. я хотів би на-рік дати її до семинарії учительської.

— Дуже похвально.

— Ото-ж бачиш, треба її крім того, що будуть у школі вчити, також іще поза школою підготувити, щоб потім при вступнім іспиті не відпала.

— Ну і що?

— Потрібно мені приватного вчителя. Гадаю якогось ученика з висших клас, а ти зроби вибір і покажи мені якого доброго хлопця.

— Я маю доброго хлопця, але не ученика, ніби то колишнього мого ученика, а тепер безплатного авскультанта. Він і приватно вчителює при своїм обовязковім занятю.

— А чи схоче?

— То моя річ. Впрочім чому би не схотів учити за гроші? Та-ж він з того жиє. В день працює в суді, а вечерами по лекціях і так удержує себе і стару маму при собі. То дуже статочний хлопець, можу його поручити... Педагог дуже добрий, ну і те певне, що не збаламутить дівчину.

— Я сього не бою ся. Я певний за свою дитину.

— Говори здоров, а люди все людьми. Я їх знаю. То-ж то бо й є, що я не маю такого ученика, на котрого можна би так цілком спустити ся, а се цілком що иньшого.

— Та я на всьо годжу ся, що ти скажеш, бо за сим я лише й приїхав. Як же називає ся сей чоловік?

— Остап Копач, ц. к. авскультант безплатний і ц. к. гофрат, коли дожиє того щастя.

— Де-ж би я міг з ним поговорити?

— Пожди!- Перше поговорю! я сам, а ти прийди до ме-

не так за дві — ні, за півтора години, тоді добємо торгу.  
Вертаючи до міста, о. Григорій хотів звести бесіду на який иньший предмет, бо се діло вважав уже до половини полагодженим, та о. Ясинецький не дав йому прийти до слова — Мене вважають у цілій околиці за посередника в роздаваню лекцій. Та се пусте, як уважають, але я маю до того вдачу. Тут треба троха обсервації, багато досвіду. Треба глядіти на те, щоб учитель годив ся вдачею зі своїм учеником, се перше. Найліпший педагог може бути найгіршим для найліпшого ученика, коли вони не годять ся вдачачи, коли не відповідають собі. Се моя перша засада, котру я випробував. Тому стараю ся дспарувати ученикови учителя. Нераз буває так, що я двом старшим хлопцям велю поміняти ся за лекції.. Мені дуже на тім залежить, аби з мого посередництва був добрий успіх, инакше втратив би я довірє. Виємок отсей Остап Копач. Він усюди підбереть ся, бо то незвичайний чоловік. Він у мить зрозуміє, пізнає свого ученика.. Тому то я раю його тобі. Він ріжнить ся від своїх ровесників і що, бачиш, рідше лучаєть ся у Русинів, се у нього графічні рідкості. Наш пересічний хлопець візьме ся відразу енергічно до справи, здавалось би по початках, що доведе до великих успіхів, та потім зупинить ся в половині дороги і покине.. Тому то нема у нас людей вироблених, яких мають иньші народи. Тому ми не поступили наперед враз з иньшим. Се наша національна иба. Так само з точністю, що йде в парі з енергією. Знаєш, чому ученик спізняє ся до школи? Не все через лїнивство, або що хотів довше поспати — він неточний.. Він не розуміє, що чоловік точністю показує і висшу культуру і висше образованє. А Копач належить до тих нечисленних виємків — сей чоловік далеко зайде і честь принесе свому народови. Я за ним не від нині стежу: і в гімназії і на правах і тепер у суді. Бідував страх, сам удержував ся від малку до нині, але все був точний, енергічний і серіозний. А коли його побачиш, то я певний, що тобі на перший погляд не подобаєть ся: здаєть ся, не вміє двох до купи зчислити. Та се також добре сьвідчить про нього, бо нема в ньому бляги, фанфаронства, тої страшної недуги людського характеру. Коли він тобі скаже надумавшись, що твоя доня зложить вступний іспит до семінарії, то можеш бути певен, що так буде. Та я ані слова не прибильшую. Сам доконаєш ся, що

сього хлопця можна класти за взір. Така тут загальна гадка в тих кругах, де він обертає ся.

О. Григорій слухав і рад був з того, що так добре все складаєть ся.

— Отсе, кажеш чудовий, — каже по хвилі о. Григорій.

Чому-ж він не посвятив себе педагогії, так сказати-б, фахово?

— А! Ти до того говориш, чого він пішов на права? Та ще мучить ся безплатним авскультантом?

— І справді, се мені незрозуміле.

— Я так думав, я йому вказував філософію, та він так розклав усе, що годі йому було відмовити рації.

— Се справді цікаво.

— Сказав мені, що найкраще знанє на сьвітї, то становище судії. Він хоче бути взірцевим судією, і я певний, що буде ним. Каже, що судія може нашому народови найбільше помогти, бо його буде хоронити від того лиха, якого мужик зазнає в судї і через суд.

— Але він певне не числить ся з тим, кільки то тепер треба ждати на адютум...

— Власне, обчислив ся, на те був приготований, та тут знов показав свою характерність. Що, каже, здобуває ся легко, се має малу вартість. Воно не в силі загартувати характеру, побудити енергію, виробити сильну волю...

— Чудна філософія!- А не думає він про те, що голод зломить найсильнішу волю...?

— То-ж бо то й є, що хто не почувает в собі сильної волї, нехай не йде на таку бистру воду, бо справді потоне, стане безхарактерною людиною. Та мій Копач не з тих. От бачиш, уже служить чотири роки безплатно, зложив гарно судейський іспит, одягає ся як панич, удержує стареньку маму і не має крайцаря довгу.

— Як бачу, то він Павле твої гордощі.

— Або не варт? Слухай!- Се селянська дитина. Знаю його від першої кляси, коли ходив до школи в полотнянці і татових чоботях, а до чого довів? Та ще й друга дуже важна річ, радше-б сказати, характеристична поява. Коли дивлюсь на наших руських хлопців, хоч би й попівських синів, не бачу у них ніякої самостійности. Вони всі виглядають, наче-б плакали за мамунцею, що не можна держати ся фартушини.

Вони все діти. У них брак ініціативи, їх треба вести на мотузку. Се характеристична ціха цілого народу. Цілий наш народ ще дитина. Та коли знов бачу такого Копача, то аж душа радіє. Се поки що одиниця, а відома річ, що за одиницями виростуть сотки, тисячі, цілий народ стане статочний, енергічний, з ініціативою — і тоді наша будучність...

— І я так думаю... Ще не вмерла Україна!

— Україна, Україна! Дай мені спокій з твоєю Україною! Чому не скажеш Русь сьвята? До чого тут? Се вже вплив твого Олесья... І не соромно тобі старому?

— Чого-ж соромно? Що йду з поступом, з молодими, що живу з ними їх самостійними ідеалами? Ти-ж сам казав, що наша національна хиба, се власне брак самостійности.

— Ну, ну, не лови мене за слово, бо не в словах річ, а в ділах. Най буде по твоєму. Україна, Поділля, чи Волинь, коби було руське наше... Я бачиш, до того привик, з того боку я консерватист...

— Бій ся Бога, Павле, консерва, то застій то ворог поступу...

— Дай же мені сьвятий супокій! Заговорили ми за молодіж, а зійшли на нісенітницю...

— Та бо одно з другим стоїть у звязи. Молодіж то поступ, а нам саме поступу треба.

О. Павло нічого не відповідав. Ішов задумавшись.

— Всьо буде, буде і поступ, коли такі Копачі виростають.

— Він ще довго бідувати-ме без адютум?

— Недовго от-сь дістане. Він уже на черзі.

— Ну, то вже дібэ ся до берега.

— Та що ти, Гриню, на те скажеш, що Копач рад би ту хвилю ще відложити?

— Ніби то яку хвилю?

— Адютум, саме адютум. Каже, що коли його дістане, махнуть його в який глухий кут, і мусить жити за 40 ринських на місяць з мамою, а тут у Самборі маэ з лекцій більше як шістьдесять.

— На таке, то він за дорогий учитель, я не годен його оплачувати.

— Не бій ся, се моя річ. Він тепер маэ таку одну лекцію, що за всі часи відібэть ся...

— Хиба-ж тут бувають такі лекції?

— А бачиш, що бувають. Він приготував тепер одного панича до правничого іспиту і бере за нього сорок гULDенів місячно.

— Хиба-ж і правники потребують інструкторів?

— Тут є оден такий йолоп, та до того ще має гроші. Того панича я йому сам підсунув, та ще за нього поторгував ся, тепер маю право жадати, аби для тебе був огляднійший. Тепер стоїть на тім, що я говорив — прийди до мене на означену годину. Ага! вибач, що тебе не прошу, та у мене у хаті понатрясали стільки осафатини чи нафталіни, що аж голова болить від смороду.

Попрацавши ся о. Григорій пішов за орудками, щоб потім не довго барити ся в місті.

### III.

Се діяло ся в епоху “безплатних авскульптантів”. Ті часи ще не так давні. Молоді люди, укіпчені юристи з трьома державними іспитами, вступали до судової служби, щоб працювати, а правительство приймало їх працю даром. Була се аномалія супроти всіх правил економії і моральности. Правительство, замовляючи роботу вимагало праці, не даючи за се кілька літ нічого. Наймаючи ся до такої праці, молодий чоловік рад був, що його приймають і дають йому спроможність ждати... на адютум.

Правительство поручало їм роботу в дім фаху, до розходить ся о безсторонність справедливність, о досліджуванэ сушої правди.. Вони мали бути людьми безсторонніми, незалежними від ніяких побічних впливів хоч в дійсности були залежні від найбільшого ворога справедливости — потреби хліба. Мали виконувати акт справедливости з порученя і в імени уряду, котрий був супроти них найнесправедливійший.

Таке поведенэ уряду супротив тих людей було неморальне. Рішаючі сфери признавали се, а лиш виправдували ся тим, що нічим платити, що се робить ся для висшої державної ідеї, се-б то для ощадности. Щоб одначе хто з них дав примір на собі і відступив частину своєї платні на жертвенник тої державної конечности, про те не було бесіди.

Іньші держави, які хотять, аби судівництво було спра-

ведливе і безсторонне, старають ся забезпечити судовиків так, аби жаден не потребував брати хабарів. У нас коштував тоді молодий іспитований чоловік, що працював по сім годин денно, одного гульдена монети конвенційної, або 1 зл. 5 кр. на пера, чорнило і світло. За ту плату вимагали у нього не лише пильної праці і безсторонности, але ще й на те гляділи, аби одягав ся прилично, не приймав поміжяючих його становище занять, бо се робило стид судовій інституції. Коли-б така аномалія витворила ся між робітниками, повстав би напевно страйк. Уся робота устала би, підприємство збанкрутувало би, а весь світ станув би в обороні покривджених. Завязались би ратункові комітети... Безплатні авскультанти страйку не робили, "сфери" страйку такого не бояли ся, бо знали, що чоловік, який стратив молодість на фаховім образованию в однім лише напрямі, не покине вибраної дороги і не піде рубати дров. Та що найцікавійше в тій нечуваній появі, то се, що до судової служби йшли люди найбільшій, сказати-б цвіт молододі інтелігенції, ті що не бояли ся праці, що мали серце чисте і чутливе на людську кривду. Вони лише сими ідеями кермували ся, бо матеріального інтересу не бачили жадного. Люди багаті, або такі, що мали за собою плечі, йшли до політики.

До таких вибраних недолею належав Остап Копач, якого так захвалював старий катехит. Була се селянська дитина з Мокрян під Самбором. Хтось там у селі звернув увагу на здібности хлопчини. Учитель-дяк став намовляти батька аби посилав хлопця до Самбора вчитися.

— Вправді голос у нього ні до чого, — говорив реєнтий батькови, — але за те головка нівроку!

Старий Копач господар на чотирьох моргах мав його одинака. Він зміркував, що на таким ґрунті нема куди ганувати. От може би хоч стільки привчив ся, аби потім став громадским писарем у селі, коли скінчить кілька літ у самбірській школі, а з нього був би не аби який поратунок. Такий чоловік може і з полівною оженити ся. Наслідком таких міркувань відвів старий малого Остапа до Самбора і примістив у якогось сторожа на станції, та на власну "легуміну". Сей термін може буде мало кому відомий тепер. Легуміною називала ся та провізія, що батьки довозили своїм дітям школярам у натурі. Чинило се на тиждень два бохонці хліба,



круп, пшоно, троха масла, шматок сала та кілька крайців на мясо раз у тиждень, хоча і без нього треба було обходити ся.

На такій лэгуміні Остап зайшов аж до третої гімназіальної. З початку йшла наука тупо. Малому сільському хлопцеві всяка річ видавала ся чимось незвичайним, почавши від міських вулиць, а скінчивши на деклінаціях і конюгаціях. Не міг начудувати ся, як ті вчені могли стільки слів, що виходять з людських уст, зловити і замкнути в одній книжці, та ще позводити до купи, що до чого належить. Та похопивши раз порядно все, станув відразу на ноги.

З початку привозив слабі кляси, особливо в польськім йшло йому тяжко, але батько не зражував ся тим, бо йому ходило головно о те, щоб хлопець навчив ся гарно писати, так аби ані пан староста, ані пан катехит не міг йому "зганчувати". Та згодом хлопець вийшов між перших своєю пильністю і статочністю.

Прийшовши до гімназії як відзначаючий ученик, звернув увагу на себе старого катехита. Сей старий досвідний педагог зміркував відразу, що то заматеріял. Остап не міг ніколи вивчити ся, чого не розумів. Пізнав се катехит при першім питаню з релігії. Тут лучила ся найліпша нагода до такого спостереження при уживаню того язичія, яким були писані тоді учебники до релігії. Малий Остап відповів відразу цілком щиро, що не навчив ся тому, бо не розуміє слів.

Котрийсь із товаришів відізвав ся, щоб підлестити ся катехитови, аби вивчив ся на память. Остап відповів знов, що не зрозуміючи чогось, не годен запам'ятати.

Катехит зажмурих очі, як се мав звичай чинити, коли про щось думав, або щось собі пригадував, і заключив, що з сього хлопця не буде блягер.

— А то цікаве, — подумав, — я на се не звертав уваги.

Від того часу старий став при кожній лекції пояснювати значінє церковних слів.

В третій клясі стрінуло Остапа велике нещастє: батька вбило дерево в лісі. Треба було вертати до дому і помагати матери в господарстві. Того бажав собі батько, коли його привезли з ліса близьким смерти. Остапко не міг одначе розстатися зі школою. Звернув ся за порадою до катехита і обрадили так, що коли мама не годна сама газдувати, то треба

грунт і хату пустити в аренду, а мама нехай іде жити до міста Так і зробили. Стара Копачиха виняла хатчину на самбірським передмістю і туди пішли жити обоє. Остап перебрав маму по міщанськи, аби з неї люди не сьміяли ся, та щоб сяк так приблизити її до міщанського життя, загадав вивчити маму читати.

Стара зразу жахнула ся на таку припозицію, але таки дала намовити себя. Вона соромилась. Та згодом привикла до того, читала залюбки книжечки, що їй приносив сич. Стара мати не могла потім надякувати ся Остапови за його дбальсть. При помочи книжок і вродженої інтелігенції довела до того, що ніхто був би не вгадав, що ся міщанка до недавна була неписьменною молодницею на селі.

Удержували ся троха з студентів, що держала їх Копачиха на станції, а найбільше з лекцій, які давав Остап, ну тай з аренди ґрунту щось капнуло.

Коли Остап пішов до Львова, лишив маму в Самборі. Туди пішла лише за ним слава доброго інструктора, яка придала йому кілька лекцій. З них не тільки жив сам, але ще й мамі прислав. Свій побут у Львові вважав він лише часовим і мрів лише про те, коли знов верне до Самбора і жити-ме з мамою. Вступивши тут до суду жив знов, як уже знаємо, з лекцій. Товариші звали його за для того Коменюшем. Був дуже пильний в уряді і зєднав собі признанє президента, який давав йому комісії де лише міг. Хоч дуже приятелював зі своїми товаришами, ніде не бував, оминав усі забави, okazji, сніданя. З початку дивили ся на нього з коса, приговорювали, посьміхували ся, та з часом привикли.

Він лишив ся "відлюдком" з двох причин: жалувал гроший і здоровля. Він був тої гадки, що коли по такій okazji не занедужає зараз, то певно пригадає ся се йому пізнійше. "Природа нічого не дарує". Хороби лякав ся найбільше задля мами.

— Вона на моїй совісти. Я її взяв із села, де була-б пішла замуж і жила сяк так, зробив із неї міщанку, значить, спалив за нею всі мости до повороту на село. Тепер мій сьвятий обовязок не дати їй бідувати.

Се повторяв він дуже часто перед своїм катехитом, з яким лучили його дуже сердечні відносини, які часто трапляють ся між розумним педагогом і учеником.

Того дня, коли о. Григорій приїхав до Самбора, післав о. Ясинецький за Копачем, аби по бюрі зайшов до нього.

Остап ані трохи не зчудувався. Він угадав, що тут ходить про якусь лекцію, бо саме було се в другій половині серпня.

— Ну, як проживаєте, господине судіє? До вас у мене дуже пильне діло.

— Чим можу служити? — питає Копач.

— Та що ви такий церемоніст стали? Чому не сідаєте? — гукнув старий басом. — Ще не знаєте, хто кому буде служити. Приймете ще одну лекцію?

Сі слова вимовив він так, що не чути було питання, хіба приказ.

— Чому, може-б іще й прийняв.

— Нема жадного “може”, лише треба приймати, бо тут іде про мого старого колегу і приятеля.

— Хіба-ж його вчити? — запитав Остап жартом.

— А то славно! — засьміявся старий. — Ви й гожартувати вмієте не аби як. Та жарт на бік. Мій колега має дочку в пятій класі, а треба її приготувати, аби за рік зложила вступний іспит до семінарії...

— Отче професор, всьо для вас зроблю, але не жадайте від мене неможливого. Я жадної дівчини не беру ся вчити.

— Господине гофрат-! Сим разом зробіть для мене виїмку, се дівчина з доброго дому і дуже здібна....

— Отче катехите, я раз в житю вчив одну панночку, що була в класі першою, то мало мене не змучила. Подумайте, я мусів її вчити навіть віршів на память. По місяці я подякував їй, хоч платили десятку. Було таке, що не я її, лише вона мене пильнувала і не випустила, поки я не навчив її деклямувати. Розумієть ся, що я навчив ся скорше ніж вона... Приходилося одурити.

— До чого се говоренє!- Я вам кажу, що ся не з таких. Дівчина пильна, з розумом, конець-кінців уважайте, що ся справа як би моя власна...

Остап знав старого добре, що йому відмовити значило: обидити його. Отже пристав покищо на пробу, а по місяці мав рішити ся, чи зможе з тою якоюсь зробити вступний іспит до семінарії, чи ні.

За хвилю надійшов о. Григорій. До тої хвилі Копач не сьмів спитати, кого має вчити. Коли познайомили ся, спитав о. Григорія, чи то який свояк його Олекса Поницький, професор, про котрого чував багато гарного у Львові в народовецькій громаді.

— Се мій ріднесенький син.

— Дуже мене тішить, що буду вчити його сестру. Професор, то один з наших людей...

— А то славно, — крикнув о. Павло, — як ви зараз занюхали Україну. Нехайже вам буде на потіху, що то "руське" гніздо, а от з о. Григорієм все мушу висварити ся за нашу Україну...

— А чого-ж сварити ся, о. професор? Докажіть мені, що Українці не патріоти, а тоді я перший їх відпекаюсь...

— Не говоріть! Які тут у Галичині можуть бути Українці? Скорше вже Бойки, Гуцули...

— А які тут можуть бути Москалі? — каже о. Григорій.

— Та до лиха, який я Москаль? — відзивать ся о. Павло. — Я Галичанин. Русин і баста...

— Ну, отче професор, — каже Копач, — лишім се, хто який, а глядім, хто більше зробить для народа.

— Добре, славно!- Хто більше зробить, до того й пристанемо, згода.

— А тепер ви оба умовте ся за платню — я в те мішати ся не можу, лише господине судіє тямте, що маєте вчити дочку простого попа, а не біскупа, візьміть пятаку тай годі.. Я до того не хочу мішати ся. До чого то?

— Та що тут більше говорити, — каже сьміючи ся, Копач. — Уже отець професор порішили та я з тим годжу ся, нехай буде пятака, але я лишу ся при тім застереженю, що по місяці скажу, чи буде з тої муки хліб, бо за дармо я ані гроший брати, ані працювати не хочу.

О. Ясинецький нахилив ся до вуха Копача, та говорив так голосно, що всі мусіли чути.

— Застережіть собі ще, що коли-б ви колись з нею оженили ся, то ті гроші має собі право о. Григорій відтягнути з посагу.

— Павле, та дай спокій тим жартам — каже о. Григорій

— Ну, ну, або-ж я сватаю, чи що? Що мені до чужих справ, а за факторне можна мені пожартувати.

О. Григорій хотів звести бесіду на щось иньше.

— Якже-ж, пане судіє? Ви справді будете задоволені такою заплаатою?

— Буде з нього, буде. Відібэ собі на яким боввані, вчачи його пандектав, — закінчив о. Павло.

Умовили ся так, що Марійка мала приїхати ще кілька днів перед першим вереснем. Плян науки мав розстарати ся Олесь у Перемишлі і написати Копачеви. О. Григорій вернув до дому врадуваний, з найліпшими надїями. Не вагав ся, що все піде добре і через рік Марійка буде певно в семінарії. Всі дома пристали на се. Одна Павця не покинула опозиції.

— А я вам кажу, що то ні до чого путнього не доведе. Марійці переверсе ся в голові від тої науки, тай тої якийсь Копач мені не подобаэть ся.

— Хоч ти його ще в житю не бачила, — обізвала ся стара Поницька.

— Хоч і не бачила, а знаю, що такі паничі люблять зараз заводити романси з дівчатами. Та як тато могли так зараз згодити ся, не розвідавши добре в місті, чи маэ той авскультант наречену, чи ні? Як так можна необережно?

— Дайже-ж спокій тому дурному говореню, — обізвав ся Олесь знетерплививши ся.

— Та я нічого, Олесунцю, хиба-ж не можна своєї уваги зробити?

#### IV.

О. Григорій помістив Марійку у одной старої вдови по уряднику, пані Скурскої, що мешкала на Зеленій вулиці в одной кімнаті з кухнею. Вона була з роду Німкиня; хоча відвикла від своєї народности і вважала себе Полькою, то не відвикла від характеристичних німецьких прикмет: працьовитости, точности і порядку, посуненого до педантизму. Се найбільше склонило о. Григорія дати сюди дитину.

З Марійкою жила ще одна дівчина, попівна роком від неї молодша. Скурска любила їх як свої діти, однак не попустила їм ні в чім на волос.. Вони також любили її. Скурска була собі жінка невеличка ростом, пятидесятилітня, з круглим лицем, та ще круглішим мов бараболька носом, на яким нишали ся дві видні бородавки. Говорячи, показувала свої

дрібні та густі зуби, трохи пожовклі від старости. Коли до неї спровадили ся дівчата, вона мала вже для них виписаний порядок дневний на стіні і заповіла їм, що від сього не можна на волосок відступити.

— Можете, мої панночки, бавити ся, бігати скільки ваша воля (ось який великий город перед домом і подвірє), та всьо в своїм часі.

Дівчата не могли з початку вложити ся до того. Особливо жива Марійка вважала себе з початку нещасливою невільницею, та по тижні вже привикла.

Зараз першого дня привів о. Григорій з собою Копача і познакомив його з панею Скурскою і дочкою.

— Се твій учитель, пан Копач.. Надіюсь, що буде з тебе задоволений, бо я мусів би гнівати ся. Сей рік треба тобі добре присісти, коли хочеш справді за рік бути в семінарії.

Марійка не відповіла нічого. Вона дивила ся вовком на Копача, він їй не подобав ся. Перше вражінє було некорисне. Бо справді Копач належав до тих людей, які на перший погляд не можуть дівчата подобати ся. Був се плечистий мущина, сильно зложеної, більше низького, чим середнього росту. Лице звичайне, поважне, троха хмураве, чорне волосє низько стрижене наростло геть на чоло. Такі люди заздальгідь кваліфікують ся на старих парубків, бо у панночок не здобудуть симпатії. До того ще Копач не вмів ані танцювати, ані співати. Від разу можна було пізнати, що Бог дав йому ноги лише на те, аби ними ходив. Копачеви треба було приглянути ся ближше, щоб пізнати і полюбити його. Його ясні, виразні очи вмiли заглянути на сам спід душі; його поглядови годі було оперти ся. При тім той погляд був такий щирий, сердечний, немов говорив, що ті очи ніколи не зрадять. Правильно закроєні і троха стиснені уста показували енергію. Ціле лице було серйозне, як у людей, що вважають житє боротьбою, що не одно вибороли собі в сьвітi і не ходили по рожах.

Марійка поглянула на Копача і подумала собі: "Овва, який поважний, немов наш Олесь, що від своєї зелізної Павці набрав ся до тої поваги. Може й він має яку таку поважну Павцю, як моя братова."

— Мені здаєть ся, отче, — каже весело Копач, — що анна Марійка сама знає, що з таким вступним іспитом не вартує. Особливо Русинка мусить стояти сильно на ногах.

Копач побудь сього разу коротко. Сьогодні вечір мав розглянути ся в пляні науки, який привіз йому о. Григорій від Олеса. На другий день мала розпочати ся наука на добре. Копач попрощав ся і вийшов. За хвилю відіхав і о. Григорій.

Зараз на першій лекції мусів Копач жалувати, що підняв ся тої науки. Марійка була цілий час непосидюча, вертіла ся на кріслі і була така розсіяна, що не могла розуміти, що учитель говорив до неї. Вона вставала, то сідала, то шукала за чимось по кутах по своїм куфрі. То знов, сівши, дивила ся в очи Копачеві, немов хотіла вичитати йому з лица, як йому на імя. Се найбільше не давало їй супокою. Коли він зморщив ся на її поведенє, їй здавало ся (була того певна), що він називає ся Харлампій, і кілька разів трохи не сказала йому: "Не морщ ся так, Харлампцю!" Від того знов було їй сьмішно і вона сьміяла ся.

Копач ужив цілої своєї терпеливості, щоб не показати свого незадоволення. Насамперед хотів по доброму. Йому чудно було, щоб така розсіяна дівчина могла добре поводити ся в школі і мати такі гарні кляси, які він бачив у неї на сьвідоцтві. Він усьміхаючи ся, перестав говорити, лише дивив ся уважно до дічині в лице.

— Прошу мені сказати, о котрій годині ви спокійні, щоб я після того змінив години лекції....

— Я все однакова.

— Мені здаєть ся, що не все, бо в школі ви мабуть трохи спокійніші, як се бачу з вашого сьвідоцтва. Таким непосидющим не дають похвального обичаю, а ви його маєте.

Дівчина спаленіла і розсердилась такою увагою, хоча почувала себе винуваною, і для того не могла нічого сказати. "Він певнісінько називаєть ся Фока", подумала собі і вже сиділа спокійно, закривши лице долонями.

Копач продовжав свій виклад дальше. Коли скінчила ся година, він устав і почав збирати ся. Задягнув на себе пальто і побачив, що його капелюх був пришпилений ниткою до пальта.

— Я не знав що тут так вохко, що аж одежа зростає ся.

Марійка не зрозуміла з разу, до чого він говорить і поглянула на Копача саме в тій хвилі, як він відпорював капелюх від пальта. Дальше не сказав нічого, лише подивив ся на неї так значучо, наче-б говорив: "Час би тобі, дівчино, вже розуміти, бо ти за надто велика на такі дурниці."



Від того погляду Марійці зробило ся горячо, наче-б її прихоплено на яким злочині. Вона дуже засоромила ся, закрила очи долонями і заплакала з досади. Копач відійшов. По до розі передумав над тим, як би позбути ся тої лекції, бо то шкода часу.

Марійка по відході учителя розплакала ся на голос. У хаті не було нікого. З початку не могла собі здати справи з того, чого вона плакала. З досади тай тоді.

Він її так скомпромітував, засоромив, що рада-б була під землю скрити ся. Він недобрий, той Фока. Чого він так на неї подивив ся? Вона вгадала, що значить такий погляд. Знала, що він хотів сказати, а не сказав. Чому не сказав? Та чого він тут хоче? Чого бере ся вчити її, коли сам нічого не вміє? Певно, що не вміє, бо він не вчив ся на професора, лише на судію. Най би йшов судити, а не завертав їй голову. А дальше вона сердила ся, чому не знає його імени? З того їй найбільше було сьмішно, і з того вийшла вся біда. Коли так, то він напевно називаєть ся Фока або Харлампій, і вона, щоб не знати, як гарно називав ся, навіть Олесь, або Григорій (то були у неї найкрасші мужеські імена), вона буде називати його все або Фока, або Харлампій. Як буде сьмішний, то Харлампій, а як буде такий насуплений, поважний, то буде Фока.

Одначе совість її говорила інакше. Чи він тому винен, що він такий? Він сюда сам не прийшов, його привели тато і певно упросили, а я була супротив нього.... яка я була? Я сьміяла ся з нього, а то гріх із другого сьміяти ся. Я йому зробила пакість тою ниткою, а то також гріх... гріх... гріх.. гріх....

І стала плакати, тепер уже з жалю. На те надійшла Скурска в хату.

— А ти чого плачеш? Хиба він тобі що сказав?

Марійка не відповідала нічого, лише ще більше затулила лице долонями і хлипала.

— Скажи-ж бо, що він тобі зробив, чого плачеш?

— Він... мені.. нічого не зробив, ані не сказав, лише я... я.. була супротив нього нечемна, я насьмівала ся з нього, я йому пришила капелюх до пальта, а се гріх. Я така недобра, ой Боже мій, Боже...

Скурска лише всьміхнула ся, потім каже з повагою:

— Не треба такого гріха більше робити і треба старати ся його направити... Отже завтра повинна ти бути чемною супро



тив нього, уважною і не робити таких дитинячих збитків. Погадай собі, чи то гарно, щоб така велика дівчина, і то з шестої кляси пришивала панам капелюхи до пальтів... Він готов собі погадати, що ти з дому не маєш вихованя, а се булаби кривда для твоєї мами, бо вона тебе гарно виховала.. Потім він може погнівати ся і не прийти сюди більше (бо на що йому клопону,) а тобі що тато скажуть? Вони ледви його упросили, щоб тебе вчив, бо він дуже часу не має...

Марійка дуже того налякала ся. Все то може справді бути, а тоді татунцьо страх гнівались би. То справді не мало найменьшого змислу пришивати капелюх до пальта.. Що мені до голови прийшло? Міг собі навіть пальто роздерти, відриваючи капелюх. Що я наробила? Де мій розум?... А може він завтра вже не прийде? Певно не прийде. Бідна-ж моя головонька! Тато будуть гнівати ся, мама будуть гризти ся.. Ну, і я на другий рік можу не піти до семінарії... Ах, як страшно! Коби я могла все те завернути, коби він ще хоч раз прийшов, уже буду така спокійна як ягнятко і... перепрошу його. Так, я його повинна перепросити, бо я йому зробила кривду, і лише тим спокую мій гріх...

По тій твердій постанові відкрила лице, обтерла очи хустинкою і поглянула червоним від плачу очима на стару Скурску, що стояла над нею...

— Прошу пані, чи не знаєте, як він називає ся?

— Чому не знаю, Копач.

— Эй, але на імя, на імя, я хочу знати на імя, — каже Марійка і мимохіть тупнула ногою до помоста.

— А тобі на що того?

— Як то на що? Хочу знати! Прийдуть його іменини.. хочу його поздоровити...

— Називає ся Остап.

— Остап на правду? — каже владувана дівчина. — Ані мені до голови не прийшло, щоб він міг звати ся Остап....

— Що тобі дівчино, стало ся? Хиба в тім щось чудного, що його так охрестили?

— Бо я гадала, що він називаєть ся Хар.. ні, не скажу, мені так здавало ся...

Марійка вибігла до городу погуляти з своєю товаришкою. Хотіла вибігати ся і все забути, а завтра бути для нього иньшою. Колиб лише прийшов. Але і серед забави, сьміхів і бі

ганя не могла того забути. Та біла бавовняна нитка, якою вона пришивала капелюх до пальта, не давала їй супокою, і заєдно стояла їй перед очима... Дівчина хотіла бодай кавальчик тої нитки заховати собі на спомин. Вона побігла до хати. Тут уже було темно. Вона засьвітила сьвічку і стала шукати попомості.

— За чим ти? — питає Скурска.

— Я так лише, нічого.

На помості справді лежало кілька кавальчиків білої бавовни, яку порозривав Копач.

Вона позбирала їх прожогом і загасила сьвічку, щоб ніхто того не бачив, немов се був який знайдений скарб.

— Що ти знайшла?

— Нічого, кусник нитки підоймила.

— А чого згасила сьвічку?

— Я зараз засьвічу.

Стара засьвітила лямпу і поставила на столі коло котрого всі тепер посідали. Стара Скурска зложила на ніс окуляри в роговій оправі і взяла ся за якусь роботу. (Вона дуже гарно гаптувала). Дівчата взяли книжки і стали вчити ся. Марійка спозирала крадькома, чи хто на неї не дивить ся. Тоді взяла папірчик, посклала в нього кусники тої нитки, завинула і вложила до свого куфра в перескринок.

Приходило їй на гадку, що конечно отсю нитку пришиє на якімсь образку і сховає собі на памятку, щоб кілька разів погляне на нього, нагадала собі, що нікому не треба робити пакисти. То знов мала плян вишити щось гарного свому учителеви на іменини і вшити туди сю нитку. Але тоді нагадає йому свій поганий поступок і буде знов просити його прощення..

Коли по вечері лягали спати, Марійці знов ставало перед очима біла нитка. Вона розтягала ся довго, довго, обмотувала її голову, руки, ноги, як павутина, а потім знов звивала ся, корчила ся тай сховала ся до перескринка в її куфрі..

Другої днини вернула Марійка зі школи о пятій і дожидала нетерпеливо учителя. Що хвиля дивила ся на годинник і сердила ся, що вказівки так поволи посувають ся. "А може не прийде? Може справді погнівав ся? Що мені татунцьо скажуть Я умру з сорому. Але він не буде такий без серця, щоб мені робив таку пакість, се було би не по людськи. Та як не прийде, то я пішлю паню, щоб перепросила його, і таки не допущу до сього, щоб тато або мама знала про се. А як пані не схоче пі-

ти? Що я нещаслива зроблю? От уже за десять минут шеста а, його ще нема. Боже мій Боже, що я собі паробила через свою дурноту!....

Вона дивила ся в вікно на довге подвірє аж до брами, і від часу до часу позирала на годинник.

— Боже мій, уже десять минут по шестій!

Йй хотіло ся заплакати... Поглянула ще раз крізь вікно і крикнула плещучи в руки.

— Йде!

— Хто такий? — питає Скурска.

— Учитель мій, пан Копач!

— Тям же, доню, не робити нині дурниць....

Але Марійка навіть не чула. Вона прятала ся на столі з книжками, румяна мов рожа.

Копач увійшов до хати, роздяг ся і привитав ся до Скурскої, а потім до Марійки.

— Тільки прошу вас, не сідайте на се крісло, що вчора, — каже усміхаючи ся.

Чому?

— Бо там мабуть шпильки понатикані. Вчора вам було дуже зле сидіти.

Марійка спаленіла ще дужше...

— Я перепрошую за вчорашнє, я була дуже розсіяна, се вже не повторить ся.

Копач поглянув дівчині в очи, в яких блищали сльози.

— Прошу на мене не гнівати ся....

— Але-ж не гніваю ся, ні. Сідайте но, прошу, зачнемо де-що вчити ся.

Йому жаль стало дівчини, що так дуже засоромила ся.

— Отже прошу, перейдемо насамперед лекцію на завтра, а потім побалакаємо про щось иньше.

Стали переробляти. Марійка була спокійна і уважна. Вона зібрала всі свої мисли і відповідала ясно і звязко, о що її питав Копач. Чого-ж не знала, то відповідала просто: "Сього не знаю." Копач переконав ся, що його учениця дуже талановита дівчина, і що їх наука буде з пожитком. Втїшив ся тим дуже і жаль йому стало, що вчора так остро осудив її такий невинний, дитячий жарт.

Шкільні предмети переробили хутенько, а тоді взяли ся до иньшого. Копачеви поручили особливо вчити її німецької мови і рахунків. Він приніс книжку і велів їй читати на голос.

Потім, перейшовши всі можливі форми, оповідали. Копач такий був радий зі своєї учениці та з її відповідий, що й на час забув. Аж Скурська нагадала, що вже осьма година. Копач устав і попрощався. Марійка була дуже рада з тої лекції. Вона ціла ясніла, коли подала йому руку на прощаня.

— Вже не сердитеся на мене?

— Я на вас ніколи не сердився, а вже за таку лекцію якнині, то варто вам яблочко принести, як би ви були 8 літ молодші...

— Яблочко, то я й тепер прийму, — каже Марійка.

— Отже завтра принесу яблочко, добраніч!

— Гарна дівчина, — гадав собі Копач, ідучи.

— Золоте серце. Таку з неї зроблю патріотку, що аж любо. Гарний ґрунт і посів приймеся. Вона мусить відрізнятися від усіх своїх ровесниць. Вона мусить стати між ними місіонеркою, апостолом. Тому то наші дівчата такі якісь індіферентні, що ми, путнійші Русини, не займаємося ними. Отже се дасться зробити через такі розсадники світла, як отся Марійка.

— Який він добрий, що прийшов. Який він розумний! І як я могла подумати, що він може називатися Харлампій або Фокка? — думала Марійка, лягаючи спати.

По кількох днях мусів Копач признати, що його наука з Марійкою найприємніша; яку він лише коли мав у своїй довідоленій практиці. Дівчина уважала на кожне його слово і запам'ятувала собі все. Була пильна і показувала незвичайний талант. Для свого учителя була дуже ввічлива, силкуючи ся відгадати кождо його думку, кожде бажаня. Копач аж руки затирав із задоволення, як кождий учитель, що вірить, що жадне його слово не буде змарноване... Копач пересиджував у Марійки довше ніж мав сидіти. З початку хотів той надобовязковий час посвятити на освідомленя дівчини в тім, що на його гадку руська дівчина патріотка повинна знати, а чого не замічав у інших дівчат.

Не була се систематична наука, лише розмова на теми різних національних питань. Копач не міг угадати, чим судилося бути тій молодій дівчині, тому говорив їй взагалі про обовязки руської жінки супротив свого народа, порівнював нашу жінку з Полькою, Німкою та Чешкою, викладав усі злі й добрі прикмети, показуючи, котрі з них у нас приноровили до наших національних потреб.

— У жіноцтва переважає чутэ, — говорив було своїй учениці. — Те чутэ треба повертати в той бік, де найбільший з нього може бути хосен, на патріотизм. Э патріотизм чутя і патріотизм розуму. Остатній переважно повинен бути у мушци. Патріотизм чутя полишити жінкам. Візьмім приклад з Польок. Вони виховують дітий своїх страшно патріотично. Поминаю те, що той патріотизм назвати би радше шовінізмом, що вони послугують ся брехливими фактами, що не розуміють свого патріотизму инакше, як у ненависти до Москалів, що знов су-перечить із вихованэм християньским, але все-ж воно патріотизм. Така дитина, наслухавши ся від матери про той патріотизм, про польскість, хоч потім перестає вірити в твердження матери, ніби то Москаль має лиш одно око, не відцурає ся свого і всюди стане свою польскість виносити понад усе, не можучи навіть зрозуміти, щоб щось лішшого могло бути на сьвітї понад польскість.

— Але бувають і Поляки ренегати, — обзиває ся Марійка.

— Се виїмки, панно Марійко, а ми говоримо про правило. Візьміть як буває у нас. Чи ви бачили коли Поляка, щоб говорив по руськи, не жартом лиш? А ми як? Щоб і як було численне руське товариство, коли лиш один Поляк або Полька трафить ся, зараз балакаємо по польски. Се ми називаємо товариською чемністю, а се просто абсурд. Товариська чемність лежить у тім, щоб нікому не робити пакости. Чи-ж се може кому пакостити, що говорить ся своєю питомою мовою? Кого се може вражати, кому шкодити? На такий спосіб то не повинні-б ми в товаристві й дихати, бо се також може декому шкодити, що ми своїми лехкими зуживаємо кисень, яким могли би поживити ся иньші.

— Ми Русини живемо в середині Славянщини, і хиба для того ми такі чемні для всіх, зі шкодою для себе. Нам признають особливі здібности присвоювати собі чужі мови. Сесе правда, але в тім найбільша для нас небезпека, ми легко винародо-влюємо ся, ми вчимо ся чужих мов більше як своєї, а тоді нам стає все одно, а навіть лехше висловляти свої гадки в чужій мові.

— То кого-ж би нам наслідувати? — питає Марійка.

— Наслідувати нікого, але випадало би нам присвоювати собі, що у иньших добре, та прикладати се до наших питомих потреб. Значить ся: нам учити би ся від иньших того, чо-

го у нас нема, а що для нас може бути з пожитком. Так робили і роблять Чехи і добре їм із тим..

— Кого-ж Чехи беруть собі за взір?

— Німців, але не у всім. Чехи зуміли присвоїти собі те, що у Німців бачили найліпшого. Вони присвоїли собі від Німців пильність, ощадність, удержуванє пропорції між доходами і видатками. Се найважнійші условини економічного розвидку кожного народа. А ми що присвоїли собі від Поляків? Недбальство, житє понад стан, хоробливу чванливість і виношенє себе над иньших, а се знов условини до загибелі народа, хоч і який би він був сильний. Ті хиби зруйнували Польщу, а ми знаємо се і любуємо ся ними. Говорю тут про інтелігенцію лише, бо простий народ, то иньша річ. За те ми не присвоїли собі від Поляків їх патріотизму, а сума з того все-го дає дуже сумний результат. Ми повинні з тим усіми силами бороти ся, бо инакше пропадемо....

Такі розговори провадив Копач зі своєю ученицею, пересиджуючи у неї цілими годинами.

Марійка мала з дому добру підготову до того, щоб такі науки у неї прийняли ся. Батько був щирий патріот, а так само його син Олесь належає до щирих Русинів народовців, тоді ще малочисленних у нас. Марійка старала ся все те, що почула від Копача, прикладати в практиці. Вона не хотіла нігде инакше говорити як лише по руськи, з виїмкою школи, де наука вела ся виключно по польськи.

Тоді завели були по жіночих школах як підручник до обовязкової науки історії Польщі знану в тих часах нісенітницю "Вєчори под ліпов". Була се історія самодурства з одинокою цілею будити між молодіжю шовінізм. Се було те саме, як коли-б ми хотячи викликати у дітий сьміх, скоботали їх по тілі. Марійка прочитавши деякі брехні виведені в тій книжці як факти історичні, не могла того стерпіти, бо знала з відки инде, що так не було. Вона показала се Копачеві.

— То всьо дурниці, шкода говорити. Такою дорогою не дійде ся до цілі...

— Ви-ж казали, що Поляки вмють розбуджувати у себе патріотизм. Така книжка, як отся, добра для Поляків, але не для нас.

— І для них вона погубна. Вони, втративши свою самостійність, подобають на чоловіка спаралізованого, котрого

треба лічити. Ну, а до сього треба би конче збагнути, з чого йому так стало, треба знати суццю правду. А вони що? Чи з такої історії пізнає хто, в чім вони прогрішили ся? Ні, там самі гарні вчинки; хто прочитає се, а не знає нічого більше, мусить подумати, що Полякам стала ся страшенна кривда, і властиво се було якесь чудо, що їх царство упало. Вони ж замість заглибити ся в свою історію, замість пізнати, що багато нагрішили і поправити ся, брідуть далі в тих самих гріхах і ще здаєть ся їм, що вони страх які праведні.

Дівчина не хотіла ні разу вірити тій книжці. Кілько разів говорило ся про брїхливий факт, вона оповідала так, як знала з иньшого жерела..

— Але-ж ти зле говориш, — каже бувало учителька, — то зовсім навпаки.

— Я не можу говорити неправди, а се щира неправда, що в тій книжці написано, — відповідала Марійка, запаленіла вся, з блискучими очима.

Учителька, польська патріотка, сердила ся, грозила злою нотою, та се нічого не помагало. А найбільше сердило її те, що Марійка була найздібнійша з цілої класи і не можна її було зїсти в каші. І нераз Марійка мала нагоду показати свій патріотизм, як вона розуміла його, а московську упертість, як говорила учителька. Літною порою казала дівчатам ходити перед школою на службу божу. Жіноча школа була близько парохіяльного костела. Отже щоб дівчат не розривати, аби не потребували далекою ходою мучити ся, владили польські учительки так, що всі дівчата мали разом ходити до костела.

— Та-ж то один Бог, а Поляк і Русиң то все одно, — потїшали вчительки дівчат Русинок..

Одначе Марійка заї отестувала против таких поглядів тим, що, зібравши своїх товаришок Русинок, відділила ся від гурту і пішла до церкви. Вчительки знов мали причину сердити ся; вони навіть радили покарати упертих за непослух. Але про се довідав ся о.. Ясинецький, — його дочка була товаришкою Марійки — і таку підняв бучу, що ніхто не сьмів більше сказати слова.

Копач був гордий на свою ученицю і вірив, що се його наука вродила такі гарні колоски. Так само Марійка гордила ся своїм учителем і вважала його наймудрійшим чоловіком на сьвітї, крім батька і брата Олеса. Він завсїди мав готову від-



повідь, як про що лише спитала його.. Коли часом дечого не знав, обіцював сказати завтра, а тимчасом мусів розвідати ся. Нераз Марійка забувала про вчорашнє питанє, та він сам нагадав їй.

— Ви вчора питали мене про се, отже річ така, — і почне пояснювати їй і говорити. Відносини між ними уложили ся дуже гарно.. Одно одному вірило.. Марійка вірила, що Копач ні в чім не поінформує її неправдиво, не так як треба; він знову вірив, що все те, що скаже їй, вона добре затямить. Обоє привикли так до себе, що Марійка не знала, що з собою робити, коли Копач не прийшов на час; він же знову, як прийшла година лекції, не потрафив нічого иньшого робити і спішив до неї.. Між ними завязала ся сердечна дружба, як се буває між учителем і учеником.

Марійка розвивала ся таки в його очах на дуже гарну дівчину. Відомо, що дівчата поки ще стоять у діточому віці, бувають довгий час однакові, а потім в одній хвилі змінюють ся до непізнання таки на очах. Копач бачив, що його учениця перетворює ся на гарну дівчину і се не могло остати для нього без вражіння... Доси він не мав із дівчатами ніякого діла і не міг приглянути ся їм з близька; все, що знав про жіноцтво, то лише з книжки. Тепер мав добру нагоду студіювати се першого в учениця; тепер подобала ся йому як гарна дівчина. Крім того не почувало його серце нічого більше. Він серед безупинної праці не мав часу гаразд над тим подумати, що йому прийдець ся колись одружити ся. До тепер він не думав про се, бо навіть не мав ще тої підмоги від уряду, яка називає ся адютум. Тай се висгало би заледво на скупий прожиток для нього і старої матери. Ото-ж до його одруження було ще так далеко, що й думати про се не варто. І Копач був би справді не подумав про се, коли-б не стрінув ся на дорозі свого житя з таким еством, як Марійка. Дивлячи ся на Марійку, Копач думав первісно так:

— Як би я коли женив ся, то моя суджена мусить бути така, як Марійка.

Така гадка приплила йому до голови, коли одного вечера сиділи обоє при науці. Скурскої не було дома. Марійка перевернула нехотячи каламар і помазала стіл. Налякала ся, що Скурска посварить на неї. Треба було все до чиста вимити.



Вона побігла до кухні, принесла в місці теплої води, тай стала мити. Вона так спішила ся, що аж засалелась і покрасніла на лиці. Копач перестав говорити і дивився залюбки на її поранэ Вона виявила тоді свого вроду. Звичайно бачив він її, як сиділа на кріслі нахилена над книжкою. Тепер бачив її при роботі і не міг налюбувати ся зручними рухами її рук. Йому прийшло на гадку, що вона не лише на! те сотворена, аби сидіти на кріслі і читати, що її обовязок э також — домашня жіноча робота. Тепер побачив її при такій роботі і вона видала ся йому красшою, як коли будь доси.

— Я не знав, що ви з тим так скоро упораєте ся, — каже Остап..

— О! Або то така штука вимити стіл, — каже Марійка і поглянула на нього з веселим зачудуванэм.

— Я не догадував ся, що ви вмієте такі річи робити. Все бачив я вас лише при книжці...

— Що ви говорите? А я-ж що? княгиня? Я проста попадянка; мамунця вчили мене кожної домашньої роботи... У нас дома годі дармувати. Тамтих вакацій я не раз сама варила обід, не то що...

— А я з тим усім так хутко не впорав би ся...

— Ну, то що иньше, а з того не виходить, щоб се була штука. Звісно, чоловіче діло иньше, а наше жіноче знов иньше.. Ваше діло поза домом, наше в хаті..

— Се ви гарно говорите, справді. Я навіть не можу уявити собі, як мущина, хоча він кухар, може варити їсти...

— Ну, а я можу уявити собі, як би жінка виглядала за цілою копицею паперу, як то мущинам лучаэ ся..

— Гадаєте, не дала-б собі ради? Овва!

Щоденне перебуванэ їх звичайно сам-на-сам мусіло зроби на молодого чоловіка сильне вражінэ, яке збільшало ся в міру того, як пізнав ту дівчину. Що днини видавала ся йому ліпшою і красшою. Доси не знав про те чутэ, що називаэ ся любовю. Він лише вчив ся, працював, читав, дбав про те, аби його матери було добре, а рештою зовсім не турбував ся. Тепер, бачучи що днини біля себе гарну, молоду дівчину в самім розцвіті, почав у собі те чутэ, якого жаден молодий чоловік не встереже ся.

Копач став думати про те, чому у Марійки найдовше сидить на лекції. Хиба-ж тому, що вона така второпна, що й

любо вчити її? Та-ж він мав уже різних учеників, а про те не до кого так не прив'язував ся. На лекції ходив пильно, але не вважав пстрібним сидіти довше понад свій обовязковий час.

Копач нагадав собі аж при Марійці, що коли йому дадут адютум, тоді пора подумати й про женячку. Про се нераз згадувала йому і мама, що мовляла, не знати як то буде, як він одружить ся, яке буде її житє з невісткою. Тоді приходило йому на гадку, що найважнійша умова, яку поставить до своєї судженої, буде та, аби вона шанувала йому стару матір, так як він її шанує. Але в житю між людьми він бачив не одно. Він знав, що буває й так, що задля невістки мусить не одна мати розлучити ся з сином "задля сьвятого супокою", а певно, що перед вінчанєм ніхто того не міг предвидіти. Отже йому годила би ся така жінка, про котру на певно міг знати, що вона з його матірю погодить ся і задля того не буде в хаті ніяких суперечок.

— Марійка могла би бути такою, думав собі Копач, — вона доброго серця людина, він її не від нині студіює. Впрочім вона ще молоденька, можна її повести куди хочеш.

І тоді повторив Копач першу свою гадку але вже в другім ступні. "Як би я коли женив ся, то лише з отсею Марійкою". Тямлячи се він кілька разів зводив при науці бесіду на любов ближнього, на пошанованє старших, а при тім балакав багато про свою матір. Оповідав дещо з своєї минулої молодости, як то його мати над ним розбивала ся, отже він її дуже любить і наложив би житєм, як би йому прийшло з нею розійти ся.

Марійка слухала його уважно. В її душі Копач ставав тим вартнійшим чоловіком, що так любить маму, бо вона теж любить своїх батьків над усе в сьвітї. І їй на гадку не приходило, щоби се таке могло стати ся, щоб він мусів розлучати ся з мамою. Таж він її одинока підпора, і се просто неможливо. Вона завидувала Копачеві того щастя, що може удержувати при собі маму. З нею сего ніколи не буде. Не дай Боже, щоб із нею так було, бо-ж Копачева мати вдова, і коли-б її чоловік жив, вона була би при чоловіці а не при синї.

Копач хотів зміркувати, як на се глядить Марійка..

— А ви-ж дуже любите свою маму?

— Хиба-ж можна не любити мами?

— А коли-б ви пішли замуж, чи любили-б ви маму свого

мужа?

— Я замуж не піду, бо я буду вчителькою. Буду вчити дівчат, буду писати до шкільних руських газет і досить із мене.

Копач зміркував сам, що дуже незручно поставив питаня і йому стало соромно. Се й не лицювало з його учительським становищем говорити так до своєї учениці.

## V.

Минуло так десять місяців. Марійка мала вертати на село і там мала вчити ся дальше відповідно до пляну начеркненого Копачем. Чим ближше було до того дня, тим більше ставало Копачеві ніяково. Він уже так привик до тої науки, що хотів би, аби так було вічно. В передодень того дня, як Марійка мала відїздити, прийшов Копач вчаснійше як звичайно і просидів тут довго в ніч. Весь час пробалакали. Він говорив їй про всілячину повторяючи те, що вже нераз обговорювали. Треба було забрати книжки, які поприносив їй до читаня. Було їх кілька. Він завинув їх у папір, а вона перевязала сичньою стяжкою. Обіцяв іще завтра прийти. Завтра припадав її дорічний екзамен і о. Григорій мав приїхати за дочкою.

Копач узяв книжки під паху і вийшов. Не хотіло ся йому їхати назад до Самбора. Стояв так із десять мінут не знаючи, вірити, що се вже була остатня лекція.

Прийшовши до хати він побачив, що стяжка, якою Марійка перевязала книжки, десь по дорозі згубила ся. Копач страшно збентежив ся. Він укладав собі, що сю стяжку заховає на пам'ятку, і буде держати її все коло себе. А тут от що стало ся! Яким чином вона загубила ся і чому вона мала загубити ся? Зазнавав чутя, немов би загубив Бог зна які скарби. Йому стало досадно на самого себе. — Хіба-ж та стяжка така дорога? — думав собі. — Ось попрошу, нехай мені дасть другу таку саму.

Та коли ляг спати, стяжка прийшла йому знов на гадку. Се-ж не все одно. Можна би післати до склепу і купити такої стяжки кілька метрів, але се не те. Се вона сама повязали своїми руками. Се й не те, коли-б я випросив у неї другу таку стяжку, бо то випрошене, а се було добровільне. Впрочім годі такій молодій дівчині говорити се, бо готова ще Бог зна що

подумати собі.

Чи тої стяжки було йому жаль, як стяжки виплетен фабрикантом із ниток, чи тому, що се від неї? Що-ж мене вона обходить? Наука скінчила ся, мені заплатили, тай годі. Вона піде своєю дорогою, а я своєю. Хиба-ж я її люблю? Я йому зробило ся якось так коло серця любо, як іще ніколи по цілім тілі пройшла якась любя дрощ, якої до тепер ніколи не зазнавав... От поспав ся! Та не жалую сього. Слава Богу що закохав ся в ній, а не в кім иньшій. Тут жадних перепон не буду мати. Колиб лише адютум, то дам собі раду. А зне буде гарна жінка. Коби лише вона мене полюбила. Та що мен се на тямку не прийшло! Був би я непомітно запитав її, чи любить мене. Був би запитав? Ей? Отсе було-б негарно. Батько поручив її мені в науку в повнім довірю до мене.. Значило би, що а замість учити її, баламучу, як багато иньших робить, а се було-б негарно, дуже, негарно. Таж то таке ще молоденьке, що вона ще розуміє? Добре, що так стало ся. По мойому, найгірший гріх надужити чужого довіря, тай те я добре зоблю, що буду старати ся про неї, се мені повинно повести ся. Вона дівчина не богата, а за такими не дуже розбивають ся, а мені зовсім про гроші байдуже.

Довго так думав і не міг заснути. Йому заедно стояла перед очима Марійка і така як тоді, коли вимивала замазаний стіл, то знов як сиділа і вчила ся з ним разом. А стяжка не сходила йому теж із ума. Вона мала своє значінє. Синя її крапка означає сталість, а те, що вона перевязала нею книжки, виясняв собі тим, що їх доля звязана на віки. Копач, почувши у перве любов у своїм серці, почав такі недоказані річи підносити до великого значіння. Коли-б йому хто таке був перше говорив, був би висьміяв його, назвав усе нісенітницею, про яку розумний чоловік не повинен думати ані одної хвилі. Що спільного має сина краска з постійністю? Адже краска взагалі основує ся на правилах оптика, а постійність се щось у нутрі в чоловіка, чого не можна видіти очима, отже що саме не підлягає правилам оптики. Дурниця. Се старі баби та істеричні панни видумали.

А про те йому дуже подобало ся, що вона саме синьою, а не якою иньшою стяжкою перевязала книжки і він усьміхав ся сам до себе. Ба, та тої стяжки нема, вона згубила ся невідомо де. Може се злий знак? Він зробив ся в тій хвилі забо-

бонним. Йому страшно стало. Значить, ми мали бути звязані з собою постійністю, а та звязь згубила ся, пропала. Його мимоволі огорнуло якесь немиле чутє. В ніякі ворожби він не вірив, усе обчислював холодним розумом, комбінував. А ось тепер йому стало лячно. Фатальна кабалістика! На прощанє перевязала мені синьою стяжкою книжки, а я ту перевязку згубив, і зараз потім почув, що люблю її.

Скоро лише засіріло на дворі, він зібрав ся і пішов шукати згуби.

— Не може бути, щоб її вже хто підняв. Я-ж вертав у ночі, а тепер так рано, що ніхто ще туди не міг іти. Я її на певно знайду. Він ішов тою самою дорогою, що вчора, дивлячись уважно під ноги. Зайшов так аж на знану вулицю, потім перейшов аж на подвірє, де мешкала Марійка, але й тут нічого не найшов. Утратив усю надію. Був певний, що мусів хтось ранше йти туди і підняти стяжку.

Вернув до дому лихий. За ту одну ніч став вірити в таке, що вчора в той час був би назвав божевілєм.

Мама ще не вставала. Остап умив ся, одягнув ся, так як ходив що дня і пішов іще раз тою самою дорогою. Порівнював себе з досади з собакою, що втратила слід; та собака певно відшукала-б, і жалував, що не має у себе бодай якої собаки. Жалував, що не прийняв тої собаки, яку йому хотів дарувати один із його учеників-паничів. Вона була расова і дуже розумна. Та він уважав тоді нерозумним видатком удержувати собаку. Тепер вона стала би мені в пригоді.

За ту одну ніч Копач дуже змінив ся. Почував, що той спокій і розвага, якими він так пишав ся і яких не бачив у своїх ровесників, покинули його і він став якимось нервовим, не пізнавав сам себе.

І за другим разом не найшов нічого. Навіть не зайшов так далеко, боячи ся, щоб його хто не побачив. Вернув знов до дому. Прийшло йому на гадку, що міг ту стяжку загубити в сінях, де тепер не був, а може ще в кімнаті. Коли так, то вона певно найдець ся, він сам буде за нею питати.

Пішов до бюро.

Сівши за свою щоденну роботу, заспокоїв ся. Вже так привик до своєї бюрової праці, що запах старого паперу заспокоїв його. Забув про стяжку. Та коли вийшов із бюро, нагадав собі знов свою вчорашню пригороду і рішив ся йти до

Марійки. Вона певно вже вернула з іспиту, певно вже і о. Григорій приїхав, отже треба було піти. Рішивши ся на се, він став поспішати, аж засалав ся. Зчудував ся знов над самим собою, бо він ніколи нікуди не спішив ся, хоча не трафляло ся йому куди будь опізнати ся.

На подвірю застав уже візок о. Григорія. Вікно було відчинене (се було в початках липня) Марійка заглянула крізь вікно, побачила Копача і стала його весело витати. Війшовши в хату, застав тут о. Григорія, який зі щирою усьмішкою підійшов витати його. Марійка стояла за батьком.. Копач, побачивши її, став як вкопаний. Такою гарною вона ще ніколи йому не видала ся. Була одягнена в білій одежі, волосся сплела в одну косу, що звисала низше пояса. На гарній своїй головці — він називав її "розумна головка" — гладко причесаній, пишав ся м'ртовий вінок. Дівчина хоч під вінець. Копач був розсіяний. Привитав ся мовчки з о. Григорієм і приступив до Марійки, подаючи їй руку.

— Ну, якже? гратулюю....

— За що? — каже о. Григорій. — Вона перша в клясі. Се вже й ваша заслуга, і за се вам сердечне спасибі!

О. Григорій обняв Копача. Марійка була дуже рада. Вона запаленіла як рожа. Очи аж сяли. Він завважав у тій хвилі, що в неї очи сині як фіялки.

— Коли-ж їдете?

— От зараз по обіді.

О. Григорій став щось числити ся зі Скурскою, тоді Марійка каже:

— Чи мені так привиділо ся, чи я вас нині рано бачила тут на нашім подвірю? Се було дуже рано...

Копач запаленів і не знав що сказати.

— Так! се я був, — каже по хвилі. — Я вчора йдучи загубив ту стяжку, що ви мені книжки перевязали...

— А на що-ж вам сеї стяжки?

Він запаленів іще більше.

— А... хотів сховати її собі наР памятку, бо такої учениці я вже не буду мати...

Тепер Марійка похнюпила очи в землю. Вона не могла собі вияснити, чому се зробила, та по тих словах не могла якось дивити ся йому в очи.

— Я подумала про иньшу памятку для вас...

Вона пішла до свого куфра і виняла звідтам гарно вироблену пацьорками калитку.

— Прошу се від мене на спомин. Та простіть мені, коли я була не така як треба.

Остап приняв калитку і стиснув її руку.

— Сердечне спасибі, хоч я на тч ні трохи не заслужив.

— Що то вона виладила? — питає о. Григорій і став оглядати дарунок. — Скільки я на тім розумію ся, се дуже гарне, та що-ж, коли порожня (він подивив ся в середину). Тут би тобі, доню, треба було ще кілька банкнотів вложити, — жартував о. Григорій..

— То най татунцьо дадуть, то я вложу, — каже Марійка.

— Де мені набрати банкнотів, — каже о. Григорій, — ти моя пестійко!

Він пригорнув дочку до себе і став її гладити рукою по голові..

— Але ви, пане судіє, не забувайте нас і приїдьте деколи підчас вакацій. Буде мій син, то заграємо собі тарочка. До нас зовсім недалеко, побалакаємо...

— Ви мені навіть с біццями раз, — каже Марійка, — і держу вас за слово.

— Певно приїду.

— Не дайте-ж мені даремно ждати...

“Не дайте-ж мені на дармо чекати!” Чого вона се сказала? Чи їй на правду на мені залежить, чи лише так сказала з чемности? А може то лише таке привязанє учениці до учителя? — міркував Остап вертаючи до дому. Та ось він напав у кишені подаровану Марійкою калитку, якій навіть не придивив ся гаразд. Він так задивив ся на дівчину, що ніколи було оглядати калитку.. Впрочім воно й не випадало. Тому то так спішив ся тепер до дому.

— Дивіть но, мамо, який я дарунок дістав від моєї учениці! — мовив він і подав калитку матери. Вона глянула на сина і побачила, який він радий тому дарункови. Вона зараз пізнала, що не сам дарунок так утішив його, що тут мабуть иньша якась причина.

— Дуже гарна робота, дуже старанна... А ти-ж їй що дав?

— Я? А правда, я повинен був їй щось від себе дати. Але що мені се на гадку не прийшло! Справді воно не гарно.

— Можеш ще тепер зробити се.



— Можна? Не вже-ж? Трохи пізно, але нічого. Скажу... скажу, що не було готове... ні, нічого не скажу, гріх брехати, привезу сам, тай годі.

На сьому й заспокоїв ся та став думати, щоб то було найвідповіднійше для такої дівчини? Мабуть книжка. Замовлю у Львові гарно оправленого Кобзаря і повезу.

Зараз тої днини написав до Львова до книгарні.

17.

Від виїзду Марійки Остап не міг отямити ся. Вона не сходила йому з гадки, а того часу, коли звичайно приходив на лекції, не міг нічим заповнити. О тій самій годині виходив на Зелену вулицю і проходжував ся самітно цілу годину. Кілько разів переходив біля тої хати, де вона мешкала, не втерпів, щоб не поглянути на знайоме подвір'я, по яким ходила його Марійка (він думав собі все: моя Марійка), на те вікно, при яким відбував лекції.

Були хвилі, коли йому здавало ся, що мусить побачити її і від тої гадки ставав веселійший, поки не наблизив ся до воріт і, розумієть ся, нікого не побачив. Він ставав сумний, похнюплював голову і не оглядав ся нікуди, поки не прийшов до тої точки, з відки треба було завертати. Вулиця була звичайно пуста.

Скоро прийшла книжка зі Львова, він дождав ся першої суботи, наняв собі фіру у передміщанина і поїхав до Страшевич. Вибрав ся пополудни, щоб заїхати вже по обіді.

Була гарна погода, яка разом із тою гадкою, що за часок побачить любу дівчину, настроїла його дуже весело. Серед розкішного поля хотіло ся співати, хоча з роду не був співаком. Але охота перемогла і він затягнув одну з тих пісеньок, які чував, та так фальшиво, що аж передміщанин оглянув ся і став міцнійше держати бистрі коні. Вони почувши за собою такий баранячий крик гадали, що їх підганяють, і стали сильно вдирати по сухій як тік, гладкій дорозі.

Фірман став під вусом сьміяти ся, а далі не втерпів, оглянув ся ще раз до Остапа та сказав:

— Пан судія мають сильний голос.

— Що кажете? Сильний? Чому ні, у мене здорові груди. (Йому здавало ся, що аби бути співаком, досить мати сильні



груди).

Хто знає, може я ще буду коли співати? Шкода, що давнійше не подумав про се.

І він затагнув другої ще страшнійше, як перше.

Гриїхали до Страшевич. Остап дивив ся за церквою, бо вже-ж коло церкви мусить бути й попівство. Заїхав на пусте подвірє та став розглядати ся. За хвилю вийшла з кухні дівка і сказала, що згомостя нема дома, вони в поли при женцях.. На її пискливий голос заметушили ся в хаті. Марійка заглянула до вікна і зараз пізнала Остапа. Вона побігла до другої кімнати, де сиділа братова, і сказала, що приїхав Конач.

Павця лежала на софі і читала якусь книжку. Була одягнена в той сам сарафан, у яким ми бачили її перед роком, а що днина була горяча, то ще й поросіпала ся.

— Який Конач? — питає гнівно не встаючи з своєї лежанки..

— Пан Конач, мій учитель...

— Ах Господи! чоловік ніколи увильки спокою не має з тими гістьми! Не дадуть відпочати. І говорила-ж Олесеві, що-б ми сих вакацій поїхали де в гори, бо тут не можна дихати! — воркотіла Павця встаючи і запинаячи на собі сарафан.

Професор Олесь пішов кудись до ліса з синком семилітком, а їмость порала ся з дівками в городі.

Тимчасом Конач зліз із воза і не знав, що з собою робити.. Дівка не відповідала на дальші питання, лише пішла до своєї роботи.. Коначеви приходило на гадку завернути ся і куди повернути ся. З хати ніхто не показував ся. Конач стояв на порозі оглядаючи ся по подвірю.

Та ось вийшла Марійка і запросила його до хати. Конач привитав ся з нею сердечно. Війшли у хату. Марійка просила його сідати і побігла покликати братову, аби прийняла гостя.

— Що мене обходить якийсь там Конач! Ах Господи, — сказала Павця не відвертаючи очий від книжки, яку знов узяла ся читати.

Ті слова, така байдужність для чоловіка, якого Марійка ввала найліпшим і найрозумнійшим, дуже немило вразили її. Вона післала дівку за мамою, а сама пішла до гостя.. Конач тим часом роздяг ся і став оглядати образи, які висіли по

стінах кімнати.

— Я вам наробив клопоту своїм приїздом, — каже Остап оправдуючи ся. — Я забув, що тепер жнива і ніколи гостей приймати, але ми в місті забуваємо про сільські клопоти.

— А я вам дуже вдячна, що приїхали, — каже Марійка. — Я на вас таки ждала довго, мені треба вашої поради і помочи. От мені перепрошувати би вас, що так вас приймаю, але поки що я сама дома.

Тимчасом Остап виймив гарно оправленого Кобзаря і г-дав Марійці.

— Ось вам, панно Марійко, від мене на спомин.

Дівчина запаленіла вся, взяла книжку і розвернула окладинку та прочитала отсі слова: "Моїй найпильнійшій учениці на спомин". У дівчини заблиснули очі радістю, вона зложила книжку, притиснула до грудий і подала Остапови, руку...

— Спасибі, спасибі!

В тій хвилі відчинили ся двері і вийшла їмость Поницька. Вона була одягнена в стару одежину.

— Се пан Копач, мамусенько — і вона стала цілувати її по худошавих, чорних від сонця, запрацьованих руках. — От що я від пана Копача дістала...

— Потім подивлю ся, як руки вмию, бо забрукаю. Вітайте, вітайте, просимо сідати... Марійко, приладь підвечірок. Пан Копач з дороги, тай нам уже час.

Вона сіла на кріслі, загнувши руки на друдях.

— У нас тепер трохи жнив, та користаємо з погоди.

— І я користав, з погоди, та не в пору вибрав ся, у панства робота...

— Та ви нам у роботі не перебиваєте, — каже їмость і всміхнула ся так любо, лагідно, що Остап почув до неї відразу велику симпатію. "Достоту так, як моя мама", подумав собі.

— Тут моя Марійка, заедно вас згадує.. Має в вас про щось розпитати. Вже навіть просила батька, щоб із нею поїхав до Самбора. Але тепер годі з хати: в будень жнива, а в неділю церков.

— У Марійки не аби яка голова...

— Я вам, пане дуже вдячна за ваші труди. Дівчина не та стала. Споважніла.

— Се само собою прийшло з віком...

— Та який там вік? Йй що лише пішло на шіскацятий.. Але вона сама каже, що то ваша заслуга, бо першої лекції була якась дуже розсіяна. Все мені оповідала...

Коли так розмовляли, а Марійка ладила в кухні каву, прийшов професор із сином із ліса. Він зайшов просто через сїни до кімнати, де була його жінка.

— Чия то фіра на подвірю?

— Або я знаю? — буркнула Павліна. Вона була лиха, що їй заєдно перебивають читає цікавого романа саме в тїм місці, де герой забивши сторожа, лізе вікіом по шнурковій драбинї, щоб викрасти, свою богиню...

— Та як не можеш знати, хиба-ж у хатї нема нікого?

— Та якийсь паи Копач приїхав, чи хтось.

— То не якийсь Копач, тільки авскультаит Копач, той, що сього року вчив Марійку...

— Та най собі буде.

— Та не будь же дитиною. Тата її мами нема, то тобі треба було вийти гостя прийняти... хиба-ж ти не своя в домі?

— Та дайте менї спокїй, най його приймають, кому його треба...

— Тфу! Де ти жінко виховала ся? Знаєш добре, хто він, а впрочім бачиш, що приїхав чоловік інтелїгентний і треба його прийняти, бо що собі про нас подумають...

— Дай менї спокїй! Там вийшла до нього Марійка, а тепер мама....

— Тепер, але до тепер не було нікого. Ти лише вмїєш зісти, виспати ся і лежати по цілих днях...

— Та чого, Олесунцю, на мене сердиш ся? Я там знала, хто? Ах Господи!

Та Олесь не слухав того оправданя і вийшов до гостя. Привитали ся оба і сидїли мовчки. Олесь побачив привезеного Кобзаря і прочитав дедикацію. Його лице розяснило ся, а Копач спалейїв.

— Тут не можуть люди наговорити ся про ваші педагогічні здібности, кажуть, що ви розминули ся з своїм покликаниєм ідучи на права...

— Я дуже задоволений своїм судейським становищем і гадаю, що на нашїм полі можна те-ж дуже багато доброго зробити...

— Не перечу.

— Багато кривд нашого народу має свій епілог у суді і тут можна бідному, темному, хлопцю стати в пригоді.

— Ваша правда, тим більше, що тепер мало людей іде до суду. Там, кажуть, нема виглядів...

— Воно мусить змінити ся. Треба лише подождати. Я все собі говорю: терпи козаче, отаманом будеш. Хто хоче працювати і перетерпіти ті злидні, може потому буде задоволений. Ту незалежність, яку буду мати яко судія, не проміняв би я ні за що. Відповідаю тоді лише перед Богом і своєю совістю, — говорив з запалом Остап. — Нема такого пана, котрий би мені міг наказати: розсуди сю правду так або так, бо мене обходить лише закон і справедливість...

— Дай Боже, щоб у нас усі судії були такі.

— Хоча не всі, але дуже багато таких буде власне з тих, що так як я жертвують свою стільколітню працю даремно для того лише, аби потім зискати незалежність.

— Як так, то ви правдиві, служите, ідеї...

— Так, ідеї справедливості, і я з того гордий, хоча нічого з сеї служби не маю поки що... Було, що й я рвав ся на філософію, але мені мій катехит відрадив. "Не йдїть, каже, на філософію, хоч би лише для того, щоб не мати над собою ради шкільної і інспектора. То, каже, найтяжша мука, якою Бог хотїв показати наше шкільництво. Ті інституції самі не знають чого хочуть, морочать собі і другим голову в ім'я польського патріотизму, а коли схочете хоч трохи бути самостійним, то вас запечатають"...

Надійшов о. Григорій. Він уже розвідав ся у фірмана, хто приїхав, та посварив на слугу, чому не показала, де стайня, щоб чоловік завів собі коні.

О. Григорій вертав просто від жнива в старім простім халаті і подертім капелюсі. Він дуже зрадїв, побачивши Копача.

— Витайте, милий гостю, давно вас дожидаємо і так довго даєте на себе ждати. Ну, як ся маєте; — каже цілуючи Остапа, — спасибі, що приїхали. Моя Марійка конечно хотїла, аби з нею до вас їхати. Чогось тут не знає, та ні я ні Олесь не можемо їй того гаразд розкласти, бо то математика, а ми оба фільольоги, тай не вмїємо рахувати... хе, хе, хе! Добре, що приїхали...

Тепер показала ся в порозї Марійка і попросила до під-

вечірку. Вони всі ждали лише на батька, щоб іти разом. О. Григорій взяв Остапа під руку, і повів.

Остап мав тепер нагоду приглянути ся помешканю о. Григорія. Нагадав собі дім свого покійного батька. Хата складала ся з трьох кімнат із біленими стінами і маленької кімнатки біля ганку, що він на цвѣтник. Усюди було чисто і гарно, і се заступало иньші недостатки, що зраджували незаможність. Прості меблі старого фасону, комода і кілька вибиваних крісел з такою канапою, ось і все. За те много цвѣтів у саганиках і горнятках стояло по вікнах і підставках під вікнами.

О. Григорій повів Копача до остатньої кімнати при кухні і преставив його своїй невістці професоровій. Вона ще сиділа на тім самім місці з тою самою книжкою в руці і читала Книжка дуже займала її, бо саме дочигала ся, як сторожа замкова почула шелест драбини і зловила героя. І знову треба було в тім цікавім місці перервати читанє. Вона відвернула очи від книжки і кивнула головою Копачеві. Потім устала повагом до стола, та сіла на своє місце. Коло неї крутив ся семилітній Несторцьо.

— Здоров, козаче, — каже до нього Копач і простягнув до нього, руку.

Хлопець був очевидно тоді не в гуморі, бо відвернув ся гнівно від простягнутої руки і проворкотів:

— Я не потлебую...

Ніхто не звернув на се уваги, крім самої професорової. Та вона нічого не сказала, лише погладила його по головці і питала, що буде пити, каву, чи чайок... Вона взагалі не звертала уваги на Копача. Йї усе ще було досадно, що задля нього стілько разів не давали їй спокою. Копач сїв між о. Григорієм і Олесем. Марійка не сідала зовсім до стола, лише послуговувала гостям, не даючи матери ні до чого доторкнути ся.

— Прошу мамунці сідати, я вже сама все зроблю...

Ніхто не хотів розпочинати мови. Перший обізвав ся Несторцьо. Він тепер повеселійшав, бо дістав від мами аж чотири шматочки цукру і засолодив собі каву гаразд.

— А ти цого сюди плиїхав? — питає Копача.

— Приїхав побачити тебе, — каже Копач.

— Я вас не потлебую, ви мамці не даєте спокою, йдїть собі геть...

Павліна хотіла, зацитькати його, але хлопець ще більше розгорячив ся, радий, що може стати в обороні покривдженої матери.

— Йди собі, геть, — крикнув хлопчик, тупаючи ногою, — бодай ти тліс!

Копач почервонів та не знав що казати. Тоді схопив ся Олесь, пірвав хлопця під пахи і виніс до кухні.

— Але-ж Олесунцю, та де-ж так можна, та то дитина ще. Ах Господи!

Але Олесь на се не зважав і зробив батьківську операцію, потім вернув сам до хати. Йому було соромно і за жінку і за сина і за самого себе. Треба було направити те прикре вражінє, яке на всіх зробив сей епізод. Олесь перемиг себе, тав весело усміхати ся і запитав Копача:

— Ви граєте, пане судіє, преферанса або тарока?

— Усього по трошки.

— От і добре, заграємо собі пульку зараз по підвечірку. Тато вже не підуть у поле?

— Ні вже, невдовзі прийдуть женці до дому, неварто йти. Добре, заграємо собі.

— Лише я вас бою ся — каже знов до Копача. — Ви математик, то певно і граєте добре.

— Будьте спокійні, пане професор, я лише граю тоді, як нема що иньшого, ліпшого робити. Вже охотнійше граю в шахи.

— Добре, а тут і шахи і можемо собі заграти партію.

— О! перепрашаю, граємо тарочка, — обзиває ся о. Григорій. Він дуже любив грати тарока. Таким способом минув увесь злий настрій і всі знов позеселійшали, з виїмкою Павліни. Вона сиділа насуплена і заїдала з великим смаком хліб із маслом.

Тепер зійшла розмова на иньші теми. Професор став випитувати про своїх знайомих із Самбора, про відносини Копача. З його бесіди пізнали всі, як дуже він любить маму, а імость Поницька каже:

— Ваша мама дуже щаслива, що має таку дитину. На сьвітї трафляє ся инакше між людьми...

— Та нема мене за що хвалити, пані добродійко!

— Я-ж вас не хвалю. Ви сповняєте свій обовязок супроти матери, а виповнюванє обовязку, то ще ніяка заслуга, — каже

знов їмость, усміхаючи ся лагідно.

По скінченім підвечірку устали всі від стола і стали собі дякувати. Копач приступив також до професорової і поцілував її в пухкеньку руку. Вона стала щось говорити, ніби то перепрошуючи його за нечемність синка, а потім сіла знов на своє місце і взяла ся за читанє.

— Пані професорова щось дуже цікавого читають...

— Дуже цікава книжка.

— Що се таке?

— От видите, що забула.. — Вона відвернула заголовний лист і прочитала імя французького автора. Розумієть ся, книжка була в польськім перекладі, і вона читала назву букву в букву, отже зі звичайним "еал" на кінці. Був се один із тих романів, писаних для людей, що залюбки приглядають ся боротьбі биків, а в яких і наші деякі люди так любують ся. Копач пізнав у мить, з ким має діло і який ступінь освіти у тої жінки.

— Вже пані добродійка далеко прочитали? Кінець певно буде цікавий.

Павліні очевидно подобало ся, що її лектурою так інтересують ся; вона повеселійшала тай усміхнула ся, т. э розтулила свої губи в тої спосіб, що нижню губу подала троха в низ, а кутики губ пішли через те в гору.

— Я вже кінець знаю. бо насамперед читаю кінець. Де-ж би я витерпіла так довго ждати...

— То може і шкода тепер читати, коли пані знають, як історія скінчила ся, — каже Копач, усміхаючись іронічно. Але Павліна не пізнала ся на тім і каже:

— Коли, видите, я не сподівала ся такого кінця і для того цікава знати, як воно зайшло до такого несподіваного кінця.

— Ходім же грати, пане судіє, — кликав професор із другої кімнати.

Копач уклонив ся і вийшов, а Павліна розвернула книжку і стала пильно читати. За той час картяний стіл уже був розвернений і муштини посідали до карт.

— Але ми, пане судіє, граємо лише по пів нового.

— Можемо і за горіхи, — каже Копач сьміючи ся весело, — я не люблю високо грати, бо се не гаразд.

— За горіхи, то вже собі грайте з своєю ученицею, а ми граємо за монету, — каже професор жартом. — Ну, що ти



тут цікавого побачила? — каже звертаючи ся до сестри. Глянув сестру, пригорнув до себе і поцілував.

— Я хочу дивити ся, як будете грати, каже Марійка, обняла одною рукою брата за шию і стала йому пригладжувати волосє на голові.

— Не перешкоджуй же і не приноси мені пеху, бо моя мошонка мила.

Стали перекидати картами. Марійка за той час стояла біля брата і дивила ся залюбки на Остапа. З другої кімнати заглядав крізь відчинені двері Несторцьо. Він уже гаразд виплакав ся і рад був придивити ся ближше тому, хто мамі не давав спокою, а він за се взяв битє від батька..

Імось Григорова покликкала Марійку до кухні помагати ладити вечерю. Марійка йшла чєрез покій, де сиділа братова. Вона на хвильку відложила книжку, розвернула ся на софі і любиувала ся прочитаним. Дочитала ся саме того, як герой якимось незрозумілим способом, убивши десятьох замкових сторожів, утік, присягаючи пімсту графови.

— І що-ж там твій Копац робить? — питає Марійки.

Марійка не дорозуміла ся тої іронії, з якою братова говорила, і каже:

— Грає в карти....

— Велике чудонько авскультант, — проворкотіла Павліна і взяла ся знов за книжку.

Тимчасом гра скінчила ся і Остап, поглянувши на годинник, каже:

— Хотів би я спитати ся панни Марійки, що їй треба знати, бо мені вже пора й їхати.

— Але, сендзюню, і в гадці того не майте, — каже о. Григорій. — Ви мусите переночувати, бігме не пущу. Завтра й так неділя, то не мусите бути в бюрі.

Остап не відповів нічого і радо прийняв запрошенє. Йому так любо було подихати тим сільським повітрєм, у яким прожив свої молоді літа. О. Григорій був дуже рад гостеви. Він хотів скористати з його побуту і став його радити ся в одній громадській справі з двором, оповідаючи йому подрібно все. Говорячи так, вийшов із гостем на ганком перед хату до города, та ходячи по стежці висипаній дністровою рінею. Вечір був теплий і дуже гарний. В городі аж пахло від усяких цвітів, що тут цвили.



Тимчасом Олесь відлучився від них і пішов до жінки. Побачивши її, як лежала на софі з книжкою при лампі, яку поставила біля себе на кріслі, він знов насупився. Коло неї сидів Несторцьо і псував пильно якусь іграшку. Павліна догадувалася, чого прийшов до неї чоловік і піднялася зі своєї лежанки. Олесь мав охоту гукнути на неї, але нагадав собі, що в городі чужий чоловік, гість. Він присів біля неї і каже:

— Чи ти жінко, будеш мати вже коли хоч трохи розуму? Бодай би перед чужими людьми ти не показувала своєї глупоти...

— Та що-ж я? Олесунцю, такого зробила? Ах Господи!

— Ще й питаєшся? Як ти дитину виховуєш? Що з нього виросте? Дикун на сміх людям. Я сьогодні був би радше в землю провалився.

— Та-ж я йому не казала так говорити, я його уговорювала...

— Але-ж то не можна зробити нараз. Ти його розвезла як циганську пугу. Як би ти була не виробляла при хлещцю своїх дурних химер, не говорила дурниць, що тобі спокою не дають, був би і той папугай того не повторяв. Булаб ти инакше з гостем обійшлася, був би хлопець не зважився говорити так до чужого чоловіка, як говорив...

— Та я того не говорила, Олесунцю. Ах Господи! Що-ж мене то обходить, що він приїхав? То не до мене...

— То бо то й біда, що тебе нічого не обходить, лише ти сама себе обходиш. Як собі замкитриш голову тими дурними книжками, то світа божого не бачиш. Га! Та бо тут повинно би тебе дещо обходити. Бачиш, що мама по цілих днях при робітниках, а ти дивишся, щоб лише тобі миску ложку, тай більше нічого.

— Та-ж у кухні поразяся Марійка.

— Марійка, я се знаю, але вона має ще вчити ся, а ти повинна сама тут щось допомогти. Погадай собі, що нас годують.

— То най не годують, ах Господи! Я тобі говорила: їдьмо в гори...

— Дурна! — гримнув із досадою Олесь, — буцїм то з зашо в гори їхати! Може ще забagne ся до морських купелїв.

— Та я нічого не говорю, Олесунцю, ах Господи! Та коли вже бесїда на те зійшла...

— Ти се своє, тьфу! А я тобі кажу: займи ся хоч дитиною.

бо колись як впаду в пасію, то його скалічу.

Дальше нічого не міг сказати, бо саме прийшла слуга накривати стіл. Несторка в хаті не було вже. Він почувши, що батько говорить про нього, нагадав собі нинішню операцію і втік до кухні, полишаючи недопсовану іграшку.

При вечері старала ся Павліна робити як найсолодшу міну до Копача, на яку лише її енергічний склад губ позволяв. Вона випитувала ся за Самбір, який мусить бути дуже гарним містом; вона дуже багато чула за нього від своєї приятельки радникової Радецької, що жила там перед десятима роками. За цілу вечерю вона найбільше говорила з Копачем. Несторка при вечері не було.

### VIII.

Другої днини була неділя і всі пішли до церкви. Всі йшли разом із виїмком Павліни, що не встигла на час зібратися. Вона звичайно вставала пізно що днини і тепер потребувала багато часу на свою тоалету. По прийнятому тут звичаю родина сьвященника стояла в презвітерії, коло великого престола Там стояла окрема лавка для них. Копач хотів стати між людьми, але не випадало йому відлучати ся від гурту. Тут була Марійка. Павліна прийшла з Несторком пізнійше, вже як співали Іже херувими. Копач стояв і уважно слухав служби божої, та аж тепер оглянув ся поза себе, як прийшла професора. Та в тій хвилі побачив щось таке, що мало не розсьміяв ся в голос.

Саме в тій хвилі паламар роздував дувалом, якого уживають декуди до самоварів, кадильницю і співав своїм захриплим голосом з дяками. "Іже херувими — херувими тайно образующе". Виглядало се так, буцім він тим дмухалом акомпаніює собі до-співу. Копач не втерпів і трутив ліктем професора, показуючи на паламаря, що присідав одним коліном, на яке опер одну ручку дувала і кивав ся наче-б різав січку на ручній січкарні і співав дальше: "Всякую нині, нині житейскую — одложім печаль!" Професор аж зуби закусував, щоб не засьміяти ся.

По службі божій ішов Копач біля Марійки і розказував їй про паламаря з дувалом. Вони обоє сьміяли ся. Те саме оповідав професор о. Григорію, йдучи в другій парі.

— Що ви того паламаря обмовляєте? Він побачив таке ду-

вало в самбірській церкві і не дав мені супокою, поки я йому не купив його. Зараз і дихавицю вигадав, що буцїм то не може ротом так огню роздувати... А вже-ж то поступ, — закінчив о. Григорій.

Копач був незвичайно оживлений і веселий. Він не втерпів, щоб, прийшовши в хату, не показати, як воно було, а при його нескладних рухах і ще нескладнійшій голосі виглядала ся продукція вельми комічно, і всі сердечно сьміяли ся. Навіть Павліна покинула свою серйозну міну і сьміяла ся, т. э отворила рот і замкнула очи, не видаючи з себе ніякого голосу, достоту так, як мала дитина, коли зайде ся від плачу.

— Чи ви справді не сьпіваєте? — питає Марійка Копача.

— От бачите, що сьпіваю не згірше тутешнього паламаря.

— Ет! Я не те говорю, але чи ви не сьпіваєте?

— Ні, а ви сьпіваєте?

— Часом, як така хвиля прийде...

— А коли-ж така хвиля прийде? Може би вона прийшла, ще заки я тут?...

— Ну, ну, прийде по обіді, коли хочете... — сказала Марійка і пішла ладити до обіду.

По обіді о. Григорій задрімав. Олесь ходив по городі, а Остап лишив ся з Марійкою, вияснюючи їй з математики, чого сама не могла зрозуміти. Коли вже скінчили науку, Марійка питає:

— Як же там у Самборі тепер? Не знаєте, чи пані Скурска дома, чи може де виїхала?

— Не знаю. Я взагалі мало знаю, що в Самборі робить ся, мене все те мало інтересує.

— Зайдіть до неї, та коли не поїхала, поклоніть ся їй.

— Добре, зайду.

— Він рад був, що буде мати нагоду деколи поглянути на ті любі місця, де вчив ся з Марійкою.

— Ну, а коли тепер уже по обіді, то я цікавий на те, що ви мені обіцяли.

— Що таке?

— Ви-ж обіцяли засьпівати.

— Або то варто слухати мого сьпіву? От так сьпіваю сама собі, для себе.

— Я сьпів дуже люблю, хоч сам зовсім не сьпіваю.

— А танцюєте?

— Дуже зле, і для того не беру ся ніколи танцювати. То страшенно комічно, як хто бере ся танцювати, а не вміє. А я бою ся бути сьмішним... Ну, не заговорюйте, лиш засьпівайте зараз.

— Що?

— Що найліпше любите.

— Добре.

Марійка підперла рукою голову на поручэ софи, на котрій сиділа, і засьпівала:

Чи я в лузі не калина була?

Чи я в лузі не зелена була?

Взяли мене, порубали

І в пучечки повязали

Така доля моя...

Вона немов задумала ся.. Зачала тихо, та потім підіймала голос що раз сильнійше. Сам кінець вийшов мов голос безнадійної розпуки. Сьпів був вельми вміло тіньований. Вона при тій одній пісенці виказала ціле богатство свого голосу і те ніжне жіноче чутэ, яке вміла так по майстерськи вляти в свій сьпів.

Копач не розумів ся на сьпіві, не знав ані одного музичного терміну, не знав, як що назвати, але відчув душею, що те, що вона сьпівала, гарне і то дуже гарне. Він бояв ся заговорити, аби своїм голосом не розігнати відгомону пісні, що ще лунав у його душі.

— Ви ту пісню найліпше любите? — питає по хвилі.

— Так, она в мене найгарнійша, вона мені найбільше промовляє до душі.

— Кажуть, що Шевченко дуже любив сю пісеньку.

— Знаю. Коли її любив Шевченко як мущина, то тим більше може її любити жінка, бо вже-ж ся пісенька про жінки, про дівчину зложена.

— Чому?

— Не бачите, що тут змальована жіноча доля? Калина, то дівчина з нещасною долею...

Марійка знов задумала ся. Остап іще не бачив її такою. Вона видалась йому кілька літ старшою.

— Не розумію вас сььогодні. Хиба-ж при вашій веселій вдячі можна піддавати ся таким сумним гадкам?

— Не видумала я сього з власної голови, але бачу, що в

світї дієть ся. От моя одна приятелька (вона старша від мене трьома роками) вийшла замуж, а тепер дуже нещаслива. Чоловік її недобра людина, пэ, грає в карти і поневіряє нею... Кілько разів подумаю про неї, то мені отся пісня пригадує ся. Бідна вона!

— Ну, то-ж не всім так буває. Се виїмки, а правило зовсім не таке.

— Але наперед ніхто не вгадає, чи він належить до правила, чи до виїмки.

— От ліпше не думайте про се, та засьпівайте щось веселішого.

— Ні, нині не годна. По тій пісні не можу сьпівати иньшої. Замовкли обоє. Остап дивив ся на неї і вона видавала ся йому що раз гарнійшою і ліпшою.

Вернув Олесь із города і о. Григорій уже проспав ся.

— Ну, панове, киньмо трохи тарочка, заки піду на вечірню Сіли до карт. Копач був дуже розсіяний і Олесь жартував собі заєдно з нього, що математик тай комбінувати не вміє.

— Ба, але мені таки час їхати, — каже Копач, — я не гадав, що тут так засиджу ся.

— А завтра рано не можете поїхати? Тепер днина довга, а до Самбора близько.

— А бійте ся Бога, та мій передміщанин голову мені обідре, що так його задержую.

— Го-го-го! Я його ще вчора виправив до дому, — каже о. Григорій сьміючись.

— Ну, а що-ж буду робити?

— Буцїм то у мене коний нема? Завтра ранісенько кажу вас відвезти, то ще на сніданю будете.

— То всьо добре, але мама будуть за мене неспокійні.

— То-ж бо й э, що я переказав через фірмана, що ви аж завтра рано приїдете. Я такий рад, що можу декого з міста у себе прихопити та поговорити, тарочка собі трохи заграти.

Остап був рад з того. Ще один вечір зможе дивити ся на Марійку.

Остап уклонив ся на доказ, що приймає запросини.

— Панство такі для мене ласкаві, що мені аж соромно, що надуживаю вашої гостинности...

— Говоріть здорові, а я вас таки прошу, приїдьте до нас незадовго знов. От відсьвіжіте ся на селі поки тепло... Ви-ж

на селі вирости....

Марійка слухала з боку тих запроси і втішила ся ними. Як о. Григорій вийшов на вечірню, Олесь здіймив із шафи шахи.

— Ну, тепер покажіть, що тут умієте.

Марійка сплеснула руками:

— Я так рада навчити ся грати в шахи! Навчите мене?

— Вас не штука навчити чого будь, — каже Остап..

— Тільки їй так дуже не лестить, бо перед іспитом се дуже нездорово, — каже Олесь .

— Я гадаю навпаки. Коли чоловік перед іспитом певний себе, тоді инакше відповідає. А так то треба бояти ся своєї тіни.

Посідали до шахів. На тім полі був Копач майстром, хоча грав дуже поволи. Марійка пильно слідила за горою, сидячи побіч брата. Грали пів години і Олесь дістав мата.

— Ну, ну, мені би від вас ще вчити ся...

Вертаючи рано до Самбора кіньми о. Григорія, Остап був веселий. Переконав ся, що полюбивши Марійку, зробив дуже добрий вибір і що ліпшої дівчини не найшов би під сонцем.

— То цікава річ, — говорив до себе, — кажуть люди, що лише те привабне і миле, що чоловік собі виборе, а тут я не веду такої боротьби, не поношу жадних жертв, а та дівчина така мила мені, так її горячо люблю і так без великих заходів. Видно, що мені так доля судила, щоб я в любови був щасливий.

Мати ждала його нетерпеливо. Ще ніколи не бувало, щоб він виїздив куди крім урядової комісії, а тепер у приватім домі так довго забарив ся! Вона зараз зміркувала, що се задля дівчини, хоча синові не сказала того. Вона покмітила вже від довшого часу, що Остап змінив ся, а се нічим не можна було пояснити, хиба любовю.

— Що-ж ти, сину, там робив стілький час?

— Грали в тарока, балакали, їли, спали, як звичайно на селі.

— Як же там тебе прийняли?

— Дуже радно.

— А які вони люди?

— Симпатичні. Обоє старі навіть дуже гарні.

Остап користав із запросив о. Григорія. Часу так уже ма-

до лишало ся до тої хвилі, коли Марійка поїде до Перемишля і тоді не буде її бачити що найменше пів року. Їздив отже що неділі до Страшевнч, відправляв свого фірмана до дому, а вертав кіньми о. Григорія. Отець Грингорій не подарував свого улюбленого тарочка по пів нового, Олесь не дарував своїх шахів і вельми радів, коли міг Копачеві дати мата. Марійка не втерпіла, щоб не попросити в нього якого пояснення, а Остап не дарував, щоб не попросити в неї пісеньки, та міг доволі на неї надивити ся. Пора була погідна і він відбував науку з Марійкою в городі під галузистою грушею, де стояли два плетені крісла і столик. Він говорив, що красшого місця нема на світі, що такої бесідки нема і в королівській палаті, та що він коли-б був великим паном, казав би на ту грушу набити золоті обручі.

— Хиба-ж ви хотіли-б бути великим паном? — питає Марійка.

— Хотів би, та як не буду, то обійдеться ся. І так добре як я, а бувають люди далеко бідніші від мене.. Богатство добре лише для того, хто вміє з нього робити иньшим добро. Инакше то богатство великий клопіт і само не може зробити чоловіка щасливим.

— А чого-ж треба до щастя?

— Чистої совісті, здоровля, і сповнення бажань і цілий.

— А які ваші бажання?

— Мої бажання — не зробити нікому кривди і бути пожиточним народови.

— Даруйте мені, пане судіє, але поясніть мені се ближше. Я не раз чувала про те: бути пожиточним своему народови, та мені видається, що се лише звук, фраза...

— Пено, що так воно на фразу виглядає, та се таке широке, що годі передавати всі подрібности. Я гадаю, що кождий чоловік, хоч яке-б займав становище в суспільности, може бути своему народови пожиточним. Передівсім ми, інтелігенція, пожиточні народови тим, що признаємо себе до руськости. Через те нарід руський може почванити ся більшим числом інтелігенції. Та сього дуже мало, хоча, се дотикає всіх без огляду на становище. Далі йдуть подрібности по фаху. От ваш брат гімназіяльний професор. Він виховує молодіж на будучих діячів народних.

— А я коли стану учителькою, стану теж пожиточною? —



сказала Марійка з повагою.

— Се певно так буде, я того певний і горджу ся тим, що ви моя учениця. Я впрочім сього гаразд здефінювати не можу, як кождий чоловік на своїм становищі повинен для народа робити. Лише що до себе, маю плян ясно витичений.

— Прошу мені сказати, який?

— Ось скажу. Я судія. Свою роботу обмежаю на селян. На тім полі найбільше праці для сьвященників і судіїв. Буду старати ся навчити селянина дечого путнього. Певно, не багато сього буде, бо не кождий буде мати діло зі мною, таї не кождий мене послухає. Але головна суть моїх робіт не дати селянинови зробити кривди. На полі судівництва в тім напрямі багато робити. Подивіть ся, кілько то пявок живе соками-кровю нашого мужика, а все має свій епільог у суді. Моя задача буде повідривати ті пявки з мужицького тіла. Треба би нам близше придивити ся до тих брудів, до тої погані, яка має ся прати в суді. Я буду тою прачкою ціле моє житє.

Марійка дивила ся радісними очима на свого учителя. Він ще ніколи не говорив до неї так як тепер. Вона відчувала його силу і бачила в лїм скінчений ідеал мущини.

Остап був певен того, що Марійка любить його, та не мав відваги говорити з нею про се. Відкладав се з одних відвідин на другі, та й при остатніх не сказав нічого. Потїшав себе тим, що вона дуже молоденька, замїж їй не трафляєть ся, а він сам ще не може женити ся, отже може подождати.

## IX.

Професор Олесь мешкав у Перемишлі у самім ринку в жидівській камяниці на другім поверсі.

Вертаючи з вакацій, забрав уже сестру з собою. Треба було їй зголосити до вступного іспиту в учительській семінарії.

Професор займав дві кімнати. У нього жила ще жінчина сестра Глікерія. Була се дівчина присадкувата, заживна і дуже веселої вдачі. Вона була старша трьома роками від Марійки. Та хоча жила на ласці швагра, не подобала ні раз на ті бідні сироти, що живуть на ласці свояків, що то кождому уступають ся і боять ся своєї тіни. Вона нікому не хотїла уступити, а як на те прийшло, то вмїла й висварити ся, а таки на своїм по-ставила. Мала добру прикмету, що не цурала ся жадної роботи



і держала в хаті лад. Задля того професорова Павліна не одно мусіла їй стерпіти, бо попри Глікерцю не треба було держати слугу і можна було обійти ся при помивачці, що мала принести води та дров, та рано почистити панови чоботи, а більше нічого. Професорова ходила на купно сама, а сестра а той час прятала в хаті.

Коли професор вернув із родиною з вакацій, уже застали Глікерцю.. Вона вернула днем раньше від свого брата з села.

До тепер Глікерія не знала Марійки. Познайомили ся на вступі; вона зраділа, що буде мати з ким поділити ся домашньою роботою.

— От добре, що ти приїхала, буде мені лекше в прятанню.

— Та-ж я буду ходити до школи, — каже Марійка.

— Цілу добу в школі сидіти не будеш.

— Та дома треба мені до школи вчити ся...

— Ну, ну, побачиш, чи тобі братова дасть спокій...

На тім розмова скінчила ся. Глікерія любила зачинати все з практичного боку.

Марійка не могла зразу освоїти ся з житєм у Перемишлі, рухливійшим і голоснійшим як у Самборі, тим паче що мешкали в ринку.

Обом дівчатам постелили в сальонику на помості..

— То для тебе таку параду роблять, — каже Глікерія.

— А де-ж ти доси спала?

— А в кухні. Слуги нема, отже я там спала на столі. Павця каже, що тф великий клопіт із тим стеленєм у сальоні, що багато з того пороху...

Другої днини повів Олесь Марійку до учительської семінарії. Вступний іспит випав надсподівано добре і Марійка стала ученицею першого року учительської семінарії. Олесь покуповав їй усі потреби шкільні. Вона дуже раділа, що так легко сповнили ся її бажаня і за книжками не хотіла сьвіта бачити. Наука була для неї найлюбійшою роботою.. Та про те зміркувала зараз першої днини, що у пані Скурскої було їй ліпше, як у брата. Зараз першого дня рано дали їй замість кави якусь таку пөгану юшкку з цикорії, що годі було й проковнути. Отже лишила більшу половину склянки та задоволила ся двома кавалочками булки. Так само обід був вельми скупий і Марійка встала від обіду голодна. Та з тим усім було їй байдуже, бо вся її увага була звернена на науку. Вона обіцяла собі, що ні-

коли не піде до школи неприготована, то-ж усе сиділа на книжкою. Вечерами виходили всі на прохід. В першій па йшла звичайно Павця з Глікерією, ведучи Несторця за руку. За ними йшов Олесь із Марійкою, показуючи їй усі особливості Перемишля. З того користала Павця. Вона часто густо звертала ся до Марійки, говорячи:

— В тім склепику беремо булки, в тім мясо, в тім цуко...  
— щоб ти знала.

Марійка одначе не могла зміркувати, на що їй се знати.

Такий порядок жити тривав до першої неділі.. Тої днини зараз по обіді пішла Марійка до своєї товаришки сусідки де що порадити ся.. Коли вернула до дому, застала двох панів, які їй представив її Олесь. Один, звав ся Подлуський, конципіска-рською дирекції. Був се чоловік гарно зложений, з довгим носом і симпатичним лицем.. Він бував частим гостем у Поницьких. Другий чоловік трохи старший, трохи лисий, з чорними волосам низького росту, з вистаючими високо вилицями. Коли говорив, то мусів по другім третім слові засміяти ся, а тоді відтворював рота так, що показував три одинокі зуби, що стояли подалік від себе. Називав ся Альфред Пташок і був писарем при перемиській табулі..

— А се пан Пташок, урядник табулі, наш старий знайомий.

— І з екзаменом табулярним пі-пі-гі пані дзіко, — додає Пташок усміхаючись.

Глікерії за той час не було в кімнаті, вона варила в кухні каву.

Павця кивнула на Марійку і покликкала її до другої кімнати.

— Маєш тут 10 кр., біжи на долину і принеси булок. Але тільки тям, вибирай свіжі, тріскучі, і має бути 8 за шустку — скажи, що то для мене — розумієш?

— Та я не знаю, де тут булки продають...

— Як не знаєш? Та-ж я тобі показувала, — каже сердито вже Павця. — Впрочем... на кінці язика. Махай!

Не було що робити і Марійка збігла по сходах шукати за склепом із булками. Коли вернула, Глікерія закликала її до кухні через сіни і стала краяти булки на подовгасті шматочки, як було в звичаю, укладати на дротянім кошику в копицю так, щоб здавало ся багато. Потім поклала все на велику тацу і понесла до покою. Марійка отворила їй двері. Глікерія поклала все на бічний стіл і метнула ся за скатертю, яку стала роз-

стелювати на столі.

— Ну, яструбе, сирячте, собі канелюх, бо викину за вікно, — говорила Глікерія до Пташка, що сидів при тім самім столі.

— Пі! пані дзіко, — каже Пташок, — а потому мусіли б бігати по нього.

— Недочеканэ ваше. Дала би вам стирку голову завинути.

Марійці не подобало ся таке поведенэ дівчини. Вона не знала що з собою робити в такім товаристві.

Посідали до кави. Олесь розмовляв із Подлуським про політику. Пташок дразнив ся з Глікерцею. Павця мішала ся часом до їх розмови, докидаючи якийсь веселий дотеп. Марійка сиділа ні в сих ні в тих. Вона завважала, що Павця у себе дома цілком иньша, як у Страшевнихах. Там вона ні до чого не відзначала ся, а тут така говірка, та ще і весела.

По каві Олесь засів із Пташком до шахів. Марійка зміркувала, що Пташок частенько робив помилки і брав мати. з чого Олесь дуже був рад і кинив собі з бідного Пташка. Та Пташок не був із тих людей, що обижають ся. Він слухав терпеливо та всміхав ся заєдно. Подлуский переглядав альбом, поки не трафила ся нагода поговорити з Марійкою. Розмова була дуже поважна, на тему шкільної науки.

Та ось Глікерія запропонувала прогульку на замок. Стали збирати ся. Всі йшли охотно з виїмкою Несторця, що не хотів збирати ся. Павця розсердила ся і стала кулакувати його в карк. В те вмішав Олесь і аж тоді хлопець дав себе одягти. Перед камяницею стали йти парами. Подлуський подав руку Марійці і пішов на перед, за ними йшла Глікерія з Пташком, а з заду Олесь із жінкою. Серед дороги Глікерія не переставала дразнити ся з Пташком, при чім голосно сьміяла ся. Пташок вторував їй своїм діскантовим: пііі пані дзіко! Коли тема їх розговорів ставала негарна не то для вулиці, але й дома, Подлуський старав ся йти хутше і заговорював чим будь свою товаришку. Видно, що соромив ся того, що при молодій дівчині такі жарти говорять ся. Та Глікерія не пропустила нагоди, щоб із Марійки та Подлуського не пожартувати.

— О! Як утікають! Правдива пара голубів! Не бійте ся, ми не слухаємо, ха, ха, ха!

Аж Поницький не втерпів, обернув ся тай каже:

— Мала би ти розум, Глікеріє! Не забувай, що тут вулиця.

Марійка лише спаленіла.

## Х.

Спосіб життя, який пізнала Марійка у свого брата, був оманливим наковий увесь рік. Хиба що зимою не ходили на прохід і обміжувалися на забаві в хаті. Тоді Марійка йшла звичайно до кухні з книжкою. Згодом стала братова заставляти її до домашньої роботи, бо, слуги все таки не приймала, а Глікерія хотіла, щоб Марійка помагала, їй у роботі.

— Я роблю рано, як ти сидиш у школі, то бодай хоч тебе пер поможи дещо — і брала її мити посуду.

Братова не хотіла ані раз того зрозуміти, що дівчина крім школи мусить іще дома приготувати ся. Павліна запанувала відразу над дівчиною, що не посьміла перечити їй, і навіть вимовити ся. Нераз і поплакала в кутку, що не приладила ся до школи як слід, та се ні на що не здало ся. Хотіла втрачений час нагородити нічю, та братова щадила сьвітла і гнала її спати. Та все те не надошкулило їй тільки, як ті ненастанні посилки за чим будь до міста. За кожним разом треба було збігти з другого поверха по крутих сходах і потім лізти в гору. Павця не числила ся зовсім з порою дня. Коли лише було треба, хоч би й пізнім вечером, то зараз:

— Марійко, збіжи до склепику за тим або сим!

Дівчина брала на голову велику хустку і гнала стрілою, аби лише братова не сердилася. На вулиці не оглядала ся нікуди, продиралася ся поміж товпу публіки, Жидів, вояків, немов сполошена серна.

З такої вічної біганини стали їй боліти ноги. А про те вона ні перед ким не пожалувала ся. Жадна шкільна подруга не почувала від неї слова скарги, бо "мамуця все говорили, що чужим людям, хоч би подругам, не годить ся говорити того, що робить ся дома". Братови не хотіла говорити, бо він мало інтересував ся домом, впрочім бояв ся Павці. Навіть матери і батькови не хотіла нічого сказати. Їй здавало ся, що задля бідноти батька її удержує Олесь із ласки, отже годі вимагати вигоди. Пропала наука тай годі!

Незабаром Павця вигадала для Марійки ще одну роботу. Як кандидатка учительського стану вона повинна вправляти ся в навчаню малих дітей. Отже нехай учити Несторця початків.

заки піде до школи. То була не легка робота. Несторцьо був дїтвак зноровлений, упертий, завзятий і мстивий, а притім розвезений до неможливости. Марійка сидить було з ним пів години, заки зможе допросити ся одного слова відповіди. Цікава була така наука.

В ідальні при довгім столі сидить із одного кінця Олесь і поправляє задачі. З другого кінця сидить Марійка і вчить Несторка. Він насуплений як осіннє небо, з настобурченими кучерями на голові, підпер ліктями годовку, дивить ся в книжку і мовчить уперто. Від часу до часу совне рукою під стіл і вщиине Марійку болюче, то знов пробуркоче який поганий проклін, а все так, щоб батько не почув. Марійка раз пожалувала ся братови і скінчило ся на болючій операції. Павця потім трохи не вибила Марійку, налаяла щось невиразно, але все так, що Марійка зрозуміла в чім річ, що буцім то держить її і годує, а не має з неї ніякого пожитку — значило би: як не хочеш, то з Богом Параню.

— Як ти сьміла Олесеви таке говорити? Видиш як побив дитину? Була-б тобі корона з голови не впала, як би ти була дитині потерпіла. Вже собі з тою своєю наукою ради не можеш дати — пожди, дістанеш ордер! Не порахуєш того, кільки твоє удержанє нас коштує, а який з тебе пожиток?

Марійка мовчала, не сьміючи підвести очий на братову. І справді було чого лякати ся. Коли Павця сварила ся, то затискала сильно зуби (говорила немов крізь зуби), морщила чоло, а очі у неї бігали і огнем палали, мов у ящірки. При тім затискала кулаки, немов хотіла вдарити, хоч не підносила їх у гору.

На Павцю один був ратунок: визвірити ся на неї, крикнути і віддати гарним за хороше. Так робила з нею Глікерія. Вона відгризала ся і тоді Павця уступала і мовчала. На се однак не могла, зважити ся Марійка. Вона ніколи не чувала такої лайки, нечула, не видала такої лютої завзятости у жінки, і задержала від крику і погляду братової. Та її ніжна душа бунтувала ся і Марійка рішила ся в легальній дорозі забезпечити себе від таких напастий. Вона на разі змовчала, та коли вернув брат зі школи, вона завела його до другої кімнати і тут серед плачу розповіла йому, що стало ся і заявила, що Несторка з тої причини не буде. Казала, що вона у хлопця не має ніякої поваги, що така наука то змарнований час, що для нього треба

вчителя старшого, а щоб за кожний раз їй від Павці таке дісталося, за те, що перед батьком на хлопця пожалувала ся, то знов се їй дуже болить.

Олесь вислухав уважно сестру, і при обіді не говорив нічого. Сидів засумований як хмара, і лише кілька разів гримнув на Несторка, а потім поставив його в куті за кару. Павця бачила, що у чоловіка є щось на серці, та не догадувала ся що їй і в голову не прийшло, щоб та "вчена нероба" (вона так звала Марійку) зважила ся перед братом жалувати ся на неї. Гадала отже, що Олесеві щось неприємного трапило ся в школі, і хотіла задобрити його. За обідом примилювала ся до нього, як лише її груба, хитра вдача могла і вміла.

По обіді, коли Марійка вийшла до школи, Олесь замкнув ся з жінкою в другій кімнаті і тут прочитав їй такий отчешаш, що Павця оторпіла. В кінці погрозив, що коли сестра ще раз пожалуєть ся, то справить їй таке лихотє, що світ віри не йме

— Чого ти до дівчини причепила ся? Мама віддала її під мою опіку, і я не дам їй кривди зробити. Впрочім не даром ми її тримаємо. Та-ж тато могли би за ті гроші, що нам платять, наняти їй добре приміщенє, та вони хочять, щоб жила під моїм оком.

— Ах Господи! Та що таке платять? ту десятку на місяць!

— Мовчи! а ті бараболі, масло, крупи, то не варто нічого? Ох! ти ненапхана і ненаїсна, ще тобі мало? А того не числиш, що кожної вакації пересиджуємо у них?

— Я того не потребую, я казала: їдьмо в гори...

— Дурне говоренє, а з чим поїдемо? Та-ж то коштує...

— Та най тобі вже буде, я вже нічого не скажу. Ах Господи, вже тепер не дам їй (на тім слові поклати натиск) ні до чого доторкнути ся, най уже панує...

— Ах ти, жінко, чорт надїяв ся у тебе стілько злоби. Ти вже забула, як сама була сиротою. Та вона не сирота, у неї батько, мати. І коли так дальше має бути, то далєбі, дам її до Вайсової, бо на се не можу дивити ся! Але що люди на те скажуть, то вже иньше діло....

Хоч Павця обіцяла мужеві, що буде з Марійкою поводити ся як зі збитим яйцем, не могла їй дарувати його, що вчула від чоловіка. Вона почувала себе покривдженою, а Марійку вважала невдячною. Поприсягла, що їй відплатить за се. Вжеж Олесь гостем дома, буде ще нагода сказати сій панні слово

правди.

На те не треба було довго ждати. Олесь пішов, на якесь засіданє. Павця вибрала саме ту хвилю. Замкнула ся з Марійкою в кімнаті.

— Ти чортице якась, — засичала, щоб ніхто з другої кімнати не почув, — ти гадаєш мене з чоловіком поріжнити? Пльотки робиш, скаржиш ся на мене? Хто тебе сюди просив? Бодай би я була тебе не знала. Їсти вмієш, а пожитку з тебе ніякого. Ти гадала, що Олесь мені голову здійме? От бачиш, що мені нічого не стало ся, бо мені злого слова не сказав. Він хоч твій брат, але розумний чоловік, і пізнав ся на фарбованих лисах... Кажу тобі, або будь такою, як я хочу, або з Богом Параню, у мене нема для тебе місця. Знай, що ти небого на моїй ласці, і коли тебе не буду держати, то поїдеш назад у село... газдувати, так як ти вмієш... Іще одна скарга лише, і зараз зроблю з тобою кінець...

Марійка задеревіла. Вона не привикла до такого грубого, ординарного трактованя. У батьків була вихована ніжно, в любови — і лише таке поведенє розуміла. Крім того вона дуже налякала ся, щоб справді не стало ся те, чим грозила їй братова. Вона була певна (не припускала, щоб братова так безсоромно брехала), що вона живе у брата на ласці. Батьки були бідні, отже можливо, що нічим платити, з другого боку може справді Олесь не хоче нічого брати і лише для того вона ходить до школи. Можливість, що те все моглоб урвати ся, що не буде спроможности дальше вчити ся, станула в цілій наготі перед очи Марійці.

Зібравши всі думки до купи, вона мусіла прийти до такого заключеня, що треба терпіти, що ні на що не здало ся жалувати ся перед братом, бо братова тут всемогуча. Два рази жалувала ся тай на дармо.

Таким способом Павліна виграла справу. Вона заволоділа Марійкою до того ступня, що про якусь опозицію не могло бути й бесіди.

Деколи приходило їй до голови запитати тата чи мами, чи справді вона на ласці, — та не хотіла робити прикрости батькам. Їм було би з двох причин боляче: раз боліли би над її долею а надто боліло би їх те, що на се нема ради. Отже мовчала і терпіла.

У Поницьких настав супокій. Олесь, не чуючи вже жалів із



сестри, гадав, що його енергічне слово в обороні сестри мало певний успіх, і радів, що так уладили ся відносини.

Та сей позірний спокій вплинув недобре на душу Марійки. Вона почувала себе прибитою, пригнобленою, втратила свою давню веселість, свою волю. Се відбило ся на цілім її житю. Слухати, мовчати і терпіти, се доля невільника. Такі гадки, щоб покинути всьо і втекти на село під крила батьків, Марійка відганяла від себе, як наскучливу муху. Вона мусить скінчити семінарію, мусить стати учителькою. Се було її ідеалом, а для осягнення того ідеалу, варто терпіти ще більше. Чотири роки, то не рік. Потім одітхне, буде свободна. Тою гадкою вона лише жила. Коли приїздили її відвідати тато або мама, вона показувала веселу і задоволену, а Павліна вже така була тоді для неї солодка, як мід.

## XI.

Так минув рік. Марійка скінчила його з дуже добрим поступом. А що братова жалувала їй сьвітла, то Марійка купувала собі потай братової сьвічку і вчила ся по ночах. Була рада з того, що казали їй спати в кухні. Тут мала свободу, бо ніхто її не наглядав. Глікерія, що спала враз із нею в кухні, не зрадила її. Їй було теж добре з тим, бо могла при сьвітлі Марійки читати романи, які потай брала від сестри.

Курс, скінчив ся, і Олесь із родиною поїхав до Страшевич. Найбільша з того радїла Марійка. Шість неділь не буде слухати братової — для неї се багато значило.

Старі Поницькі завважали велику зміну у своєї дочки. Вона змарніла і поблідла на лиці. Приписували се надмірній науці, ну, та як же то дитині дораджувати, аби не зчила ся?

Зараз першої неділі приїхав Копач. Не бачивши Марійки цілий рік, він тим більше завважав зміну. Розмовляючи з нею, запримітив, що то вже не та Марійка як перше, що то вже доспіла розумом дівчина. Та замітив також, що Марійчине серце пригнітає якесь тяжке горе, який сум, якого вона не хоче, чи не може пояснити йому. Йому прийшло на гадку, чи то не яка любовна причина. В Перемишлї стілько молодих, гарних людей... не вжеж би Марійка завернула собі голову? Ну, а він же що?... Та правда, він їй ніколи словечка не сказав про свою горячу любов.



Ся гадка затурбувала його. Се так побороздило би його пляни, що й житэ би йому остогидло. Тепер уже йому нїяк відкладати. Треба розмовити ся, нехай знаэ, як і що.

Проходжуючи ся з Марійкою по огороді, він став її розпитувати про її житэ в Перемишлі. Зараз замітив, що дівчина якась дуже поздержлива, коли треба було говорити про те, як живеть ся їй у брата... Се впевнило його в тім, що Марійка вже не та сердечна, отверта перед ним дівчина, як перше. Сидячи під тою самою розлогою грушею, яку він хотів торік набивати золотими обручами, він запитав її:

— Панно Марійко, ми стільки час не бачили ся, не говорили з собою, а у мене стілько вам сказати, стілько думок досіло, так сказати-б, скристалізувало ся... Маю вам сказати одну важну річ, яку вже всесторонно передумав... Маю вам завдати по просту таке питанэ: чи ви би зважили ся вийти за мене заміж?... Я вас так полюбив як свою душу — ви одна для мене, або жадна иньша...

Марійка вся запаленіла. Вона дуже зраділа тому, бо й вона любила Копача. Серце стало у неї живійше бити ся. Не знала, як відповісти Копачеві; хоч догадувала ся, що він любить її, що їй те скаже, що тепер сказав, та не надіяла ся того саме тепер.

Копач, не даючи їй прийти до слова, говорив далі.

— Позвольте! Я вам того доси не говорив, бо я вас тоді вважав за свою ученицю. Се було би надужитэ. По друге, я хотів себе випробувати, чи буду в любови сталий, бо то дуже важне діло. Тепер саме пора. Я себе випробував, а ви вже вийшли з під мого впливу... Та се залежати буде від вас. Я лиш одна сторона. Такі умови не заключають ся односторонно. Друга сторона мусить мати свобідний голос. Тому то я, заки поговорю з вашими батьками, хочу запитати вас самих. Коли ви сему не раді, не писну нікому слова, будемо й далі жити, як добрі друзи. Не хочу перед тим нічого нікому про се говорити, щоб потім не було на вас пресій, намови, уговорюваня, всього того, що вяже свобідну волю... Та коли я вам лише не дуже противний, коли ваше серце, свобідне, то прошу, не відка зуйте мені. Даю вам слово чести, як люблю свою матусю, що буду старати ся зробити вас щасливою. Може мій вигляд не кождому подобаэть ся, а особливо дівчині, я се знаю... Я-ж хлопська дитина, по сальонах ходити не вмю. Та на се не ди-

віть ся, лише на моє серце... Воно вас так любить, так любить, що висловити того не в силі.

Копач брав річ серіозно. Хотів осьвідчити ся без горячки, як пристало на юриста. Та заговоривши про свої хиби та про серце, він випав з ролі, змяк, розжалобив ся так, що йому сльози в очах станули.. Він не втерпів, щоб не взяти Марійки за обі руки і поглянути в очи.

Марійка не понизила своїх очий і дивила ся просто в чесне Остапове лице, не взяла своїх рук.

— Пане судіє — я вас люблю... я буду дуже щасливою з того, коли би я стала вашою подругою. Лише на одно зверну вашу увагу — хочу з вами говорити отверто, бо ваші слова вимагають у мене отвертости... У мене нема ніякого посагу — я бідна. Ви можете на своїм становищі знайти жінку багату.

— Моя дорога Марійка, прошу вас, не зачинайте брати річ так дуже практично, бо, далєбі, воно вам не до лица. Коли я, чоловік практичний і судія, не зачіпав тої справи, то очевидно вона у мене грає підрядну ролю. Отже квестії маєткові не тикаймо. Мені про маєток, про гроші байдуже. Та тут знов не буду повторяти питання. Я так думаю... Хотів я сказати: подайте мені свою руку на згоду, та бачу, що вона вже в моїх руках.

Він підніс її руку і щиро поцілував.

Тепер заговорила Марійка. Їй соромно стало перед Остапом, що свою відповідь зачала від гроший, від посагу.

— Не сердьте ся, що я з такою прозою виїхала, та мені якось так само з себе прийшло на гадку. Я вже не одно бачила, чула, тай не одно читала. Бувають хвилі, де люди забувають про любов, та думають лише про хліб насущній. Я сама не довго ще жию, а вже матеріяльна залежність дала ся мені добре в знаки...

— Вам? — скрикнув зачудований Остап.

Марійка мала вже на устах сказати Остапови про свій побут за остатній рік у брата, та в час стямилась.

— Ні, я не можу вам того пояснити тепер, не можу, не годить ся... Колись пізнійше. Тепер забудьте те слово, я не повинна була його виговорити... тепер говорім про щось иньше..

— Нехай ітак! Говорім дальше на нашу тему... Я ще нині осьвідчу ся о вашу руку, татови... тай умовимо ся. Я вже маю адютум, можемо хоч би зараз під вінець... а вашу семінарію

киньте.

— Ні, пождіть. Нічого пильного. Я лише вас полюбила, та нікого другого не люблю. То-ж можемо пождати. Я ще хочу дечого навчити ся, а жіноча семінарія, то найвисша школа для жінки. Хочу її скінчити, аби бодай як там зблизити ся до вас знанєм... Се також дуже понижає жінку, коли вона не то не дорівнює, а геть низше стоїть знанєм від свого чоловіка... Та-тови не говоріть іще нічого. Вони сказали би се Олесеві, від него довідалась би братова, а я не хочу, аби вона знала.. Будь-мо так дальше з собою, як доси. Ви оставайте при своїм, я кінчити-му; що зачала, а тоді — воля божа на се вам моя рука...

Вона подала знов руку Остапові.

— Ну, то хоч переписувати ся за той час будемо.

— Ні, не робіть того, прошу вас... Я вас прошу... Лист може попасти кому иньшому в руки, а тоді пльотки... Хиба-ж не знаєте людей? Ну, дайте мені слово, що не будете пі сати... ми-ж будемо бачити ся... тут, що року кілька разів... я тепер безпечно приїзджати-му на сьвята...

Остап подав мовчки руку на знак, що згоджуєть ся.

Коли вже мали встати з лавки, щоб дальше проходжувати ся по огороді, Остап нагадав собі одну річ, яку повинен був сказати. Та се була така річ, що не знав як її зачати, аби Марійку не зобидити.

— Марійко, — каже, — я ще одну квестію мушу обговорити, а властиво я був повинен від того зачинати, бо то немилуче... У мене є старенька мама... Я її дуже люблю і ні за що в сьвітї я би з нею не розстав ся, поки житя. Та вона, бачите, проста селянка. Коли-б вона вам не сподобала ся, тоді я... Я був би дуже нещасливий, я би того не допустив, щоб...

— Не говоріть так. Ваша мама буде моєю... Я вмію шанувати старших... то-ж коли-б вона навіть... колиб... я її... не подобала ся, то буду любити, поважати її.

Обоє не знали, як на ту тему висловити свої гадки. Остапові ніяково було сказати, що він би не допустив до того, щоб задля жінки викидати маму між чужі люди; Марійка знов не могла висловити того, що коли-б її будуча теща була злючою жінкою, то вона би і те стерпіла.

Але вони зрозуміли одно одне, і на тій точці була згода..

— Марієчко моя любя, а тепер заспівай мені що. Я так давно не чув твого любого голосу — се конечно потрібне, щоб

звеличати ту сьвяту хвилю...

— Що-ж заспівати? Хиба мою улюблену пісеньку?

— Ой, ні, ні, лише сеї ні. Вона така сумна, тай, правду кажучи, та пісня до сеї хвилі не відповідає. Хиба-ж вам яка кривда творить ся, хиба-ж важ где недоля, щоб ви себе порівнювали з порубаною зеленою калиною?

— Ні сего не надію ся. Та в тій хвилі у мене в душі повіяло чимось таким сумним, мов яким лихим прочутєм.

— Марійко, ви щось укриваєте переді мною. Я побачив зараз, що ви дуже змінили ся. Вам долягає щось. Чи-ж не можете сказати мені, що вам таке?

— Не можу! Нікому не можу сказати!

— Отже я таки вгадав, що вам щось тяжить на душі. Та зле робите, що криєте ся з тим. Коли не мені, то скажіть бодай мамі.

Дальшу розмову перервав Олесь.

— Чи й тепер математика в роботі, як торік? От ходіть краще, та заграємо собі партію шахів, поки тато вернуть із вечерні!

## ХІІ.

По відїзді Копача Марійка подумала над його порадою, і рішила ся поговорити з мамою на тему її побуту, у брата на станції. Не знала лише гаразд, як зачати, щоб мамі не зробити гризоти. Над тим думала кілька днів. Треба буде збоку довідати ся, так, аби не звернути уваги, в чім річ, а потім, коли-б справді показало ся неможливим найти для неї иньше помешканє, то лїпше вже й не говорити нічого.

Марійка стала випитувати маму, кілько коштувати може станція такої дівчини як вона в Перемишлї, бо має кілька товаришок, котрі страшенно бідують і живуть лише з тої стипендії, по 8 зл. місячно, яку побирають.

Мама сказала, що того добре не нає, не знаючи цїн у Перемишлї, але за Марійку то платить 10 зл. місячно, і дає в натуралях більше меньше на 3 зл.

Марійка зраділа від того слова.

— То мамунця за мене платять Олесеви?

— А ти-ж, доню, як гадала? Хиба-ж можна жадати сего даром? Та-ж вони теж бідні і мають свою дитину.

— Я лише до того, матусю, говорила, бо одна з моїх това-

ришок платить лише 13 зл., а має дуже добру станцію з віктом і услугою...

— А хиба-ж ти того не маєш?

— Мамусенько, я би того не говорила, не скаржила би ся, хоч як би мені було, аби не те, що Павця мені заєдно виговорює, що держить мене з ласки, а ся неправда болить мене...

— А їй що стало ся?

— Коли вже бесіда на те зійшла, то вже мамі все скажу. Я терпіла від неї багато, та лише тому, що вона в мене вмовила, що я на її ласці.

І Марійка розповіла матери про всі свої злидні, яких зазнала від братової, як жалувала ся Олесеві, як з того, було їй ще гірше, як її страшенно боліло в усі від того, що мусіла спати в кухні під діравим вікном, усе, все.

Стара Поницька своїм ухам віри не няла. Вона почула великий жаль до Олеся, що позволив жінці так знущати ся над її дитиною, і то всьо за добрі готові гроші. На невістку була обурена за її грубе поведенє, хоча вона повинна була почувати ся до якоїсь вдячності за її добре, дбале серце до неї.

— Ну, доню, що було, то минуло ся — від вакацій підеш на иньшу станцію між чужих людей....

Марійці аж лячно стало від того, що почула. Совість її говорила, що не повинна була зраджувати домашної тайни, але з другого боку брала її досада на братову, що так хитро взяла її під себе, і раділа, що увільнить ся зпід її руки.

Стара Поницька зараз тої днини викликала Олеся до огорода, щоб поговорити з ним на розум. Зачали від того, що Марійка недужа на болі в усі, що в кухні вона спати не буде, що вона не може бути вживана до послуги, бо через те занедбує науку, що Павліна для неї дуже прикра і вимовляє їй ласкавий хліб, а се-ж неправда.

Олесь слухав матери і йому соромно стало. Та-ж він усе те знав, а однак, коли жінка вмовила в него, що так мусить бути, він і повірив, що инакше бути не може, хоча тепер від маминих слів йому стало ясно, що повинно бути инакше. Він відповів матери, що раз наслідком Марійчиної скарги зробив жінці сцену і від того часу був супокій, бо Марійка ніколи більше не жалувала ся.

На те відповіла мати, що Марійка почувши від Павці, буцім то вона на ласці, бояла ся більше жалувати ся, бо Павця

на ній просто мстила ся. Мати розжалобила ся і стала докоряти синови, що дав кривдити її дитину, яку вона йому віддала в опіку, і за яку платила.

Олесь стояв ні в сих ні в тих. Слова матери пекли його вогнем, він почував себе винуватим, та брала його досада, що дав так одурити себе хитрій жінці. На спомин жінки в него заболіло серце. Ціле його нужденне житє з тою жінкою без серця, холодною як камінь, егоїстичною і хитрою з біса перейшло йому тепер через голову. Він присїв біля матери, поцілував її в руку.

Мати почула на руці дві горячі сльози, що капнули синови з очий. Йї зробило ся жаль рідного сина.

— Мамо моя, мамо, коби ви знали мою гірку долю, ви-б пожалували тих слів, що я що йно чув із ваших уст...

— Та я знаю, що Павця часом буває прикра... але-ж ти голова дому...

— Мамо, ви дуже лагідно про неї говорите, ви не знаєте всього.. То жінка камінь...

І став матери оповідати все, що за стільки літ накіпіло під серцем, а чого не сказав ніколи доси.

Мати і давнійше бачила багато дечого, що воно не так, як повинно бути, та се, що почула тепер від сина, переходило її уяву. Вона побачила цілу наготу нещастя своєї дитини. Таке пожитє для чоловіка, що від малку привик до ніжності в поведеню, котрого навчили видіти найбільшим щастєм любов родинну і супокій домашний, було гірше пекла.

— Чомуж ти мені, дитино, не сказала того вчаснійше? Може було-б дало ся уговорити її, на другий бік нагнути, а бодай би серцю полекшило, коли-б ти перед матірю виговорив ся.

— Мамо, чи я сьмів говорити на свою жінку? Я обовязаний її обораняти, бо я її чоловік, а в тім на що би се здало ся? Така її вдача і ніхто сего не переробить.

— А я таки гадаю, що можна було повести її инакше, коли-б завчасу...

— Годі! Вона коли виходила за мене, була від мене старша віком, і саме в тім віці, де людина, придбавши собі свої нороти, не хоче їх покинути. Та тут іще була одна перепона: як можна в людині заціплювати ідеал ніжності, і т. д. коли у неї нема серця, лише камінь у грудях... Я, мамо, нещасливий, дуже нещасливий, хоч не всякий зрозуміє мене. Хиба той мене

зрозуміє, хто так само дивить ся на подружне житє, на взаїмні обовязки, як я... Тому то, мамо, не диво, що я втікаю з дому, коли лише не мушу там сидіти, і шукаю иньшого товариства. Ще й так хвала Богу, що я не пустив ся на карти або на п'ятику, бо й таке між людьми водить ся... Мене спинають дві річи: почутє власної гідности і любов до дитини... Як би я хотів йому долю запевнити, то далєбі не знаю, чи се мені вдасть ся... дитина, цілком зноровлена. Можна-б її напростувати, бо то ще дитина, але не можливо під оком такої дурної матери, що раз розпешує його до неможливости і позволяє на всьо а за хвилину за найменьшу дрібницю кулакує, що аж кости тріщать... Зміркуйте, мамо, чи я багато тому чинен, що Марійка стілько в моїй хаті терпіла? Я тепер жалую, що я брав Марійку до себе. Та-ж за ті гроші, що мама платять, можна її було знайти дуже гарне поміщенє де будь...

— Я-ж тепер сама про те думала. Від вакації треба конечно знайти иньшу станцію для Марійки, а ти мені в тім поможеш. Хоча я ніколи не думала, щоб Павця така вже була недобра, тай гадала, що посередно і тобі трохи поможу. Десятка місячно щось значить, а вона вас стілько коштувати не буде.

— Певно, що ні, я сам те кажу. Моя жінка ошадна до неможливости, а то лише на точці їди. У мене в хаті така скупість, що я голодний устаю від обіду і мушу запихати ся булками та сухою ковбасою...

— Про те, щоб Марійка голодувала, я не знала нічого, і в загалі вона ані одним словом переді мною не пожалувала ся ніколи. Аж тепер виговорила ся, почувши, що вона не на ласці. Се може найгірше зі всього, що було. Молодий чоловік потребує поживи стілько, щоб гарно розвивав ся в тім періоді житя, що призначений на розвиток тіла, на зріст. Інакше він занидіє... Се найважнійша причина, чому Марійка мусить піти на станцію між чужих людей...

### XIII.

За порадою Олєся поміщено Марійку у п. Вайсової в Перемишлі. Була то дуже чесна людина і держала у себе що року кілька дівчат. Своїм дочкам віддала веденє малого склепику з модними товарами, а сама пильнувала домового господарства.

Марійка стрінула тут дві свої товаришки з перемиської се-



мінарії і дуже з того була рада. Вона немов віджила. Торічне пригнобленє уступило зовсім. Наука, товариські іграшки з дівчатами, здорові харчі і відповідне, ясне помешканє впливали цілющо на її фізичний розвиток і на ясність ума. Марійка зараз у першій, місяці показала ся найздібнійшою в класі. Вона була з того вельми рада, що сего року привезе батькови много краще сьвідоцтво, як торік.

Розуміть ся, що про те не було потреби зривати зносин з братом. Він частенько до неї навідував ся і рад був із того, що його сестра така весела. Так само Марійка що неділі і сьвята заходила до Олеса. Братова стрічала її з холодною чемністю. Та Марійка не багато робила соб із того, і поводила ся супротив братової свобідно, без ніякого пониженя, без боязни, як було давнійше.

Та хоч як вона любила свого брата і рада була з ним пробувати, то товариство, з яким він проводив свобідні дні, було їй не по нутру. Заедно заставала або у брата в домі, або мусіла з ним заходити до тих самих знайомих. Були се крім Подлуського ті самі люди, буденні, ординарні своїм поведінком і розмовою. Крім буденщини, крім пльоток і обмови своїх найблизших другів, крім дурних оклепаних жартів і дотепів не чути було в тім товаристві жадної крашої гадки.

По таких сходах Марійка коли вже станула на порозі своєї станції, відітхнула свобіднійше, хрестила ся і говорила: "Слава-ж Тобі Господи, що відбула панщину!" Але сему не можна було порадити, годі було ухилити ся від того товариства, бо се обидило-б Олеса.

Се Олесеви товариство не було велике. На першій місці ставила себе пані Зарічна, з мужем п. Зарічним, професором перемиської гімназії, далі п. Радецька, жінка судового радника і її чоловік. Обі ті добродійки, хоч жили в дружбі, дуже добивали собі першенства між перемиською інтелігенцією. Зарічна почувала себе більше просьвіченою, її муж мусів більше знати, коли вчив у гімназії, як якийсь там судовик, що крім своїх параграфів не знав більше нічого.

Радецька натомість ставила висше становище судового радника, що належить до семої ранги, ніж "бакаларя" з дев'ятої, котрий дальше авансувати не буде.

Однак кожда з них плекала свою висшість у себе в душі, не підносячи того своїй супірниці в очи. Те що говорило ся по-

за очі, хоча зараз другої днини доходило до відомости противної сторони, не ослаблювало відносин приязни. Обом видавала ся та дружба чимось конечно потрібним хоч би на те, аби мати на кого виляяти, та від чого свербів язик.

Муштини грали в тім товаристві підрядну ролю, і се певне, що не вони, лиш їх жінки звели те дрібне, згідливе товариство до купи.

Пані Поницька, Зарічна і Радецька пізнали ся в перемиській плавальній в купелі. Всі три мали дві спільні прикмети, що любили обмовляти інших, і кунати ся в Сні. Сі дві точки життєвої програми вистарчали їм, щоб завести сердечну приязнь. Чоловіки їх пізнали ся потім для потреби комитету і з того лише титулу, що були мужами тих трьох товаришок із плавальні.

Та їм було байдуже, з ким живуть. Вони по нім не обирали ся за принукою своїх богинь в одному із тих трьох домів по черзі, побалакали, заграли преферанса, повеселяли і розходили ся домів.

Панове не мали зовсім ніяких спільних улюблень, як їх жінки. Навпаки, вони де в чім навіть не годили ся. Приміром радник пристрасно любив на вечерю вепровину з капустою, а від того Зарічний діставав нежит жолудка. За те професор любив пиріжки з солодкою капустою, на які радник дивив ся з погордою як на річ вельми мляву і не сигну. Оба знов любили приповідки, приговорки, особливо масні, і радник мав їх цілу збірку.

Ті приговорки забирали йому в бюрі і поза бюром дуже багато часу. Молоді практиканти, що їх приділено до него на науку, тим найбільше зєднували собі його, що причиняли ся до побільшення його збірника. Котрий мав до того вдачу, для того не мав п. радник Радецький досить слів похвали.

До того товариства входили ще два молоді люди. Через Поницьких належав сюди згаданий уже Подлуський. Він дуже любив Поницького, любив із ним побалакати, а що тоді ще в Перемишлі не було руського касина, де могли би зійти ся, то приходив до нього залюбки до дому. Яким побитом попав сюди і Пташок і з відки він між ними взяв ся, годі відгадати. Певно прийшов за Радецькими. Говорили навіть, що то був якийсь далекий свояк п. Радецької, хоча годі було се справдити. Радник сам дуже ним опікував ся. Він виробив для нього

діюрну в перемиській табулі і лагодив його на канцеліста. За його протекцію Пташок дійсно поробив іспити і ждав своєї черги, що не зараз мала надійти. За те Пташок вислугував ся своїм добродіям, як умів. З кожною справою йшла до нього Радецька, як у дим. Купував для неї всі кухонні потреби, дрова, ярину, а вже як надійшла покупка бараболь і капусти, то Пташок брав на кілька тижнів випуску із свого уряду і увихав ся по місті між селянами.

За те водили його Радецькі всюди з собою, де бували самі. А бували лиш у Поницьких і Зарічних, або приймали їх у себе. Літом ходили разом на прохід, коли була погода, на замок або по над Сян, зимою сходини відбували ся в однім із трьох по черзі.

Сходини починали ся о 8. годині вечером. Було так, що панове поговоривши і песьміявши ся між собою, сідали в однім покою до карт. Пані засідали в сальоні. Пані дому забігала на хвильку сюди, а впрочім порала ся в кухні коло вечері. Гості лишали ся самі.

З початку переглядали (сотий раз) альбом а потім починали оповідати собі пльотки, з легенька обмовляти иньших, починаючи від непритомної господині. Коли-ж вона заглянула сюди в найцікавіший хвилі, одна з гостей звертала ся з приятельською усмішкою до неї і завертала бесіду на когось такого, кого газдиня не любила. Се мусіло затерти всяку позначку якихось догадок газдині, що саме мусіла бути бесіда про неї.

Потім кликали до вечері. Сідали всі свobodно, як кому було любо. Тоді розпочинала ся загальна розмова. В доборі теми до розмови та в словах ніхто не стісняв себе. Бесіда вела ся без ніякої женади. В такій свobodі, здаєть ся, була вся принадиність тих сходин. З кожного дотепу треба було сьміяти ся. Сьміх був признанєм для автора того дотепу.

В таке товариство попала Марійка. Вона з початку дечого не розуміла і для того чудувала ся, чого вони сьміють ся. Та її примусова товаришка Глікерця пояснювала їй, коли були самі в кухні, що воно таке. Марійка дізнала ся всього. Їй стало соромно за такі бесіди, але нічого було діяти. В таких прикрих ситуаціях ставав їй у пригоді Подлуський, що в таких хвилях умів заговорити до неї про щось иньше, і вона не потребувала зважати на те, що говорило ся при столі.

На такі одні сходи́ни приніс Пташок талію цікавих карт. На око то були карти, як кожді иньші, та, приглянувши ся до сьвітла, побачиш таку гидь, що від того могло кождому осьвіченому чоловікови стати соромно. Пташок покасував ті карти в салоні. Гості брали карти в руки за чергою, придивляли ся до сьвітла і сьміяли ся так здорово, що аж вікна дзвеніли. Подлуського тої днини не було. Глікерця реготала ся і прикликала Марійку дивити ся. Марійка послухала і вже сідала до колеса, та в тій хвилі заглянув одну карту Олесь поза плечі Радецької, та в тій хвилі кинув ся до Марійки, вирвав їй карту з руки, заки ще вона подивила ся, і мерщій вивів її до другої кімнати.

— Марійко, се не для тебе, не дивись — заказую.

Марійка станула ні в сих ні в тих. Вона не знала, що то все значить. Глікерця того не бачила і знов почала кликати її.

Та в тій хвилі нахилив ся до її вуха Поницький і прошептав:

— Коли не хочеш, аби я тебе тут при людях висобачив, то не показуй того свинства дівчині.

Глікерця видивила ся на нього і змогла проговорити:

— Ігі! або вона що за зіленько?

Поницький нагадав собі тепер, що таке товариство для Марійки шкідливе. Ведучи її до дому сказав, що на другу неділю не потребує приходити.

Марійка була з того дуже рада. Вона зміркувала, що на тих картах мусіло бути щось поганійше, як дотеперішні розмови, що так соромили її.

Від тепер через кілька неділь відбували ся сходи́ни без неї. Се дало тему до розговору. Пані не похваляли того, що Марійка “пустила ся” на науку, що ліпше би пошукати її жениха, як Бог приказав.

Олесь обороняв її тим, що вона, не маючи посагу, мусить старати ся забезпечити себе власною працею.

— Буде учена еманципанта, — шепнула радникова Зарічній до вуха.

— Соціялістка, — відшепнула їй Зарічна.

— А все таки, пані дзіко, — обізвав ся Пташок, — кожда учителька маринує ся на стару панну...

— Браво, Пташок! — крикнула Глікерця. — Ото сказав, що знав!

— Пі-і! пані дзіко, або се неправда?

— Фурда! пане добродію, — обізвав ся радник. — Для панни то лише вийти замуж, і баста! Вже те саме, щось варта, що нічим не потребує журити ся, бо про все постарав ся чоловік. Попрятати в хаті і їсти зварити, то ціла її робота! Такі погляди, пане добродію, до часу добрі, поки крила фантазії не обгорять, а потім таки хочеть ся вийти замуж! Ми, муштини, сидимо по бюрах, мордуємо себе працею, а жінки мають усе готове. Я дуже радо поміняв би ролю з моєю жінкою: буду їсти варити, а вона най би йшла писати...

— Ха, ха, ха! — засьміяла ся радникова, — а потрафив би ти замісити галушки?

— Скорше, ніж ти зреферувала-б найпростійший ротул актів, хоч би векслевий!

Проти виводів радника не було репліки. Як би був хто посьмів перечити, готов був тяжко погнівати ся. Впрочім не було кому перечити. Всі були однокового погляду з виїмкою Марійки та Подлуського, якому не хотіло ся сперечати ся..

#### XIV.

Се діяло ся 1873, холерного року.

По полудни одного осінного дня Копач власне вийшов на прохід по канцелярній праці, коли до нього наблизив ся один чоловік із Страшевич. Він поклонив ся йому і стояв у заклопотаню, мнучи шапку в руках.

— А що там, Іване? — запитав його Копач.

— Та біда, прошу пана сендзі.

— Яка біда?

— Та в наших селі, най ся преч каже, холера.

— Ну, знаю се. Вона скрізь по селах лютує.

— Але у нас найгірше. Позавчора вмерли наші згомось, а вчора за ними й імость. Там такий страх по селі пішов, що не дай Господи.

Копач весь задеревів на сю відомість. Обоє Поницькі померли! Хоч вони не були йому ніякі свояки, але любов до Марійки взяла його з ними як з рідними. Він іще мов непритомний стояв на місці, коли Іван, мнучи й далі шапку в руці, обізвав ся:

— Я би гада, прошу пана сендзі.. Там на пошівстві тепер

нема ніякого ладу, слуги порозбігали ся, лиш одна придуркувата дівка лишила ся. І в селі нема кому лад дати... То може би пан сендзя поїхали... Пан сендзя з нашим эгомостем добрі були... То може би...

Копач не дослухував його бесіди.

— А ви тут з фірою?

— Так. Приїхав по ліки, що дохтор із повіту записав. Тай як побачив пана сендзя, то погадав собі...

— А коли вертаєте?

— Та зараз, ось моя фіра.

— Добре, їду з вами.

Копач не надумував ся довго. Щось у його нутрі мов гнало його наперед. Вже аж як' були геть за містом, він пригадав собі, що повинен би був піти до президента суду і просити відпустки, повинен був завітати маму, куди їде. Зирнув на сонце. Воно було ще досить високо. До Страшевич дорога не далека. Може впораєть ся завчасу і здужає ще вернути на ніч. Ся думка потішила його і він не зчув ся, як опинив ся в Страшевичах.

Яке-ж важне вражінє з, було на нього ті недавно ще такі любі місця! Село виглядало мов вимерле, а на попівстві не було й живої душі. Видно було, що недуга заскочила всіх нечайно. На столі в кімнаті коло кухні не попрятано зі стола від обіду, усюди порозкидувана одіж, поналивано водою, шафи по отвирані, на помості повно видних наслідків холєри. Копач заглянув до шафи і побачив 'фляшку карболевого квасу. Пішов до кухні, взяв коновку води, змішав з карболом і став усе зливати. Потім прикликав дівку з мітлою. Аж тепер почув, як у стайни ревіла худоба.

— Чи давала ти худобі їсти?

— Давала.

— Коли?

— Вчора.

— Біжи мені зараз до стайні, дай їсти, а потім напій. Та ні, приклич мені сюди зараз вїтца.

Вїтц мешкав недалеко, то-ж і зараз прибіг, коли пан сендзя кличе.

— Зараз мені дати варту до всього!

Вїтц склонив ся і хотів відходити.

— Пождіть! Прислати мені зараз парубка, щоб обійшов



худобу... але зараз, в тій хвили. Не соромно вам, що такого доброго згоможья отак покинули? Навіть нікому худоби зайти!

— Та пошу пана сендзя, воно правда, згоможья були добрі царство їм небесне, та кожде знаєте, боїть ся...

Копач дав приказ рукою, щоб пішов і все виконав як слід. Дівка, вернувши від вїйта, пішла порати ся до стайні, а Копач за той час узяв мітлу в руки і став замїтати. Йому якось нїраз не було страшно, що ступає по мільярдах тих дрібних ворогів, із котрих кождий міг убити чоловіка.

Потім узяв ся стелити лїжка. Під подушкою їмостї знайшов ключі і сховав їх у кишеню.

Стало темніти Копач засьвітїв лямпу і пішов до третьої кімнати. Треба було спїшити ся, бо з Самбора виїхав, не оповївши ся президентови. І мама не знала, куди він дїв ся і клопочеть ся ним, а тут знов годї так лишити, треба було забезпечити останки мїзерїї, бо се Марїйчине. І він, згадавши її, аж заплакав. Як вона перенесе той удар? Бїдна дївчина! Хотїв найперше звїстити про се нещастє Олеся. Знайшов папір і став писати лист. Описував усе під першим вражїнем. Се заспокоїло його, він почув страшенну втому і 'голод. Тепер прийшло йому на гадку, що й він може стати ся жертвою тої страшної недуги... Вмирати? Та він ще такий молодий. Ну, що-ж? кождому прийдець ся раз умерти. Лекше вмерти, як дивити ся на таке. Та ба! А мама? Вона немїчна, стара. Без нього вона хїба би пішла по жебрах. Йому стало страшно на саму згадку, що полишив би безпомїчну, беззахисну неньку. Він мусить жити для неї, для мами. Таж поприсяг собі на могилї батька, що мами не лишить. Та смерть із такими умовами не числить ся.. От найприкрїйший приклад на Поницьких.. Їм треба було жити для дочки, а смерть не дала. Треба самому дбати про себе, ратувати ся. І Копач почув себе, мов би потапав. Він кинув ся до першої кімнати. Тут була ще вода карболева в коновці. Копач метнув ся за вмивальницею, роздяг ся до сорочки і став мити ся. Та не було чим обтерти лїця, тож обтер ся сорочкою. Потім виполокав рот горїлкою, і одягнув ся. Нагадав собі, що їсти хочеть ся. А тут знов тямив, що з поживою найлекше заразити ся. Нагадав собі яйця. Він знайшов ключ від шафи в сїнях; там були, яйця, хлїб, масло. Усе те лишив, а забрав кїлька яєць. У кухні вже була дївка, казав розпалити огонь і варити яйця. Дївка сказала йому, що не вмїє. Взяв ся сам за ту роботу.



— Чи був хто від вйта?

— Був наймит.

— У стайні порядок?

— Ая!

— Корови доєні?

— Ні.

— Біжи доїти. Та чекай — умий собі руки тою водою, що там в коновці, знаєш?

Дівка пішла.

— Як я тому всьому дам ради? Коки професор скоро приїхав! Як я тут усе лишу?

Хотів іще поговорити з вйтом і йому всьо віддати під догляд. Та не було кого по нього післати. Копач узяв на себе пальто і вийшов на двір. Була пізна осінь. Копач аж, тепер зміркував. Доси було йому байдуже про погоду. Здибав якогось чоловіка на вулиці і післав його по вйта.

— Скажи, що сендзя з Самбора кличе.

Вйт уже лягав спати. Не хотіло ся йому, страшенно йти, але то сендзя казав, треба йти.

— Чуєте, вйте, я завтра рано мушу їхати. Заовте мені коні, заплачу, то не стійка. Ви прийдіть сюди рано. Позамикаємо все і вам віддам під нагляд.

Вйт став чухати ся в потилицю.

— Як я тому всьому дам раду? У мене своє господарство.

— Мусить так бути, та то не довго, поки не приїде той пан із Перемишля — знаєте? може й, я з ним приїду. Добраніч.

Вйт не відходив ще і видно мав щось сказати.

— Я прошу пана хотів, спитати, де пан будуть ночувати?

— Тут.

— Небезпечно так самому, можуть пан занедужати в ночи, ніхто не pomoже. Може би пан до мене, коли ласка...

— Спасибіг вам, я таки тут заночую. В ночи може хто влізти тай розкрасти всьо...

— Та воно правда. Такий безбожник гріха не знає, а все воно близша сорочка тіла як кожух... Та не знаю навіть, чи пан що їли...

— Ось варю собі яйця на кухні, та зараз буде вечеря.

— Ну, коли так, то добра ніч. Завтра буде всьо готове....

За той час вечеря була готова. Дівка принесла молоко зі скіпцем. Копач узяв ся їсти яйця, а за той час поставив до, ог-

ню молоко.

— А ти їла що?

— Ні, прошу пана, я така голодна, ха, ха, ха, — і вона розсміяла ся ідіотичним сьміхом.

Копач дав їй три яйця у горнятко пряженого молока. Звечерою забрав ся до покою.

Тепер стали у нього думки порядкувати ся. Міркував над тим усім, що в тій хаті пережив. Коли був, тут у останнє, чи надіяв ся того, що тепер э? Ось як би все бачив тепер. При тім самім столі сиділи разом. Тут, де тепер він сидить, сиділа люта Павліна. Там Марійка поралась. Тут сидів о.. Григорій — де то все поділо ся, тай ще так напрасно, несподівано!

По вечері Копач приліг на софу, бо почував страшенну втому. Забув, що й курити вже не було що. Його брав сон. Але нагадав собі ще щось. Устав і пішов із сьвітлом до першої кімнати і зачинив двері на ключ. В тій кімнаті огорнув його незрозумілий жах. Таж тут учора о тім часі жила ще покійна Поницька. Боже! Йому аж волосє дубом стало. Здавало ся, що ще тепер. чує її стогнання. Пішов до кухні і наказав дівці позамикати стайню і класти ся спати. Вернувши до кімнати, побачив лист написаний до Олесья. Треба би його запечатати і заадресувати.. Та нехай, уже завтра, бо й коверти нема. Поставив лягну на столі. Нехай сьвітить ся. Він ліг на софу, заложив руки під голову і заснув твердо як камінь.

Уже сонце стояло високо. Фаня ждала більше як дві години на обійстю, вїйт два рази заходив до кімнати, але не мав відваги будити пана сендзю.

— Мав він із себе, мав за ту ніч. Молоде, тай заснув, як камінь. Добрий чоловік. Не знати лише, чи він який свояк покійного згомостя, чи так лише наражав своє житє на очевидну смерть... А може він до нашої паннунці? Дав би то Бог! Бідна сирота! — так міркував собі вїйт, зайшовши ввже третій раз до кімнати, де спав Копач. Тепер треба було його конечно збудити, бо чоловік непокоїть ся там на дворі.

Вїйт рипнув сильнійше дверима і закашляв голосно. Копач отворив очи. Не міг первісно зміркувати, де він. Бачив чужу кімнату і чужого чоловіка, що стояв біля порога.

— Чого вам треба?

— Та пан сендзю мають їхати до Самбора, я вже давно чекаю з фірою.

Копач зірвав ся тепер на ноги. Сумна дійсність отверезила його. Все нагадав. Але хоч проспав ся гаразд, почував себе слабим. Голова ходила ходором, в ухах шуміло. В роті чув якийсь несмак, а кости усі боліли.

— Добре, вийте, що прийшли. Ось я вам віддаю в опіку все, цілу хату. Ви за все відповідаєте, поки не приїде професор із Перемишля. Се довго не потриває. Я зараз їду.

— Та може би пан що зіли, так небезпечно тепер їхати.

— Е! До Самбора не далеко, поїду так.

Забрав написаний до Олесья лист зі стола і поїхав. Сьвіже повітрэ трохи оживило його, але виглядав так страшно, що мати побачивши його, аж перехрестила ся.

— Сьвят Господи! що з тобою дитино, куди ти блукав?

— Нещастэ мамо. Обоэ Поницькі повмирали на холэру. Я там і ночував — страх, аж волосэ дубом стаэ.

— Ти там був, тай 'я нічого не знала — говорила стара, тай поблїдла зі страху. — Сину, ти огнем граэш. Тобі смерть грозила...

— Я зробив добре діло. Дайте мені, мамо, їсти, я передягну ся тай умію ся.

Копачеви зробило ся ніяково, бо покинув уряд без оповістки. Треба було іти зараз до президента оправдати ся.

Президент, побачивши Копача таким, здивував ся. Копач розповів йому все як на сповіди.

— Чи то ваші свояки які?

— Ні.

— Чудно мені, як можна так за чужими людьми розбивати ся тай житэ своє наражувати. Коли так усіми своїми знайоми ми будете займати ся, то й в уряді вас ніколи не побачити.

Копачеви зробило ся ніяково. Такої уваги від президента він не чув, а всеї сущої правди ніяк було сказати. Він перепросив його ще раз і пішов до своєї робити.

## XV.

Олесь одержав лист Копача зараз другої днини в полудне, коли сиділи всі при обіді. Лист був писаний олівцем. Олесь, прочитавши його до кінця, скрикнув страшеним голосом і вхопив ся обіруч за голову. Павліна з Глікерою страх налякали ся. Гадали, що Олесь захорів, бо не могли довгу хвилю від

нього слова почути. По добрій хвилі встав від стола і блідий та, трясучи ся, проговорив:

— Зараз їду до Страшевич, тато і мама покійні, на холеру повмирали — ось лист від Копача. Не кажіть нічого Марійці, поки не верну...

— Але-ж Олесунцю, вважай на себе, в такий огонь їхати небезпечно, там не аби яка пошесть...

— Мушу, мушу, їхати, нехай уратую ту мізерію, яка остала ся для сироти.

Він тепер розплакав ся.

Павліна метнула ся ладити чоловіка в дорогу. Практична Глікерця метнула ся до міста, купила флящину рому і якісь каплі против холери. Поїзд до Самбора відходив за пів години і треба було спішити ся.

В Самборі Олесь пішов просто до Копача. Сей розповів йому все подрібно, як що було, і обіцяв ся поїхати з ним, аби йому допомогти. Сам пішов до президента за урльопом.

— Що вам стало ся? Відки така гуманність узяла ся, — каже президент незадоволеній уже з Копача через те, що на нїм так "завів ся". — Тут щось иньше. Коли мені правди не скажете, готов я Бог зна що подумати про вас.

— Скажу пану президентови правду як рідному батькови. У Попицьких э дівчина і я з нею думаю женити ся...

— В такім разі, мій любий, усе мені ясно.

— Чи добре я зробив, що старому всьо сказав? — думав Копач вертаючи до дому. — Хоч воно ще в далекім пляні, та чи маэ зле думати про мене? Я судовик, повинен правдою жити.

Всю дорогу укладали з Олесем, що зробити і як діло поладити. Копач радив описати всьо, прикликати знавців, щоб оцінили, і всьо продати до чиста, що не дасть ся переховати. Олесь казав, що з того не візьме собі нічого, ні крейцара, всьо маэ бути для Марійки. А Марійку візьме тепер знов до себе, дівчина маэ скінчити семінарію, аби мала свій хліб.

— Чи панна Марійка знаэ вже?

— Нічого. Я лише дістав ваш лист, зараз і поїхав. Дома наказав, аби мовчали, поки не верну.

В Страшевичах застали все так, як лишив Копач, і зробили по його раді. Жид арендар купив коні, газди купили худобу і пашу та знаряди господарські. Иньші Жиди купили постіль і

білэ за пів дармо, бо ж се від холэрних.

Олесь обчислив гроші. Було всього 756 зл. Крім того батьків годинник, котрий лишив собі на памятку, годинник матери і ковтки золоті забрав для Марійки. Копач випросив для себе розпятэ, що стояло на столі.

Тоді віддали війтови ключі від будишків і виїхали. Перед тим Олесь пооглядав на пращанэ всі кути в хаті, заходячи ся від плачу. Копач плакав теж. І він тут полишив частину свого житя.

Вертаючи, Копач мав на гадці признати ся Олесеві в своїй любові до Марійки, бо-ж се її опікун від тепер, але не вважав се за відповідне. Він іще нічого не маэ. Велике діло авскультант. Про весілэ нема ще що її думати, на висше адюту ще найменче рік ждати, коли не більше. Впрочім як тут говорити про вінчанэ, як ще ладаном пахне? За рік саме скінчить ся жалоба. За той час Марійка теж не вийде замуж. Любов, то не крам, із яким виїздить ся на ярмарку. Се святе діло, треба мовчати до часу — воно вже не довго... Він полишив Олесь в Страшевичах а сам вернув до дому.

Павліна розпитала про всі подробиці тай так від нехочу натякнула на справу маэткуву. Олесь розповів їй усе подрібно.

— Ми нашу половину умістимо в касі, ну, а Марійчина ледви їй вистарчить скінчити семінарію.

— Я так не думаю. Все те, що остало ся, то для неї, її візьмемо від місяця до себе і в нас уже скінчить семінарію.

Павліна не відповіла нічого, бо Олесь був занадто подразнений, але се їй не подобало ся.

Олесь мав тепер одно на думці: в який спосіб сказати про се сестрі, як її до того підготовити, щоб сей удар був для неї лекший. Насамперед пішов до Вайсової і розповів їй. Жінка дуже налякала ся. Їй було жаль дівчини, вона взяла на себе, щоб до сеї страшної звістки приготувати її. Вона розповіла Марійці, що в Страшевичах велика пошесть. Марійка мов задержіла. Мусить на тім щось бути, бо инакше Вайсова не казала би їй сього. Серце її віщувало нещастэ і вона таки зараз пішла до Олесь. Його не було тоді дома. Вона ввійшла налякана. Павця приняла її заплакана, вона саме тоді ладила жалобну сукню. Се сказало Марійці всьо. Вона заломила руки в розпуці. Але грози того нещастя вона не догадувала ся. Здавало ся, що одно з батьків умерло, а що любила їх однаково, то й

не допитувала ся, котре. Її потемніло в очах і вона зомліла. Павліна з Глікерою підвели її на софу і стали тверезити водою. На те ввійшов Олесь.

Сцену, яка тепер наступила, годі описати. Марійка стала відразу куглою сиротою, а одинока її підпора — брат Олесь. Однак вона в такій хвилі не подумала про се. Не стямила ся, як довго сиділа у Олеся. Він їй сказав, що час до дому і він її підведе. Марійка встала автоматично і пішла з братом. Не бачила сьвіта. Ноги під нею мліли і на вулиці кілька разів трохи не впала. Олесь став за неї побоювати ся. Такий удар міг підкосити її здоровлє. Думав сам що найвідповіднійше буде віддати її в опіку Вайсовій, бо Павліна до того ні раз не надавала ся.

Минув тиждень, заки Марійка стямила ся. За той час не могла ходити до школи, хоча Вайсова не дала їй у ліжку лежати. Перший раз прийшла Марійка в чорнім одязі.

Олесь хотів поладити діло з жінкою, щоб від місяця перевести сестру до себе. Зразу Павліна не противила ся. Аж як стала наближати ся рішуча хвиля, вона сказала отверто Олесеви, що Марійки не прийме в хату.

— Нехай держить ся Вайсової. Перше, коли було кому платити, то на сьміх, на сором відібрали дівчину і дали до чужої хати, а тепер як нема нікого, то мені на карк тягар всадити? Ти знаєш, що то коштує держати дівчину, а у мене своя дитина і нікуди шастати...

Павліно, так мусить бути і кінець. Я її не лишу на вулиці. Те що лишило ся, все до чиста заховаю для неї.

— Ну, то вже не досить, що з кривдою своєї дитини віддаєш їй половину, що тобі правно належить ся, то най би за ті гроші заплатити їй станцію. Я її остаточно прийму, але не за дармо...

Олесь уже був лихий.

— А я скажу, що візьмеш за дармо, бо поки що, я тут господар. Скажи мені, чи я тобі випомінав коли, що твою сестру сироту держу за дармо...

— Мою сестру? А ти не бачиш, що моя сестра робить? Ми слуги не держимо. А з Марійки який пожиток? В школі і при науці тай тільки всього.

— Даремне говоренє. Вибирай: або Марійка буде в нас, а ні, то жадної не буде і Глікерцю дївай собі куди хочеш. Запла-

тити слугу мене ще стане..

Супротив такої альтернативи Павліна мусіла згодити ся прийняти від місяця Марійку, бо справді було-б зле, коли-б Олесь поставив на своїм і хотів Глікерцю видалити з хати.

До першого вже було не далеко. Олесь оповів сестрі, що від першого перейде до них. Се було знов нещастя для дівчини те супротив нечайної втрати батьків се здавалось їй нічим. Жаль їй стало добрячої Вайсової, любих товаришок, але вона тепер сирота, годі супротивляти ся. Треба піддати ся судьбі і йти на ласкавий хліб.

І Вайсовій було жаль розставати ся з Марійкою, бо-ж вона була окрасою її пансіону, та що-ж було робити? Даром її удержувати не могла, бо сама бідна вдова, а супротивляти ся волі брата не мала права.

Попращали ся серед сліз. Вайсова супроводила її благословенством і бажала всього доброго так, як собі на те заслугує

Павліна поводи́ла ся з першу з Марійкою байдужно і давала їй у всім волю. Марійка чудувала ся такій зміні і думала, що братова вшанувала її тяжке горе. Але ситуація швидко змінилася ся. Павліна сказала їй раз грубо, що вже час би кинути плачі і жалі, і взяти ся за діло.

Яке то мало бути діло, Марійка не догадувала ся. Павліна розуміла під тим науку Несторка і поміч у хаті. Від того часу вона станула на тім самім становищі, що й минулого року: вчила непослушного Несторка, мила начиня, прятала і бігала до міста за посилками.

Марійка не запротестувала против такого трактованя її братовою ні разу. “На чужім хлібі не можна брикати, та того вже не довго, ще півтретя року, тай годі”. Несторко став тепер прикрійший ніж перше.. Він чув від мами, що Марійка у них на ласкавім хлібі і мусить йому годити. Так і поводив ся з нею. Нераз, коли його кликала до науки а батька не було дома, він й бризнув:

— Тоді буду вчити ся, коли мені схочеть ся, бо тобі мама за те їсти дають... ти пішла би під пліт, як би не мама.

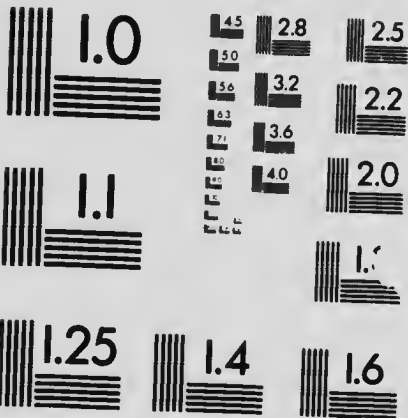
Марійка на те мовчала і терпіла.. Одна ще думка додавала їй сили в тім терпіню, думка про Копача. Вона довідала ся від брата, як благародно поступив собі Копач при смерті її батька, матері, як наражав своє житя задля них, задля неї, щоб виратувати ту мізерію, що остала ся, від розстрати. З разу на-





# MICROCOPY RESOLUTION TEST CHART

(ANSI and ISO TEST CHART No. 2)



**APPLIED IMAGE Inc**

1653 East Main Street  
Rochester, New York 14609 USA  
(716) 482 - 0300 - Phone  
(716) 288 - 5989 - Fax

віль бояла ся за нього, чи справді не занедужав, але потім надійшли вісти, що з морозами пошесть вигасла, а про його смерть таки би може почула. Вона надто вірила, що Копач живий і буде жити, бо її серце зараз би відчуло, коли-б йому що лихе трапило ся. А коли згадала ті слова, що їй Копач сказав на прощанє, то їй аж на серці повеселійшало. Се була одинока ясна зірка в тій темряві, що її окружала. Копач сказав, що її не покине і додержить слова...

Від часу, як Марійка перейшла до брата, почало ся для неї то будешче, монотонне житє, що й минулого року. Школа, домашня робота, наука потай братової, ті самі гості, ті самі розмови недотепні, буденні, неприличні, те саме товариство, ті самі Пташки... Товаришки Павліни урядникова і професорова стали знов уважати Марійку за свою і ні разу перед нею не жешували ся своїх дурненьких розмов. Пташок тепер іще більше надскакував коло Марійки, хоч вона виказувала йому свою нехить.

Павліна все жалувала перед людьми бідної сироти, але на те тільки, щоб по при те поплакати також над своєю недолею, що мусить удержувати сироту, що то богато її коштує, а тепер такий тяжкий час і всьо дороге.

Одного разу здибала ся Павліна з радниковою на базарі.

— Чи знаєте, — каже радникова, — що наша бідна Зарічна хора. Відвідали ви її?

— Я перший раз чую. Не вжеж? Учора ми бачили ся.

— А нині бідненька захоріла і лежить певно в постели. А знаєте, з якої причини? Як то чоловік не міркує навіть, звідки нещастє на нього спаде. Подумайте: побачила мій новий гарнітур у неділю в церкві — знаєте, той сканковий, що я собі недавно справила, і так собі то взяла до серця, що розхоріла ся з зависти...

— А хто-ж їй каже бути завидющою?

— Га, така вже натура, а за свою натуру ніхто не відповідає

— Я вже давно то замітила, що вона страх зла жінка. Прошу вас, таке саме було, як я собі сього літа купила новий капелюх, знаєте, той ясний з білим пером. Вийшли ми на прохід і там стрінули ся. Я дивлю ся, а моя Зарічна то синіє, то червоніє, то зеленіє, то блідне. Аж мінить ся. Заложу ся, що то було з причини мого капелюха. Ну, але то був капелюх, я за нього дала у Львові у Оберлэндера 20 зл. як один крейцар, але

щоби задля гарнітуру сканкового аж розхоріти ся, то се вже не свідчить добре про її характер...

— Говоріть собі. Мій гарнітур коштує 50 зл., і я ще була до того необережна, що сказала їй се..

— За для мене не потребує тепер хоріти. Мені тепер не до строїв — я в жалобі, тай нікуди мені ані з зачого строїти ся... Тепер у мене страшенні розходи. Утримати таку дівчину, то не що будь, то страх коштує.

— А на шож вам утримувати її?

— Як то? А совість! Деж вона дінеть ся бідна, беззахисна?

— Видайте її.

— Видати? А хтож нині візьме таку сироту без маєтку, без посагу, просту голу?...

— А я маю для неї жениха. Чоловік статечний і становище має. Дуже заінтересував ся нею...

— Хтож се такий? Жартуєте хиба...

— Не жартую. Гріх із сироти жартувати. Маю на думці Пташка. Він дуріє за Марійкою.

— Пташок? Та шож він має? Таж то діурніст...

— Ви не знаєте того, що я знаю. Чоловік мені говорив, що Пташок ось ось стане канцелістом, уже пропозиція пішла і спо дїваєть ся авансу, а кваліфікацію має як найліпшу. Про те вже мій чоловік подбав, бо його дуже любить.

— Та що то балакати! Я тому не вірю. Де би там канцеліст на таку подивив ся. Нині кождий женячи ся, шукає крейцара, а тут голизна.

— А я вам кажу, що правда. Пташок мені признав ся, що Марійка йому по добала ся, що її любить без памяти і просив мене, аби його сватати...

— Та Бог би з вас говорив, мої ви кохані. Колиб се правда була! Мені би камінь з карку уступив ся... Я хотіла сказати, що бідна дівчина мала би сталій кусок хліба... Олесь усе говорить за ту семінарію, та що то варте. Ах, Господи, що нині учителька? В голові їм поперевертало ся. Та кілько ще на те чекати! Ще півтора року удержувати, то страх погадати, і звідки? Ми самі бідні....

— Отже ведіть справу так, щоб було весіле..

— Воно правда, що Марійка не так дуже без крейцара. Щось там Олесь уратував зі спадщини, свою половину для неї відступив, хоч і ми не багаті — буде того близько вісім сот..

— Чи так? Га! га! Як скажу про се Пташкови, то аж підскачить...

— Але прощайте, прощайте, я спішу ся до дому, бо ще на обід не розпалювала...

— Прощайте, та не забудьте, що ми говорили...

— Не забуду, ах Господи! та моя радість... що сирота буде мати долю...

Павліна була дуже з того рада, що почула від радникової. Воно вправді було би ліпше, як би Пташок закохав ся в Глікерці, але на милуванэ нема силуваня. Нехай бере, котру хоче, а би лише взяв. Для Глікерці буде Подлуський, а вже-ж концентист то не канцеліст. Павліну розсаджувала радість. Вона хотіла ще перед ким виговорити ся по ширости і нагадала Зарічну. Чи справді вона хора з зависти? Пішла до неї.

Зарічна ходила по хаті з завязаною головою. В кімнті розходив ся запах кольонської води і цитрини. Зарічну мучила мігрена. Павліна стала їй диктувати всякі ліки на ту вперту і прикру недугу, а при тім хотіла дізнати ся, чи справді така причина недуги, як їй казала радникова.

— Бачили ви гарнітур, що собі радникова справила?

— Бачила, сканковий, звичайний...

— Коштуэ мабуть 50 зл.

— Сьмійте ся з того, мої ви кохані! Куди там, найбільше 25 зл., де би її чоловік стілько грошей вивалив...

— І те що дав, то певно який хабар...

— Я би за те два крейцарі не дала...

Павліна хотіла їй усьо оповісти, що чула від Радецької, що Пташок уже о Марійку осьвідчив ся, але роздумала инакше. Зарічна готова була цілу справу попсувати своїми пльотками, отже треба було ще замовчати. Павліна, хоч в першій хвилі втішила ся дуже тим, але тепер задумала ся, чи справді э чим тішити ся..

## XVI.

Павліна рішила ся передовсім обговорити цілу справу з Глікерцею. У них були такі справи, про які не говорили ні з ким иньшим, про які ніхто не сьмів знати. Се були інтимні справи між двома сестрами. Вони хоч нераз посварили ся гостро між собою, ніколи не зрадили одна другої. Павліна любила Глікерцю по своєму, т. э коли кому мусіла щось доброго зро-

бити, то вже-ж би насамперед сестрі. Тим добрим мало бути вінчанэ. Був під рукою жених. Кому його дати, Марійці, чи Глікерці?

Глікерця вислухала уважно Павліни і заявила, що за Пташка не піде, бо вона варта чогось ліпшого. Пташок, здаэть ся, трохи придурковатий, недотепний, любить випити, а такий чоловік їй не подобаэть ся. Вона любить людей веселих, сьмілих ну, і гарнійших як Пташск, у якого всього три зуби з переду парадують. Нехай Павліна нею не клопоче ся, вона вже собі згодом дасть раду і зловить собі гарнійшого з поміж тих, що у них бувають.

Павліна рада була такій відповіді сестри. Раз для того, що сватанэ скорше їй удасть ся, бо Пташок закоханий у Марійці. Друге, що уступить ся їй тягар із плечий. Ще півтретя року удержувати і зодягати таку дівку даром, то не аби що. Третэ, що з Глікерці їй більша поміч у хаті, як із "ученої" Марійки. Що правда остатня причина була суперечна інтересам Глікерці, ну, але вона сама не хоче, то їй і кривди нема.

Усе повинно би піти гладко, бо лише розходило ся про те, щоб Марійка на те пристала. Вона так причепила ся до науки, учительство так їй заїхало фірою сїна в голову, тай хто зна чи з Копачем не замотиличила собі голову і буде показувати ріжні примхи. Але на се э способи, вона їх маэ і так досолить Марійці, коли по доброму не схоче, що сама просити-ме Пташка, щоб її взяв.

— Але спершу по доброму, — закінчила Павця свої думки.

І взяла ся до Марійки по доброму. Була для неї солоденька, плакала над її сиріством, так що Марійка не могла з дива вийти. Рівночасно хотїла поговорити гаразд із Пташком. Може все те неправда, що їй Радецька говорила, бо-ж то звісна цілому сьвітови пльотниця. Ой далаб вона їй! Неминучо зірвала би з нею всі вузли приязни.

Стала отже запощувати Пташка до себе частїйше ніж перше, була для нього дуже ласкава, тішила ся, що вже раз діжде ся свого хліба, що варто би, вже й оженити ся, що так йому і одної днини нема що оставати самому, бо його певно на перше місце кинуть у якийсь заказаний, забутий куток повітовий... При нїм говорила, що вже певно мусїв зробити якийсь вибір, бо-ж він не такий молодик і крутить ся між людьми і буваэ в порядних домах.

Пташок слухав уважно тих слів, кілька разів зацікавився по своєму, але не сказав нічого рішучого. Зі своєю задушевною гадкою Павця не виїздила перед Пташком, а він не сказав нічого. Тоді прийшло Павці знов на думку, чи Радецька не одурила її. Вона таки прямо заінтерпелювала в тій справі Радецьку. Та Радецька заботилася на те, як свого чоловіка любить, і обіцяла сама вмішати ся в діло.

При одній нагоді, коли були разом з Павцею і Пташком, вона прикликала їх у куток і заговорила просто:

— Чому ви, пане Пташок, не осьвідчаєте ся вже раз о Марійку? Я з себе дурня не дам зробити, а коли не те, то й чоловікови скажу...

— Пі, пані дзіко! Я ще не сьмів, номінації ще нема...

— Та бо ви не пікайте, лише беріть ся за діло. Номінація певно прийде за кілька день... Чи ви хочете, щоб вона вам осьвідчила ся? Ось тут зараз говоріть, чи я брешу, що ви любите Марійку?

— Пі-і, та люблю, певно, але я не сьмів, — каже Пташок, обертаючи ся до Павліни і цілуючи її в руку...

— Чи се на серію? — каже Павліна.

— Най би не було на серію, — каже Радецька, — я би йому той чуб до решту обмикала.

— Беру вас за слово, — каже Павліна. — Ваша річ буде подобати ся дівчині, а решту я беру на себе.

Пташок був засоромнений і заєдно цілував то одну, то другу паню в руку. Всі були раді.

Пташок вийшовши на вулицю затирав руки з радости і проговорив кілька разів до себе: Пі-і! пані дзіко!

Інтерес представляв ся йому знаменитим. Добре то говорить ся, що Марійка бідна, але він знає добре, що для неї є близько 800 зл. посагу а то не що будь. Вправді він яко канцелярист міг би взяти більше, але хіба женив би ся з якою старою панною або вдовою. А тут бере дівчину як цукерок, молоденьку, гарну і пухкеньку аж любо глянути. Пташкови на саму згадку, що Марійка буде його жінкою, аж слина з рота потекла. То-ж він уже й не такий молодий, трийцятка вже минула. Пташок був так зайнятий своїми радісними думками, що трохи сам до себе не говорив на вулиці. Одна лише немила думка насувала ся йому і бренила як уперта муха, але він її від себе відганяв. Йому приходило на думку, що Марійка була для нього



непривітлива, не хотіла з ним розмовляти і не раз відвертала ся від нього. Ну але се змінить ся. Дівчата ті, що він їх знав, усі такі примхуваті. Кожда то ніби: тікай геть, а ходи сюди. Він у тім практик і розуміє; ся на тім. Трохи й Марійка побрикає, а потім освоїть ся і полюбить. Впрочім чи то любов так дуже потрібна? От трохи! Та-ж він і не такий поганий. Бувають іще поганьші від нього. Коби лише до вінця, а про те постарає ся професорова, коли обіцяла. Ет! Не варто тим собі голови морочити.

Пташок махнув рукою і засягнув якогось прохожого. Тепер стямив ся, перепросив і пішов далше.

Відігнавши ту прикру думку Пташок снував далше свої пляни як золоту ниточку з клубка. По весілю піде звідси геть на провінцію, вийде з тої залежності від Радецьких, се одинокий спосіб освободити себе, бо інакше не можна. А залежність та дуже йому долягала. В тім товаристві мимо великої свободи він почував себе як у клітці. Все-ж то професори і радник судовий, люди учені, а він при них уважав себе нулею, бо яке-ж його знанє? Скінчив чотири кляси народні в Радимні, а потім не було куди йти до гімназії, тож кинув ся на писарку. Насамперед у магістраті в Радимні, потім вкрутив ся до суду повітового на писаря. Мав дуже гарне письмо, тому злюбив ся дуже начальникови суду Радецькому. Він забрав його з собою до Перемишля. Тут зараз зміркував, що зле зробив, даючи заманити себе перспективою на канцеліста. В Радимні було йому дуже добре. Писав у табулі, де все щось капнуло. Навчив ся хлопам супліки писати, їздив на комісії, все те значило "святий крейцар". В Перемишлі треба було обмежити ся на саме діурнум.. На комісії їздили авскульптанти, а табулярні урядники брали "за приспішенє" для себе, а йому казали виписувати сі приспішені витяги табулярні .

Йому приходило не раз на гадку вернути ся до Радимна на давнє місце, але не мав певности, чи воно порожне. З другого боку не мав смілости супротивляти ся волі Радецького. Готов на нім мстити ся, і лишив би ся без нічого. Далше придержував його вигляд на канцеліста. Радецький подбав, що Пташок зложив не зле іспит табулярний. Перспектива ставала виразнійша.

Коли Пташок усе тепер нагадав, мусів сконстатувати, що дурний був, коли думав інакше. Радецький мав рацію і додер-

жав слова. Тепер не лише буде канцелістом, але й жінку матиме... пі-і!...

Пташок почував себе дуже щасливим. Піде на провінцію, байдуже, куди, але як добрий табулярист буде при табулі, а се на повіті дійна корова. Він бачив се на власні очі, і нераз облизував ся, як ті урядники брали гроші мов полову. Ту у більшім місті платять за "приспішенэ" пани адвокати, нотарі що їх ласка, ну, а в глухім куті, де з хлопами робота, можна таки самому упімнути ся на штемплі, яких ніколи не треба купувати, за перегляд актів і т. д. То золотий інтерес. То інтереснійше становище як адюнкта, бо адюнкт має лиш голу пенсію.

А при тім кільки то иньших дурничок, снідань і т. д., і не в таким товаристві як тут, де чоловіка годують або вепровиною з капустою, або пиріжками тай чаєм! Там можна собі позволити і на такі спеціяли, як кавяр, бо розумієть ся, що хто хоче, аби йому що зробити і запросить на сніданэ, то не числить ся. А товариство! Певно не таке вчене як тут. Можна буде як рівний зрівним поговорити. А жіночка! Як пампушок. Він має багато знайомих дівчат, а особливо між жидівочками, але такої ніжної, гарної ще не пізнав жадної.

Прийшовши до дому, Пташок довго не міг заснути. Щастэ не давало йому спати.

## XVII.

Павліна уложила собі такий плян, що насамперед треба обробити Олесю, а потім із Марійкою діло буде лекше.

Гості розійшли ся. Дівчата попрятали в хаті і пішли до кухні. Несторко заснув і не міг чути, що говорила мама з татом. Павліна була дуже привітлива для чоловіка, говорила лише про річи не прикрі, а потім приступила до діла. Вона була жінка енергічна і ніколи не лякала ся. Тепер почула мимоволі якийсь страх і серце у неї забило ся сильнійше.

— Ти знаєш, Олесю, що Пташок ось-ось зістане канцелістом?

— Знаю. Ну слава Богу, то добрий хлопчисько.

— Правда, що добрий! Я сама пізнала, статечний, ошадний... А кільки канцеліст має пенсії?

— Зараз... то XI. ранга. Отже 600 зл., потім активальний додато 150 чи 120, отже висше 700 зл.

— То дуже ладна пенсія на початок...

— То ще не всьо, канцеліст має ще дещо з боку... комісії, знаєш, то що, все що капне...

— Так? Я того не знала. То-ж він собі може гарно стояти. Піде певно на повіт, там житє дешевше...

— Певно.

Павза.

— Тепер Пташок може на безпечно женити ся. Правда Олесунцю?

— Без квестії може...

— Такий статочний, ошадний чоловік...

Павза.

— Знаєш, Олесунцю, я з тобою в тій справі маю дещо поговорити... то э...

— Певно хочеш Глікерцю за нього видати — ну, в тім не булоб нічого злого... порядний чоловік.

— А як би не Глікерцю, лише Марійку?...

— Марійку? Що тобі до голови прийшло? При чім тут Марійка?

— Ото-ж бо й э. Радникова сватає для нього Марійку. Він закохав ся в ній по сам ніс...

— То ще би не рація, а що-ж Марійка на те?

— Я гадаю, що вона розумна дівчина і не відкаже йому. Я навіть замітила, що вона не дуже противить ся... Бувало на проходах радо з ним іде під руку. розмовляє...

— Я там на тім так не розумію ся, але мені здаєть ся, що Марійці що иньше в голові... вона про науку лише думає, про учительство...

— Пусте! говори собі. Наука наукою, а замуж таки пішло би ся. Пташок має вже становище, ладну пенсію.

— Та бо пожди! Тай за Пташка не вийшла би так раз два, вона ще в жалобі.

— Або-ж то жалоба що перешкаджає? Весіля гучного не буде. До церкви тай до дому... а ми не в жалобі вінчали ся? Та-ж і я була тоді в жалобі по зимі.

Олесь задумав ся.

— Слухай, Павцю, і відловідай мені по правді! Чи не спішно тобі для того, щоб її з хати позбути ся?

— Я? її? з хати? позбути ся? Олесунцю, що ти говориш? Ах Господи! а що-ж вона мені тут заваджає? Але я те роблю

для її добра, бігме, як тебе щирі люблю. Подумай, яка її будучність! Учительку гонять із одного місця на друге, нею помітують інспектори і старші учителі, нападують хлопи і баби — та ж знаєш які наші хлопи! Вона до школи, як чорт до свяченої води. Най іно викаже по совісти тих дітей, що до школи не ходять, то її очи видеруть. І хто за нею обстане? Все при нас, або близько нас не буде. Можуть її кинути на другий кінець Галичини. А по тому така молода і гарна дівчина — бо вона таки гарна, то треба признати — на які небезпеки вона наражена! А най лише раз її нога поховзне ся, тоді що? Або я такого вже не бачила? Чи-ж то житє, чи то становище? От так говорить ся, аби люди мали чим бавити ся, та собі голову морочити...

— Мені все той Копач із голови не сходить. Він так піклував ся моїми батьками...

— Ані в голові собі того не май. Піклував ся, бо добрий чоловік, то йому треба признати, що йому належить ся. Але Копач не для неї... Для нього певно вже якийсь радник свою дочку загнув. Го-го-го! Вони його не пустять. На нїм, як чую, аж бють ся. Марійка за мала для нього птиця. Такому авскультантови давай зараз тисячі... Впрочім, годі його про те питати, бо не яло ся, а тимчасом Пташок готов нам фуркнути... Ой Олесунцю, куймо шлізо поки тепле. Трафляєть ся чоловік порядний, статонний, не відтручуймо його... Потому міг би ти жалувати... Ліпше воробець у жмени, ніж... як то там каже ся.

— То всьо добре, але бачиш, Пташок не має тої осьвіти, що Марійка. Він скінчив усього на всього народні школи, та лише через своє гарне письмо дістав ся на діурністу... Марійка має замилюванє до книжок...

— А що-ж їй буде перешкаджати книжки читати? Ось я. Як тяжко гарую, працюю від рана до ночи, а все-ж іще знайду хвильку свобідного часу, що дещо прочитаю. У неї буде більше часу, бо що на повіті робити?... Він для неї всьо зробить, бо страх її любить...

Олесь ходив великими кроками по хаті задумавши ся Павця говорила далі:

— Я ще одно забула сказати. Марійка не має ні раз дару до вчительства. Подумай собі, як вона вчить Несторка. Дитина з ліпшого дому і понятлива, а що його навчила? Просто ради йому не може дати, а що-ж буде, як дістане двацять сільських

бовванів, що то не знають, який сьогодні день! Приїде раз інспектор, другий, побачить, що діти нічого не вміють, тай льявфпас неминучий... Тоді знову тобі на карк влізе — бо де-ж подіне ся бідна сирота?

Олесь не відповідав нічого. Аргументи жінки стали його що раз більше переконувати. Він дуже любив сестру і рад би їй неба прихилити, забезпечити долю. Він знав, що Пташок не конче відповідний для Марійки, хоч би задля віку, та Олесь був типовим Русиним і бояв ся всякого різика. Те все, що віщувала Павця Марійці на будуче, могло справді стати ся. Вона могла і не мати дару на вчительку, могла скочити і на бовванів учеників і на дурних темних хлопів і на злого інспектора, могла й похитнути ся, все могло бути. А заможж вийшовши, могла бути забезпеченою на ціле житє. Становице э, пенсія э, ну, і чоловік добрий, хоч старший, але статочний, бо його знає стільки літ... хто зна, чи Павця не має рації?

— Та се все буде залежало від Марійки, чи вона схоче... Тут заходять важні перепони: вона ообразована, ніжна, він без ніякої осьвіти, чоловік простий, а при тим не зраджує великої вродженої інтелігенції, може бути для неї з часом прикрим. Далі вона Русинка, а він Поляк, усе те треба гаразд розважити, бо воно не сходить ся..

— Се все нічого не значить... Я все розясню Марійці з практичного боку. Друга річ, що коли вона більше осьвічена від нього, то тим і ліпше, він признає їй висшість і буде бігати коло неї як песик, бо так усе на сьвітї. При ній він огладить ся і стане милим чоловіком. Вона розумна і своїм тактом, своєю висшістю поведе його куди схоче... Ну, а що до народности, то він більше Русин як Поляк, хиба що латинського обряду. По руски говорить добре і жиє з нами Русинами, а до Польщі не лхаєть ся.

Ті аргументи що раз більше переконували Олеся; він мусїв признати, що Павця має практичний розум.

А Марійці і не снило ся, яка нова біда для неї складає ся. Вона марила про свою науку, про своє вчительство — і Копач не сходилв їй з ума.

### XVIII.

Від тої розмови між Поницькими Павця стала ще солодшою для Марійки. Вона хотіла передовсім зміркувати зі звер-

хніх познак, як Марійка відносить ся до Пташка, і для того запрошувала його до себе навіть у ті дні, коли не було schoдин. Пташок приходив, крутив ся біля Марійки, надскакував їй і старав ся бути чемним і дотепним. Марійка з початку дивила ся на його поведенє байдужно, а далі воно їй навкучило. Вона й так не мала часу на науку, а тепер мусіла пересиджувати з Пташком і слухати його теревенів, бо кілька разів він приходив, братова прикликала її і заставляла забавляти гостя, а сама виходила буцім то за якомсь орудкою.

В кінці Марійка рішила ся зробити тому кінець і одного разу, посидівши хвильку з Пташком, покинула його таки і вийшла до кухні. На завтра мала повторити партію історії і для того не мала часу тратити.

Павця, що саме сиділа в кухні, зміркувала зараз, що Марійка задумує. Вона поглянула на неї грізно, зшнурювавши свої губи і наморщивши чорні брови:

— Чого панна сюди?

— Маю багато вчити ся.

— Я-ж тебе заставила гостя забавляти...

— Сеж не мій гість, а ти й так не маєш що робити, то посидь, бо я справді не маю часу...

— Мій, чи не мій, а я тобі се казала... від коли то панна буде мені диктувати, що я маю робити? Від коли так помудрійшала? Тепер паннунцю не те, що перше. Тепер Вайсовою не налякаєш, бо Вайсовій треба платити, а я дурна мушу тебе держати за дармо... Зараз мені йти там, звідкіля прийшла...

Марійка вже давно не чула такого тону своєї братової. Сї слова мов ледькою водою злили її. Така до тепер була лагідна, а раптом бризнула їй так болюче... докоряє їй тим нужденним удержанєм, тим хлібом, що їсть, усім її сирітством, роздратовує ще сьвіжу, незагоєну рану... Марійку заболіло серце.. вона розплакала ся....

— Але-ж, Павцю, змилуй ся, я мушу вчитись...

— З тої науки такий буде пожиток, як із торічного снігу.. Ти так скінчиш семінарію, як і я... йди, де кажу, тай годі...

Марійка послухала, вийшла до сінний, втерла на борзі сльози і з червоними очима вся немов у огни вийшла до кімнати, де сидів Пташок. Він перемішував тарокові карти, що лежали на столі.

— Пі! Пані дзіко, я тут нудьгував сам і почав картами ба-

вити ся. Чи ви вмієте в карти грати?

Він хотів усміхнути ся, та лише скривив рота і показав свої три чорні передні зуби. Він нахалив голову і глядів у вічі. Марійці, що саме сідала на кріслі при другім кінці стола. Марійка глянула на нього і зараз відвернула ся. Він видав ся їй таким поганим, відразливим, що не мала сили подивити ся на нього в друге.

А тимчасом Пташок дивив ся на неї своїми бурими очима, що аж сьвітили ся від пристрасти. Він любував ся її статією, рухами, її гарним личком і чорними бровами. Здавало ся, що її зість очима. Марійка почула той палкий погляд Пташка. Її душа занепокоїла ся, як від магнетичної струї. Вона мусіла на нього поглянути і їй стало ще страшнійше...

— Ви щось мене питали, коли я ввійшла?

— Пі! Пані дзіко, я питаю, чи вмієте грати в карти, бо прийшло мені на гадку, щоб замість нудьгувати, заграти собі так у двійку пікета.

— Що вам до голови прийшло, пане? Хиба-ж я маю час грати в карти? Надто я не мала часу навчити ся того...

— Пі! То дуже легко, от я зараз покажу... Ага! то тарокові а до пікета треба преферансових. Зараз...

Він метнув ся до столика, де лежали карти, вхопив талію та підбіг до Марійки розкладаючи їх на столі.

— О то так, прошу... Масти знаєте?

— Але-ж пане Пташок, я не маю ані голови, ані часу вчити ся пікета... Хиба-ж карти найкраща забава на сьвіті?

Тепер Пташок не видав ся Марійці страшним, але сьмішним. Вона мимоволі засьміяла ся з того низького, дурного чоловіка, що таким способом хотів забавляти її.

— Ну, часом годі чим иншим забавити ся, хиба картами, — говорив Пташок. — От і ваш брат, пан професор, який учений чоловік, а не того, щоб часом не кинути картами...

— Але-ж тепер зовсім не пора до того. Я дуже часу не маю

— Пі! на всьо чоловік часу знайде, коли лише хоче. Я сььогодні теж не мав часу, бо мав докінчити один величезний гіпотичний виказ. Пасиви страшенні. Карта С на сяжень, а тут мій шеф дав мені пильну роботу, зробити сьвіжий витяг одної реальности тут у Перемишлі. Тут знов карта В як ланцюх. Кажу вам, деволуція правна помотана до неможливости, годі визнати ся, яку хто має частину.. Прошу собі представити, що



реальність ділить ся на 180 ідеальних частий. Мені дістала ся та робота, бо ніхто зі всіх діурністів не має екзамену табулярного, лише я один, і ддятого мені дістало ся то щастя. Я завишив ся, зробив раз два, мій шеф дістав за приспішеня, а мені кинув як фірманови 50 кр. Часом д...ре бути вже екзаминованим, бо чоловіка інакше трактують, а часом таки зле...

Марійка слухала того говореня, не розуміючи нічого. Пташок держав у руках карти і говорив про якісь пасиви, про карту В, С — чи часом він не спантеличив ся? Йї стало дуже сьмішно.

Пташок думав, що то його оповіданя так зацікавило її і дуже був рад, що найшов собі такий любий предмет розмови.

— То ше добре, що при міських табулярних тілах звичайно буває карта А дуже маленька, — говорив Пташок.

— Я всього того не розумію, про які ви карти говорите. Я-ж казала, що на картах взагалі не розумію ся...

— Пі! пані дзіко, та я говорю про табулю... Тепер нову табулю всюди засновують на підставі закона з р. 1871. Перше було інакше, а тепер інакше. Тепер гіпотичний витяг має три карти: карта А., де виписують числа катастральних парцель, карта В., де пише ся власника і всі пізнійші деволуції і карта С., де пише ся обтяженя.

— Але змилуйте ся, — каже Марійка, — на що ви мені те все говорите?

— Се для вас не цікаве?

— Певно що ні, що в тім цікавого?

— То лиш вам так здаєть ся, бо того не можете зрозуміти. І мені так здавало ся, але коли я зотягнув ся в ту роботу, то стало мені все ясно і табулярний іспит пішов мені як по маслі. Тепер лиш отворю книгу, знаю відразу, який стан..

Марійці навкучило ся слухати того говореня, хотіла вже відійти, та нагадала сцену в кухні з братовою. Треба було сидіти та вижидати, поки не надійде братова, або Глікерця. Але жадна з них не приходила. Павця навмисно придержала Глікерцю в кухні, "нехай молодята порозуміють ся, може вже раз той дурень збереть ся на відвагу і, осьвідчить ся". .

Одначе тої відваги у Пташка не було. Він ішов що правда з тим пляном сюди, та попавши раз на свою табулярну тему став оповідати Марійці про цілу табулярну маніпуляцію, про її важність для загалу, а дальше зійшов на свій іспит, які були

екзамінатори, що його питали, як він потім мусів справити у-гощенє цілому табулярному персоналеви, як при тій оказії його шеф трохи собі підтягнув, як йому самому потім зробило ся недобре, бо то властиво він лише платив, а иньші “казали давати” без розбору і порядку.

Марійка перестала його слухати і взяла ся за якусь ручшу роботу, та прєсила Бога, щоб хто прийшов та увільнив її. Пташка вважала скінченим дурнем і навіть не звертала уваги на нього. Та все-ж таки ся візита й її обовязок забавляти гостя видались її нудними. Вона тямил, що на завтра має здавати партію історію, а тут ані руш до того прибрати ся. Як на біду того вечера брат пішов на місячну конференцію і не зараз мав вернути ся.

А Пташкови ані сніло ся відходити.

Та вже й Павліні видалась візита Пташка за надто довгою. Догадувала ся, що вже хиба по слові і для того післала насамперед Глікерцю розвідати, що “вони” роблять.

Глікерця відхилила двері і спитала: “Чи можна?”

— Пі! пані дзіко, чому-ж би не можна. Ми-ж тут нічого такого не робимо, щоби не можна.... хі-хі-хі...

— Що-ж він тобі тут наговорив, — питає Глікерця Марійки, — за той довгий час?

Марійка здвигнула лише плечима і не сказала нічого.

— Пі! ми тут цілу уставу табулярну перейшли.

— Овва, а то мені “кібіц”! Не мали куди ходити, та по табулярній уставі... Ото ви вмієте панни забавляти. Дай ся, мій любенький випхати!

— Ви як почули би яке то цікаве, то самі послухали би...

— Йдїть до дїдька з вашим говоренєм, мені то всьо до хріну тих всіх ваших устав... Скажіть радше, чи були ви тепер коли у Радецьких?

— Був, я що днини туди забігаю, пані дзіко.

— Скажіть мені по правді, кілько коштує той новий гарнітур пані радникової?

— Мені здає ся, щось 20 зл.

— О! а вона говорить, що 50 зл. Як тут вірити!?

— Пані дзіко, я сього на певно не знаю, може й 50. Прикупні я не був. То прийшло зі Львова за послїплатою, я сам ходив на почту відбирати...

— Ну, і кілько-ж ви заплатили залічки?

— Та кажу, що 20 зл.

— Отже і так коштує, по що-ж тут брехати?

Пташок не знав, що на те відповісти, хоч і дальше хотіло ся йому обороняти свою опікунку.

Павця, не діждавши ся Глікерці, вийшла теж до кімнати. Вона дивила ся то на Марійку то на Пташка, чи не постереже якого зворушення по так важній події. Але не побачила нічого. Марійка зараз вийшла, щоб узятись за свою історію. Павця кликнула за нею:

— Накривай до вечері.

Треба було послухати.

Вона стала добувати, що треба. За нею вийшла Глікерця.

— Що він тобі, Марійко, так довго говорив?

— Бог його знає. Говорив про якісь карти, про табулю, а я через нього стільки часу змарнувала і не знаю, чи дам тому раду до завтра....

— А більше нічого не говорив? — питає знов Глікерця з натиском на кождім слові, та дивлячи ся просто в очи Марійці

— Я навіть не слухала його теревенів. Впрочім що мудрого може такий чоловік сказати?

Глікерця пізнала, що Пташок не осьвідчив ся, що він дурний, боязливий. Уже хотіла сказати їй, що Пташок "стараєть ся", але не хотіла з тим вихоплювати ся, не порадивши ся з сестрою.

За той час Павліна, усміхаючи ся до Пташка, запитала:

— Ну, і що-ж? Дуже не хотіла?

— Пі! пані дзіко, я ще не говорив про се, я тільки приготвляв терен, хотів, аби мене ближше пізнала...

— То ви не осьвідчили ся зовсім?

— Та ні. пані дзіко, так відразу не можна. Панна Марія була якась така чим иньшим занята, що й слухати мене не хотіла. Треба виждати на пригіднійшу хвилю...

— Вона все чим иньшим занята і ви такої пригідної хвилі не діждете ся. Треба відважити ся раз, бо так у безконечність не може тягнути ся...

— Ну, пані дзіко, при найблизшій нагоді, то вже неминуче поговорю на розум..

Вийшла Глікерця. а Павліна вийшла до кухні.

— Шось ти, небого, не дуже ввічлива для гостя...

— Хиба-ж я йому що негарного сказала?

— Не то, що не сказала, але ще й слухати не хотіла, що тобі говорив.

— Коли він говорив про такі нецікаві речі, що аж обридло слухати...

— Тобі би лише про вченість говорити, а таких людей не багато знайдеш... Трохи би злізти тобі з неба на землю і не зражати собі людей, бо як тебе за твою гордість візнуть на язики, то посивієш дівкою.

— Нічого мені гордою бути, і я не горда, людей собі не хочу зражувати, а чи посивію, чи ні се мені байдуже.

— Говори, говори, а таки Пташок не зла партія і ти пішла-б за нього?

Марійка видивила ся на братову.

— Павцю! що ти говориш? Відкіля тобі таке, на ум прийшло?

— Знаю я ваші дівочі примхи. Всі ви такі неприсутні, а кожда з вас повторяє собі в душі: який такий, най би був, аби хліба роздобув...

— Павліно, не вже-ж ти мені не даси хвильки супокою сьогодні?

— Ну, ну, жарт на бік, а я тобі щось скажу. Покинь ти ту книжку, — вона взяла з рук Марійки історію і поклала на столі, — покинь ту книжку, бо вона тобі не дасть хліба, а як і дасть, то дуже скупю.

Потім узяла її рукою за шию, прогорнула до себе і шепнула до вуха: — Пташок старає ся о твою руку.

Марійка відскочила від братової, мов опарена. Лише не знати, чи від того, що Павця може перший раз у життю обняла її за шию, чи від тих не сподіваних слів, що тепер вимовила.

Марійка не сказала ані слова. Вона станула біля стола і перегортала книжку. Павлінці здавало ся, що Марійка не від того, бо інакше була би "зробила сцену". Значить ся, лекше буде намовити її під вінець із Пташком, як вона первісно думала. Не хочачи, аби перше вражінє її слів так затерло ся безслідно, вона говорила далі:

— Чоловік добрий, спокійний і статочний, я і радникова підглядаємо його не від нині. Тепер має хліб у руках і станоще, бо ось-ось зістане канцелістом. Будеш мати забезпечений хліб а по його смерти дістанеш пенсію, не буде стояти о ласку інспекторам та всяким радам шкільним. Гадаєш, що то така бла-

годать учителювати? Йой, Боже! От мій чоловік, хоч уже давно за декретом, то не раз проклинає годину, коли пустив ся на ту дорогу: кілька усяких прикrostий тай хвильки часу нема, або в школі, або дома студентські задачі поправляє. Ну, а він же гімназіяльний професор, а ти учителька десь на селі між на пів дикими дівчакми, що не вмють собі самі носа втерти... Уяви собі, дівчино, те все, і Богу дякуй що доля сама лізе тобі в жменю...

Хотіла ще говорити далі на ту тему, та Марійка перебила її:

— Про се ані думати! Пан Пташок най поділить ся своїм хлібом із иньшою, най не важить ся навіть говорити зі мною про се, я замуж не піду. Я раз рішила ся бути на учителькою і буду. Прошу мене такими річми не мучити, бо з того нічого не буде... Та коли справді я сьогодні мусіла стільки часу втратити задля Пташка, то дуже жалую, і більше ані двох слів із ним говорити не буду...

— А побачивши, що будеш, — проговорила, мов просичала Павліна, а потім, затиснувши губи, вийшла з кухні і вже не кликала Марійки до вечері...

Марійка лишила ся сама. Чого від неї хочуть? Виїхали з тим дурним Пташком і давай сватати. Хиба-ж справді на те вєліла їй Павліна кілька годин пересидіти з ним і слухати його дурного балаканя? Вона різко відповіла братовій, та се добре, бо братова не дасть себе чим будь зразити і буде знов напасувати її. Та годі, нічого з того, бо на аркані під вінець її не поведуть, і чей же брат заступить ся за неї. На брата покладала велику надію. Та яка тому причина, що братова хоче її конечно видати замуж так за першого ліпшого? Чи справді з доброго серця? Хиба-ж у неї є серце? Вона знала дуже добре Павцю, що то закаменіла егоїстка. Не вже-ж хоче позбути ся її з хати? То більше як певно. Але знову то вже не т... довго... ще півтретя року тай сама вступить ся...

Ті роздумування так заняли її голову, що не могла їй було щось до ладу прочитати. Вона даремно читала, бо ніщо не держало ся її голови.

А Пташок забавляв при вечері пань як знав. Оповів їм новинки з міста і околиці, говорив різні приповідки і був веселий, дотепний і забавний.

Павліна не могла зрозуміти, як чоловік може дівчині не подобати ся... Ну, він не дуже гарний, але увійде...

Олесь вернув із конференції і застав у себе веселе товариство. З того, що Марійки при столі не було, він міркував, що муіло вже бути якесь говоренэ і дівчина певно соромить ся тепер разом сидіти... Не знав лише, чи згода, чи гарбуз...

Пташок посидів геть за 10 годину в ночі. Попрощав ся сердечно зі всіми, а Олесь аж вицілував із радощів...

Коли вже лягали спати, він запитав жінки, що тут було, чи Пташок уже осьвідчив ся, чи Марійка його приняла... Павліна мала вже готову відповідь, що Пташок легейда несмілий, що, ще з Марійкою нічого не говорив, лише її до того "підготовлював", що вона сама упередила Марійку, та що закроюэть ся, що Марійка не похочуэ, але вона наклонить її до того, щоб лиш Олесь до того не мішав ся поки що, бо попсуэ діло, не розуміючи ся на тім, а то "бабське діло" і вона ліпше знаэ, як його повести, аби всьо було добре... Олесь і сам не мав охоти до того мішати ся і полишив се справді жінці, знаючи її практичну вдачу.

— Лише застерігаю ся, щоб її не силувати...

— Ти, Олесунцю не знаэш жіночої натури. Дічина все ніби то не хоче... а йде охотно, бо соромить ся виявити свою волю.. Найліпший доказ, що кожда панна молода при шлюбі плаче. Чого-ж я мала би її силувати? Я-ж їй добра бажаю, як своїй рідній сестрі... Будь спокійний...

Але Павліна не те думала. Вона мусить Марійку віддати за Пташка, щоб сьвіт мав перевернути ся, бо то вона її сватаэ. Павліна почувала подразнену амбіцію. Мала-ж би вона не довести діла до кінця, мала-ж би уступити перед опором одної "ученої еманципантки"? Друга річ: звідки вона приходить до того удержувати ще півтретя року дармоїда в хаті з кривдою своєю і своєї родини? Маэток по батькови забрала весь, та ще її годувати за дармо? Вона мучить ся дома, працюэ тяжко на всіх на те, щоб отся водила ся з книжками? Так мусить бути. Хоч би Марійка ненавиділа Пташка як чорта, то таки мусить вийти за нього. Тим вона відплатить їй за ту компромітацію. за той сором перед людьми, що згедзкала ся до тої Вайсової. Таж усі догадували ся властивої причини, те все перетерпіти. Тепер черга на неї. Впрочім, що подумала-б собі про неї Зарічна або Радецька. що не була в силі довести до кінця такого мізерного сватаня?

Одну хвилечку вона завагала ся. А може то не годить ся

знушати ся над сиротою? Може воно гріх? Але й тут егоїзм прийшов їй у поміч і вона намагала ся заспокоїти свою совість тим, що се всьо робить для добра Марійки. Ті всі науки чорта варті, а тут трафляэть ся чоловік статочний, одним словом добра партія. Марійка сама признасть їй рацію, і буде дякувати, бо то ще дуже молоде і дурне. Всі дівчата змінюють свої погляди на женихів. От і вона сама: чи справді вийшла за Олесья з любови? Вона нагадала собі, що не любила ніколи нічого, і що заедно мріяла про те, щоб вийти за питомця так, як її мама і бабка — Олесь навіть не подобав ся зі своєю плаксивою маленькою вдачою, але мусіла вийти, аби мати шматок хліба, а тепер того не жалуэ і рада, що так стало ся. Всі ті любощі, симпатії й антипатії, то хиба в книжках, бо годі припустити, щоб люди справді були такі дурні... Поживеть ся, злюбить ся. Те все робить вона для добра Марійки.

Олесь уже хропів добре, а Павця не зажмурила ока. Треба було обдумати плян як і що робити. Передовсім обережність, бо Олесь мимо своєї уяглости готов станути за Марійкою, а тоді вся робота ні на що. Отже треба робити так, як уперед робила з Марійкою, щоб їй відійшла охота жалувати ся перед братом. Тоді їй повело ся, і коби не ті чортові вакації, не те що Марійка пожалувала ся перед "старою" (вона не любила покійної тещі), був би до нині не знав нічого. І тепер треба з Марійкою поводити ся так щоб їй осточоріла кожда година, щоб побут її у неї був пеклом, а тоді пожитэ з Пташком видасть ся їй раэм. і сама просити-ме його: беріть мене!

На такий плян рішила ся Павліна. Олесь не відважить ся давати її знов до Вайсової, бо вона на се не позволить, аби свою власну дитину кривдив; надто він ніколи того не буде знати, яких колючок вона вжиэ супротив упору Марійки.

Павліна хотіла забезпечити себе на всі перешкоди. Їй нагадаь ся Копач, про якого і Олесь згадував. Він готов в останній хвилі перешкодити всьому, коли він справді такий дурний, що замакітрив собі голову вбогою дівчиною. Та як би хотів її брати, то най би брав хоч нині, а то він іно ще авскультант, а ті паничі тонко свищуть. Тепер на адюнкта треба почекати, тай він хотів би чекати, а тоді було би те саме, що й тепер. Їй одна біда. чи годувати непотрібна до тої хвилі, поки не зробить матуру і не стане учителькою, чи доти, поки авскультант не буде адюнктом.



Як не будь а треба від тої евентуальности забезпечити ся. Павліна загадала так: здобути доказ на те, що Копач або вже оженив ся з иньшою, або десь пішов сьвітами із Самбора. Вона має одну знайому в Самборі, котра на просьбу і для її приязни потвердить одно або друге. Таж на се не треба буде присягати, а Олесь повірить, не справджуючи, бо-ж годі буде їздити і слідити за здогадним женихом сестри.

### ХІХ.

Марійка перемучила ся майже цілу ніч і аж плакала з досади. Розумієть ся, про науку не було ані бесіди, бо її розболіла голова. Як на лихо другої днини її запитали з історії і вона дістала злу ноту. Професор зробив їй терпку замітку, що як визначна учениця дає иншим злий приклад і занедбуєть ся. Се дуже заболіло її. Чи-ж вона тому винна? Чи-ж не мала найліпшої волі навчитися як би не перешкодили лихі люди? Та професор заповів, що скаже се братови і се вже цілком прибило Марійку. Вона дуже бояла ся того, бо Олесь як професор на тій точці не знає жартів. Вийде з того, що він даремно держить її! Марійка зблідла як стіна, зціпила зуби і не знала що з нею робить ся. Їй потемніло в очах, задзвонило в вухах. Професор записуючи собі в нотатці не бачив нічого. Тоді одна товаришка вставила ся за нею. Вона заговорила різко, що пан професор не зробить того, бо найлише погляне на неї і переконаєть ся, що вона недужа, що такої учениці не годить ся так тяжко карати.

Марійка не чула тих слів. Їй не давав жити той сором, якого діждала серед цілої кляси, і так безневинно. До братової мала страшенний жаль. Не то що їй забирає час роботою, та ще її гнобить залицянями дурного чоловіка... Марійка рішила ся звернути ся відразу до Олеся, розповісти йому все, що нині стало ся в школі і задля чого так стало ся. Хотіла упередити брата, заки' скаже професор своє обжалуванє.

Від того їй трохи полекшало і вона заспокоїла ся. Як лише скінчила ся школа, вона забрала книжки і не' прощаючи ся з ніким пішла до дому. Олеся ще не було. Павліна пізнала зараз, що Марійка мала якусь неприємність у школі, бо певно не навчила ся вчора, а прецінь така бліда і пририта до школи не йшла. Хотіла тим покористувати ся для своєї діли.

— Бідна дівчино, щось тобі небого недоброго трапило ся в школі! Подумай, моя дорога, чи варто то так мучити ся. Кілько то твого здоровля марно йде. І говорити про се нічого. Я таких клопотів у своїм житю не зазнала. Навчили мене читати, і досить. Але я мала розум і вийшла замуж. Послухай мене і зроби так само, а тоді посьмієш ся зі всіх своїх бельферів, яким мусиш під ласку йти, посьмієш ся із тих дурних книжок, над якими тратиш здоровлє. Трафляє ся добрий чоловік, не треба гордувати долею, яку Бог посилає...

— Павцю, змилуй ся і не муч мене...

— Ну, ну, нічого вже не скажу, тепер ти недужа. Напий ся води, певно голова болить. Зараз буде обід, а по обіді приляж троха на софі і проспи ся, то минеть ся.

Павліна вмiла бути і ласкавою, коли їй того було треба. Та ся заява співчутя колола Марійку не меньше лайки. Вона тямiла, що братова відплатить їй за кожде дароване ласкаве слово в десятеро, коли вона не віддячить ся їй, улягаючи їй волі Марійка пішла до кімнати, і прилягла на софі.

Надійшов Олесь. Побачивши сестру, пізнав, що вона недужа. Розпитав її про причину, та вона йому зараз розповіла, що сьогонднє не вмiла історії, бо вчора не могла навчити ся. Олесь не питав чому, а вона не мала відваги порушати тої теми. Отже розмова скінчила ся на нічiм. Олесь полишив її в супокою, а сам вийшов. Марійка не їла обіду і так пролежала до вечера.

Над вечером надійшов Пташок. Марійка зачула його гoлoс і аж задеревіла з досади. Вона зьчавиділа його. Через него вся та пригода. Біда поставила її його в дорозі.

Вона завязала собі ручником голову, аби був видимий знак її терпіння. аби не виходити до тої кімнати, де був Пташок. Він за неї питав кілька разів, та йому сказали, що вона недужа. Він став уперто допитувати ся. Марійка не могла того слухати з другої кімнати і затулила собі вуха подушкою.

Сегоднє всі були не раді з Пташкових відвідин. Він сам зміркував се і відійшов іще перед вечерою.

В сiнях шепнула йому Павця, аби кілька днів не приходив, поки всьо не успокоїть ся.

За кілька днів Павця дістала пожаданий лист із Самбора. Знайома "приятелька" писала, що Копач, діставши висше аліутум, перенесений із Самбора аж до якогось Вишнівчика на Поділю. Вона не знає, де то є, але десь дуже далеко, та знає на

певно, що там, бо се її говорили авскульптанти, що у неї харчують ся. Копач забрав із собою і свою маму.

Павліну сей лист дуже врадував. Тепер Олесь хоч би й хотів, не порозуміє ся з ним, а й він сюди не приїде, бо то дуже далеко, тай хто зна, чи є там желізниця.

Павліна сховала лист так, щоб мала його в потребі під руками, та щоб його хто не знайшов. Тепер треба було взяти ся за справу енергічно. Передовсім зменьшила їду для Марійки так, що своїх годувала потай по кутах, а на стіл, де сідала Марійка, давала так мало, що дівчина заедно вставала від стола голодна. Потім заставляла Марійку до таких робіт, яких вона до тепер не робила: мусіла мити підлогу в кухні і в сінях і чистити щітками підлогу. Дівчина робила все в покорі, не жалуючи ся перед ніким. Павця устроювала все так хитро, що Олесь ніколи не застав сестри при такій тяжкій роботі. Такого пониження було вже за багато навіть Глікерці, та коли хотіла її в чім виручити, то Павліна ніколи до того не допустила. Чинности послугачки обмежили ся лише до ношення дров і води.

Коли Павліна казала її се або те робити, то мусіла ще вкслоти її словами:

— Роби роби, не лїнууй ся, не велика пані, бодай в части вдробиш те, що тобі їсти даю...

Крім того мусіла ще вчити упертого і зноровленого Несторка, котрий її при кожній лєкції копав, щепав і проклинав...

Дівчина при такій тяжкій праці почувала страшений голод і задля того стала недомагати. Одного разу, не могуич опанувати свого голоду, взяла собі булку, яку йно що прислав пекар, і зіла її з великим апетитом. Павліна, дорахувавши ся тої булки, стала розпитувати:

— Де-ж іще одна булка?

— Павліно, я була дуже голодна тай собі взяла.

Павліна стала на неї сварити:

— Як ти сьміла? Хиба тобі того мало, що тобі даю? І так чорт знає, за що я так караю ся, що мушу такого дармоїда годувати як ти, ще мене окрадати будеш...

— То ти се називаєш крадіжю, що я одну булку взяла з голоду?

— Мовчи, ти панно премудра, ти ненаїсна. То нам вистарчає те, що даю, а тобі ні? Пожди! на своїм то можеш їсти, щоб аж горлом лізло, а у мене то притягни трохи, животика, і не

марнуй мого хліба... Що-ж я тепер дам Несторкови до школи?

Марійка стояла як на розпалених вуглях. До такого ще не доходило ніколи. До тепер терпіла все, потішаючи ся тою гадкою, що вже не довго буде біді кінець. Тепер зміркувала, що так дальше не видержить і місяця...

Та що її бідній сироті робити? Родини не було в неї ніякої крім одного брата. Він повинен за неї заступити ся. Йому треба конечно все сказати...

І вона, вийшовши зі школи, пішла просто до гімназії, щоб поговорити з Олесью на самоті. Олесь привитав її ввічливо та запитав, чого вона йде в ту сторону.

— Я за тобою навмисно шукаю... Бій ся Бога, брате, я вже не видержу, що Павця зі мною виробляю... Мене заставляю до найординарніших робіт, каже мені підлоги мити, щіткувати... Я роботи не цураю ся, але я не маю часу на те, я й так у школі огидо занедбала ся через те, що не маю хвильки часу взяти книжку в руки. Та ще страшенно голодую. Мені сили не стає на таку тяжку працю. Та все бачу, що Павця ненавидить мене і робить усе те, аби мені допекти до живого. Сьогодні наприклад я була така голодна, що не втерпіла, аби не взяти собі одну булку. Що мені Павліна наговорила! Сказала мені просто, що я її окрадаю...

Тут Марійка не вдержалась, щоб не заплакати.

— Вже і злодійку з мене зробила... Олесю, бій ся Бога, заступи ся за мене, бо прийдець ся вдуріти...

Олесь лише зуби закушував із досади. Та нелюдска істота доводить його до божевіля. Тому треба раз кінець зробити... Він став заспокоювати Марійку, бо йому жаль стало сестри.

— Не плач, Марійко, дивись: люди ззирають ся на нас. Я мушу на те щось поради́ти, бо так дальше не може йти...

А, сам не знав справді, як за діло взяти ся. Вилає Павліну, як се вже нераз робив, вона буцім то упокорить ся, а про те буде своєю робити. То баба з пекла родом. Він же не може заодно бути при них, аби в кожній хвилі постояти за Марійку.

Прийшли так до дому. Павліна, побачивши їх разом, та ще Марійку заплакану, а чоловіка насупленого, догадала ся відразу, що Марійка мусіла пожалувати ся. В одній хвилі обдумала плян, щоб "Марійчині інтриги" ударемнити.

Закі Олесь здіймив із себе футро, Павліна відізвала ся:

— Знаєш, наша панна булки з дому виносить. Я від дов-

шого часу, зміркувала, що мені нестаті булок, а нині я таки ви-  
лапала її, як сховала булку в кишеню.

— Навпаки, вона булку зіла, бо була голодна...

— Вона так тобі казала? То неправда, я найшла булку в її  
кишені...

Олесь не знав, що сказати.

— Слухай, жінко, ти неправду говориш, Марійка говорила  
мені інакше...

— То я діждала ся, що ти мені вже не ймеш віри? То вона  
у тебе правдомовна, а я ні? Ну, гарного я діждала ся, бодай  
була не дожила того...

Тепер Олесь збентежив ся. Справді не знати, кому тут ві-  
рити. Марійка признала ся, що взяла булку, та не сказала, чи  
її зіла. Чорт не розбере...

Павліна не дала йому до слова прийти.

— Я дальше так не видержу, ся небога зачинає між нами  
робити ріжницю, хоч ми до того часу жили в прихильній згоді.  
Вона мене зі світа зжене...

— Мовчи, — гримнув Олесь, не оглядаючи ся, що в кімна-  
ті була Глікерця і Несторцьо. — Тут ти всьому винувата. Чого  
вчепила ся дівчини? Чого її не даєш жити? Хиба-ж вона має  
бути в мене за помивачку? Най пильнує школи, а не шапликів.  
Я того не стерплю. Тям, що я буду мусіти Марійку дати знов  
на станцію і буду за неї платити, але тоді вимагати буду того,  
що вже тобі раз говорив...

Глікерця, видячи, що заносить ся між ними на таку бучу,  
якої ще не бачила, вийшла мерщій з хати.

— Добре, — каже Павця, — Глікерця виїде ще, сьогодні з  
Перемишля, але і твоя грандесса тут не сьміє бути... Та не ду-  
май, аби я на те дозволила, щоб ти хоч один крейцар видав  
на неї... Не позволю скривдити себе і своєї дитини... То собі  
запиши.

Олесь не чув іще такого опору від своєї покірної жінки.

— З моїми грішми вільно мені робити, що мені хочеть ся,  
і в тебе дозволу просити не буду. Марійка піде на станцію і я  
буду за неї на вдивоживу цілого міста платити.

— Так?! То я бачу, що й мені нічого тут робити... Коли  
так, то й я їду нині в світ за очі.. Лиши ся з нею і господа-  
руйте собі самі. Я ще маю де голову притулити, маю брата і  
він мені не пожалує ложки страви...

— Чи ти, жінко, здуріла? що ти говориш?

— Те, що чуєш, ось побачиш зараз.

Вона відчинила двері до кухні і поклікала Глікерцю.

— Глікерцю, збирай ся, зараз їдемо до Ореста, нема нам тут що робити. До того дійшло, що хата наша стала ся пеклом Глікерця не знала, що робити. Павліна кинула ся до шафи одягати ся в дорогу.

— Так, в одній сорочці поїду, най усьо чорти візьмуть... Несторцю, бувай здоров, тато мене гонить геть...

Вона розплакала ся і стала цілувати хлопця. Несторцьо вчепив ся Павліни за шию і став ревіти:

— Не хочу, не хочу, щоб мама їхала, най собі їде тато...

В хаті зчинив ся галас і метушня. Глікерця побачивши, що то не жарти, стала шукати по кутах за своїм шматєм і звивати в клунок.

Олесь стояв серед хати, не знаючи, що говорити. Такого ще йому не трапило ся бачити. Він знав завзятість своєї жінки, що вона не завернеть ся. Буде сьміх на ціле місто, що жінка від него втікла. Та ще як на біду на порозі зявила ся послугачка і дивила ся на таку сварку. Тепер уже годі буде втаїти, чого жінка відіхала, бо ся баба як лише розповість по тих домах, де послугує, то ціле місто знати-ме зараз завтра.

— Жінко! Опамятай ся, що ти робиш? Та який дїтько тебе виганяє, ти хиба вдуріла?

— Не говорю більше ані слова, лише їду...

Олесь насамперед витрутив бабу послугачку і зачинив двері, потім узяв Павліну за плече і гримнув:

— Ані кроку мені не сьмієш рушити ся, розумієш? Досить тих комедій...

Павліна заверещала не своїм голосом, що її руку зломив. Олесь справді став лякати ся про її розум...

— Павліно, що тобі стало ся?

— То стало ся, що нема мені вже житя з тобою, шкода моєї праці, моїх літ молодих. Ти хочеш, аби я слухала твоєї сестри, а я того не стерплю, скорше в могилу піду...

За той час Марійка сиділа в кухні, що була через сїни. Вона чула крик і знала, за для чого він зчинив ся, та не знала, що аж до того дійшло. Тепер вийшла до кухні послугачка і сказала їй, що панство дуже сварять ся, пані збирає ся їхати геть...

Марійка задеревіла. Хиба-ж вона може допустити до того,

щоб через неї жінка покидала чоловіка і дитину? Ні, се не може бути..

Марійка станула в порозі саме тоді, як Павця з Глікерцею пакували клунок, а Несторко держав ся маминої спідниці і верещав немов із нього шкіру дерли... Ще Марійка не проговорила слова, а вже братова звернула ся до неї.

— Ось твоя справка, паннунцю, доказалась, чогось хотіла. Тепер будете собі господарувати обоє...

— Жінко, не плети дурниць, чого від неї хочеш?

— Та позволь же мені хоч в остатнє сказати її слово правди, більше нічо не скажу... То ти усьому винувата, своїми пльотками довела до розлуки жінку з чоловіком, затроїла спокій до машиній, най тобі Бог се відплатить.

Марійка стояла як нежива.

— Та що-ж я говорила, чого чіпаєш ся мені? Мене де виженіть, лише покажіть дорогу, де мені діти ся, зараз піду в сьвіт за очи.

Вона стала страшенно плакати.

— Мамо, моя мамо, чи ти бачиш, як я тяжко терплю...

Той плач, здаєть ся, отямив трохи і лють братової. Може обізвала ся в її душі крихітка совісти, що так кривдить сироту. Вона не виходила з хати і ждала, коли її чоловік скаже бодай одно слово: остань... Олесь узяв себе обіруч за голову і став ходити по хаті. Попробував іще раз уговорити жінку...

— Павліна, не роби стида нашому домови і не доводи мене до божевіля, бо я тоді ні за що не ручу...

Павліна того лише ждала.

— Не для тебе се роблю, лише для тої дитини, з якою мені тяжко було би розлучити ся... але заповідаю тобі, що коли мене не перестанеш мучити, те серед ночі втечу, але й дитину з собою заберу...

Вона здіймила з голови капелюх, здіймила футро і стала голубити Несторця.

— Бідне моє пташенятко, цїсьо, цїсьо, тихенько, тихенько, мама тебе не лишить, хоч би прийшло ся й загигати. А як би мама мусіла їхати, то й Несторця з собою везьме... Поїдемо до вуйця на село, там нам буде добре, будемо санкувати ся, бігати... а якже, — но, цїсьо, цїсьо...

Вона стала отирати його сльози і цілувала його в голову, в лице, по руках.



Олесь, дивлячи ся на ту нову комедію з дитиною, не міг втерпіти, плюнув і вийшов до другої кімнати. Марійка вийшла з плачем до кухні. Остала ся сама Павліна з Глікерцею.

— Ти, Глікерцю, таки мусиш на якийсь час виїхати, мені того калечко треба. Зараз нині їдь до Ореста, я мушу мати цілком свобідну руку, потому знов тебе сюди спроваджу. О другій відходить поїзд, а там собі найдеш яку тарадайку. Або ні, я зателєграф, ю до Ореста, аби вислав коні і бараницю. Заки ти доїдеш до Судової Вишні, то вже коні будуть. Коли-б не було, то зайди до пароха, а він тебе відішле. Але нині мусиш відїхати.

Глікерця не протестувала. Вона знала, що коли Павліні того треба, то так мусить бути...

Олесь ходив довго по кімнаті, не можучи мислий до купи зібрати. Такого завзятя від своєї жінки не надїяв ся, такою ніколи її ще не бачив. Здавало ся, що все йому улягає, що все чинить його волю. Що тепер діяти? Марійка тут не видержить. Дати її на станцію? Треба платити. То ще би нічого. На 10 зл. місячно спроможе ся, але жінка йому за те спокою не дасть, а коли зачне такі авантури виробляти, то хіба здуріє. А може його і покинути, а тоді виїде скандал на ціле місто, будуть на нього пальцями показувати... Та ще готова зробити йому процес о розвід, тоді би ще гірше було. Всі будуть держати її сторону, бо всі її знають як статочну жінку. Один іще ратунок загрозити їй, що не буде удержувати Глікерці. Вона не має де подїти ся, а Орест сам біду клепле, бо парохія лиха і дітий пов на копиця...

Марійка, виплакавши ся в кухні, взяла ся за свою роботу. Стала ладити до обїду, якого по такій бучі ніхто крім Глікерці не хотїв їсти.

— О котрій годині їдеш? — питає ся Павліна Глікерці.

— Одругій треба бути на стації.

— А куди-ж вона має їхати? — питає Олесь.

— До Ореста їде нині. Годі, щоб нас дальше обїдала, — каже Павліна.

— Хіба-ж я її вимовляю їду? — каже Олесь. Він не рад був із того, бо тепер не бачив дошки ратунку для бідної Марійки. Тепер Павліна не дасть її дихати.

— Вона сама се знає, не треба її аж нагадувати і вимовляти... Вона знає, що стільки осіб удержувати з одної пенсії про-

фесорської, то за багато...

Олесь догадав ся, що се петь ся до Марійки, те саме змиркувала й Марійка.

По обіді Глікерця справді поїхала. Марійка пішла до школи, не ївши нічого. Павліна пішла до своєї приятельки Радецької, Олесь лишив ся сам дома. Не міг іще заспокоїти ся по нинішній афері. Що тепер робити? Коли Павліна і Глікерцю виправила з хати, то на те, аби бути незалежною від нікого, а тим певнійше атакувати і гнобити бідну дівчину.

Олесь був безрадний. Хиба її видати замуж? Ось і Пташок прийшов йому на гадку. Чи буде Марійка з Пташком щаслива? То правда, що то чоловік статочний, але не має освіти, і з лица не дуже то гарний. Але иншого вибору нема... Се одинокий для неї вихід. Уступить ся з хати, тай відітхне свободнійше. Та гадка що раз більше подобала ся Олесеви. Треба на розум поговорити з Марійкою...

Він іще довго обдумував сю тему, ходячи по хаті.

Тимчасом Павліна зайшла до Радецької пожалувати ся на свою долю і на упертість Марійки.

— Мої ви кохані, коли ви мені не допоможете уговорити ту дурну козу, то хиба не дам сама ради. А, то все ті книжки завернули її голову...

— І таки не хоче йти за Пташка? Та скажіть мені, чи він її осьвідчив ся вже, чи ні, бо від нього нічого не можна довідати ся. Лише пікає і соромить ся, як дівчинг.

— Він легейда, кажу вам. Колись то лишила я їх самих на цілий вечір, та він її замість осьвідчити ся як слід, плів небилиці про якісь карти табулярні, та по просту осьмінив ся в її очах... Де-ж так можна?...

— То то й є, що він такий несмілий до дівчат, я знаю. Але який він добрий, який добрий, мої ви кохані, то пошукати. А який господар, як на всім розуміє ся... Приложить вам ніс до масла, то зараз пізнає не то, чи воно старе, але навіть, кілько йому тижнів. На всім розуміє ся. Так візьме горнятко масла з рук баби і вгадає, кілко важить. Він на чоловіка як сотворений.

— Та я то всьо знаю, мої ви кохані, і я вам за вашу доброту дуже вдячна, але що тут зробити, що тут зробити? Дурна дівка, сама відпихає щастє від себе...

— Пождіть, я сама з нею поговорю, а тоді змию Пташкови порядно голову і таки його змушу осьвідчити ся.

— Ой то, то, допоможіть мені, дуже буду вдячна. Та мені час іти підвечірок ладити... Бувайте здоровенькі, мої ви кохані.

Павця вийшла, не сказавши й слова про авантуру, яку сьогодні дома виправила. Її самій стидно стало того. Але се вважала конечним, щоб довести справу до кінця, "для добра самої сироти".

Як лише Поницька замкнула двері за собою, Радецька проговорила в голос:

— Моя-ж ти добріточко, тебе не доля дівчини так пече, як той хліб, що вона їсть. Ми на тім розуміємо ся. Але нехай! Сказала, щоб поможу, то поможу, а Пташок заслужив собі вже на те, щоб не лише зістав канцелістом, але щоб і жіночку гарну дістав.

## XX.

Марійка скорше вернула зі школи, як прийшла Павліна. Вона застала лиш Олесь самого. Він був пригноблений і сумний. Марійка немов відгадала його думки. Вона дивила ся на нього зі співчутєм. Вона знала, що Олесь терпить за для неї, а не має способу на те порадити. Вона приступила до нього і обняла його за шию. Олесь погладив її по голові і поцілував у чоло як малу дитину...

— Бідна моя Марійко, як ти терпиш. А я на се безрадний.

— Ти може більше терпиш через мене... Чи нема способу, щоб я уступила ся? Подумай над тим брате. Я бачу, що так дальше не може бути. Ти мав би вічне пекло, а знов годі, і я мала-б гріх за те, як би ти через мене мав із жінкою розійти ся.

Я повинна уступити ся її з очий, і то чим скорше... Тільки ти мені порадь, як? Може-б я могла сама на себе запрацювати, лекціями то що.

— Моє ти біднятко! Я сам бачу, що так мусить бути.. Павліна страшенно завзята і мстива. Я щоб не знать що робив, її упору не ломаю і тебе не охороню. Про лекції нічого думати, бо то тяжко, тут стілько бідних студентів, що з лекцій живуть...

— То може-б із тих гроший, що для мене зложені, дещо взяти на докінченє семінарії?...

— На се не позволить опікуньський суд. Я найбільше можу взяти процент від капіталу.

— Ну, то нема жадної ради?

— Э рада, моя Марійко, одна, одинока: ти мусиш вийти

замуж...

— Замуж? А хіба-ж так можна зараз вийти замуж?

— Можна і треба конечно... о тебе старає ся Пташок...

Марійка заломила руки і поблідла як стіна.

— Він старший і негарний, я се знаю, він мало просьвічений і тому тобі не сподобав ся...

Марійка не відповіла нічого.

— Але він чоловік добрий, — продовжав Олесь, і тобі буде з ним добре, з часом полюбиш його...

— Не полюблю його ніколи...

— Хіба-ж твоє серце вже не свобідне? Скажи мені правду.

— Так... Я вже ніколи не полюблю, бо одному дала слово..

— Знаю, ти говориш про Копача; та де-ж він? чого ні разу не навідав ся?

— Він не з тих, щоб слова не додержав, він звідаєть ся до мене певно, коли лише осягне свою ціль, коли мати-ме становище.

Вони так забалакали ся, що й не зчули ся, як скрипнули двері в першій кімнаті, де прийшла Павця. Вона тихенько підійшла до дверей і саме дослухала ся, як говорили за Копача.

— Чекай гриби, поки тебе хто здибле, — заговорила через поріг і переступила його.

Олесь і Марійка збентежили ся. Марійці було се вже не по нутру, що Павця підслухала її тайну...

— Чекай собі на Копача, поки не посивієш. За ним уже і слід пропав...

— Що се значить? — питає Олесь, бо Марійка аж задеревіла від того слова.

— Вже його в Самборі нема, знаю се на певно, писала мені се моя знайома приятелька. Десь його кинули далеко, а може й прогнали з суду. Чи мало мають авскультантів... Як не вірите, то розпитайте самі, коли вам не соромно за кавалерами допитувати ся.

З тим словом вона вийшла до першої кімнати роздягати ся, і відтам іще заговорила:

— Коли-б він думав про тебе на серійо, то був, би хоч дав знати, куди пішов.

Павліна навмисно не згадувала за Вишнівчик, аби не показувати їм дороги, де його шукати.

Олесь і Марійка стояли як укопані. Особливо Марійка не

могла звести гадок до купи. Либа-ж тому правда, що він її покинув, він, одинока її надія, єдина провідна зірка в тій темряві?... Так, вона кругла сирота, покинена на розбурхані філіє світового моря. Берега не видно, треба потапати...

З тої задуми вирвала її Павліна. Вона закликала її лагодити підвечірок. Взяла ся за роботу автоматично, не думаючи, що робить, як чоловік, якому прочитала присуд смерти. Бо від тепер вона цілком на ласці братової. Павліна може зробити з нею, що загадає, а Олесь супротив неї безсильний. Можна би ще відпекати ся від того проклятушого Пташка, можна оперти ся йому, адже-ж ніхто її силоміць під вінець не поведе, але тоді братова замучить її. Вона витерпіла би все, та за що-ж по при неї має терпіти бідний Олесь? Чи вона має право його супокій домашній, його пожитє з жінкою посвятивати для свого добра? Про те, щоб удержувати ся самій, власними силами, і мови нема. Олесь яснив її се, а він як професор розуміє се добре. Отже прийде ся звязати ся на віки вічні з чоловіком ненавистим, дурним, неотесаним. Се таке страшне, що Марійку аж у дрож кинуло. Се тяжше від татарської неволі...

Господи! що їй робити? Піддати ся судьбі, коли душа, ціле її єство бунтує ся против такої погані?... Ще одного способу задумала ужити: буде просити, благати, хоч би на вколїшках, аби її не мучили. Але кого? Братову? Се надармо. Се жінка без серця, без крихітки совісти, вона не дасть ся нічим ублагати, коли вже раз завзяла ся на те... Скорше просити самого Пташка, щоб її не брав. Він, здаєть ся, чоловік добрий, то чейже буде мати Бога в серці і не схоче її смерти. Марійці блиснув промінь надії. Як лише прийде Пташок, вона буде його поти просити, поки її не послухає.

І справді зараз по підвечірку, коли Олесь вийшов із хати, надійшов Пташок. Павліна переказала йому через Радецьку, що може прийти. Він прибрав ся як на празник, бо Радецька наговорила йому, що мусить сьогодні осьвідчити ся.

Марійка, почувши його голос, не могла запанувати над своїм зворушенєм. За кілька хвиль мала рішити ся її доля.

Павліна вийшла до кухні.

— Прийшов твій суджений, вийди по нього, і май розум і не фиркай ся, бо як іще нині нічого з того не буде, то тобі голову зірву. Ти знаєш, що у мене нема жартів.

Марійка, не кажучи нічого, вийшла до покою. Вона була

бліда, а серце у неї так било ся, як у спійманої пташки. Входячи до покою, вона прижмурила очи. Їй здавало ся, що не може подивити ся на того чоловіка.

Пташок усьміхнений, виперфумуваний, у фракку і білій краватці прискочив до неї в лянсадах і став цілувати її в руку та питати про здоровлє. Марійка усьміхнула ся болючо і просила його сідати. Сама сіла на кріслі. Та Пташок не гадав сідати, приблизив ся до Марійки з шапокляком у обох руках і проговорив торжественно:

— Панно Маріє! маю з вами поговорити про дуже важні річи... Ото...

— Позвольте, пане Пташок, я вже знаю, чого ви прийшли. Прошу дуже, сядьте і поговоримо на розум.

Пташок дуже збентежив ся.

Марійка перепила йому орацію, яку собі виробив і так старанно вивчив ся на память. Він сів при другім кінці стола і ждав, що скаже Марійка.

— Річ дуже проста, — говорила дівчина збираючи всі свої сили, щоб із тої боротьби вийти побідно. — Родина хоче мене чим скорше позбути ся, хоче насильно, против моєї волі видати мене за вас, пане Пташок. Повторяю, що се діє ся насильно, бо я вас шаную, але любити вас не люблю. Я в такім страшнім положеню, що опираючи ся родині не лишає ся мені нічого, як хіба скочити в воду. Я сирота, я на ласці родини, я безпомічна. Коли опру ся тому, то хіба прийдець ся втекти. Зрозумійте мою становище. Одиноке спасенє моє в тім, коли ви самі не схочете. Тоді родина не буде мати причини колоти мене. Ви чоловік чесний, ви зрозумієте мене і вислухаєте моїх слів... Прошу вас на всьо в світі, що вам найсвятійше, покиньте мене, лишіть мене, а зробіте таке добре діло, що вас Бог буде весь ваш вік благословити, а моя вдячність до смерти...

Марійка зложила руки як до молитви і дивила ся Пташкови в очи.

— Пі! Пані дзіко, коли я панну Марію дуже люблю, я жити без неї не можу...

— Не говоріть так, пане Пташок! Любов без взаємної любови не має вартости. Я-ж кажу, що вас не люблю, а щоб бути з вами зовсім щирою, щоб вас переконати, що се не для вашої особи, то вам скажу, що ще далеко поки я вас побачила, я полюбила иньшого і з тою любовю я вже й умру. Що-ж вам

із такої жінки прийде, що буде для вас як зимний камінь? Розважте се добре, що собі і мені сьвіт завяжуть...

— А я гадаю, що моїм добрим поведенєм я вас наклоню до того, що мене полюбите...

— Ніколи, пане Пташок, ніколи сього не буде...

— Я буду щасливий, коли вас зможу назвати своєю жінкою...

— Пане Пташок, змилуйте ся, лишіть мене, не губіть мене, на вколїшках вас прошу.

Вона розплакалась.

— Ніхто наді мною не має милосердя, змилуйте ся хоч ви один!

Пташок завагав ся. Він став пильно приглядати ся Марійці її гарна стать, її личенько замуряне від плачу збудили всі пристрасти старого Донжуана. Отся гарна, невинна дівчина може бути його, коли лише руку простягне. Яка вона гарна, принадна! І вона цілком у його власти і то лєгальній. Цілий сьвіт йому позавидує такої жіночки. Як її до лица з тим плачем, із теми сльозами. Він знав уже не одну дівчину, та жадна так не плакала, не просила ся, як та... Що робити? Послухати її, послухати голосу совісти, що йому говорила: "Не руш сеї невинної цьвітки твоїми поганими руками, шукай собі иньшої, знайдеш таку, що піде за тебе в підскоках"? І вже була хвиля, коли Пташок мав її подати руку на згоду і кинути з честю ту авантуру. Та ось нагадав собі, що Радецька вибрала йому саму таку жінку, тай казала женити ся, що вона і всі знайомі будуть із нього сьміяти ся, що Радецька готова погнівати ся і наклонити чоловіка, щоб постарав ся про те, аби його не іменували..

Все те перейшло миттю мозок Пташка. Він знов завагав ся. А тут стояла перед ним така гарна краля, що була призначена для другого. Чи-ж се не потягало також? Пташок не знав, хто сей другий, але він буде казити ся, коли дізнає ся, що якийсь там Пташок ухопив йому дівчину з перде носа.

А та горда дівчина, що дерла носа в гору за для своєї вчености, що не зважала на нього, що не хотіла з ним весело поговорити, тепер мусить бути його, його на віки! У Пташка запалали очи пристрастю. Він хотів узяти Марійку за стан і пригорнути до себе як свою здобичу... Вона відступила ся. В тій хвилі вона зміркувала, що даремні були її просьби, даремні благаня. Се такий самий буденний чоловік без серця, як і її



братова...

Пташок довго ще дивив ся на неї, не кажучи ані слова. Те, що Марійка не дала йому обіймити себе, ще більше подразнило його...

— Пі! Пані дзіко! Я сього зробити не можу. Коли повинчаємо ся, побачите, що я не такий старий, ані такий недобрий, як собі може зображаєте. Що сказала би мені впрочім радникова, як би я скинув ся з того? Висьміяли би мене всі.

Марійка випростувала ся. Її взяла розпука.

— Пане Пташок, знайте, що по тім, що стало ся між нами, я вас ненавиджу, гиджу ся вами як ропухою. Коли-б мене й затягнули до престола, то і я там скажу, що мене силують вийти за вас, що я ніколи на те не позволю, а тоді нароблю вам сорому на ціле місто...

Пташок справді налякав ся того. Таж то жінки так не можна брати на аркані з дому родини до себе. Треба до церкви, до шлюбу, там її випитувати-муть, а коли не схоче, то її не присилує...

— Панно Маріє! Не маєте причини ненавидіти мене! Я-ж вас не годен всилувати, але не годен також добровільно від того відступити...

В тій хвилі застукав хтось до дверей і ввійшла радникова Радецька. Вона знала, в чім річ, та лише незвичайною видала ся її ситуація. Наречений сидить на кріслі, а біля нього стоїть наречена в якімось ворожим, гнівним успособленю.

— Напевно гарбуз, — подумала радникова. — Треба мені самій брати ся за діло.

Вона стала роздягати ся. Зняла капелюх і футро, та стала в зеркалі поправляти волосє. Пташок узяв футро і повісив обережно на кілок. Марійка станула біля вікна і дивила ся на замерзлу шибу. Її пригадало ся, як то ворожать із лній на долоні. Вона вдивляла ся в цвіти і фігури, які мороз повиписував на шибі. Її здавало ся, що з тих цвітів, із тих крутих лній вчитає свою долю...

Радецька звернула ся до неї:

— Братової нема?

— Э, в кухні, зараз її покличу...

— О ні, не треба. Пташок! побіжіть до чоловіка до бюро і скажіть йому, що на підвечірку я не буду. Так за годину придіть сюди і відпровадите мене...

Пташок, не говорячи слова, одяг ся і вийшов. Радецька осідала ся з марікою. Вона вишла до другої кімнати. Марійка подалась за нею.

Радецька сіла на канапі, взяла Марійку за руку і посадила біля себе.

— Моя дорога, я ще з вами навіть не звитала ся, — вона обняла її і поцілувала. — От так сядемо і побалакаємо.

Марійка присіла біля неї на софі. Вона прочувала в Радецькій свого ворога.

— Ви плакали, моє ангелятко? — промовила до Марійки цілуючи її знов. — Боже мій, як ви терпите, а то всьо за для простого непорозуміння. Я знаю, як то тяжко сироті дівчині. Не ма матери, то нема кому щиро заговорити, порадити. Ви маєте що правда братову, але куди її бути мамою, та ще щирою! Я її добре знаю, і вірте мені, щоб не приязнь мого мужа з вашим братом, я не станула би тут ногою. То страшенно злюча і мстива жінка. А при тім, ніде правди діти, та вибачте мені за щирість, хоч то ваша братова і не годить ся перед вами обмовляти її, але саме для того, бо перед чужим я не сказала би того — вона не має оглади, жадної осьвіти, от собі проста людина, а при тім злюча. Особливо ненавидить тих, що стоять висше неї осьвітою... То все так, усе.. Вона й вас ненавидить за для вашої висшости...

Марійка мусіла в душі признати правду Радецькій.

— Вона вас кривдить, докучає, мучить, гіматка хліба вам жалує...

— Я на те перед ніким не жалує ся.

— Я се знаю, бо у вас добре серце, шляхотне, але проте люди всьо знають і дуже вас жалують. Одинокий спосіб для вас уступити ся її з очий...

— Де-ж я нещаслива діну ся?

— Ей Боже мій, світ великий! Та я не кажу, щоб ви пускали ся на бистру воду... Вам належить ся безпечний захист.... Та ви вже знаєте, до чого я зміряю... Так, я вас хочу висватати. Ось Пташк мусів із вами сьогодні говорити про се, я се завважала... Ну, ну, не затикайте собі ух, лише вислухайте мене терпеливо... Він не такий молодий, і не дуже гарний, але ручу вам, що на чоловіка він як сотворений. Кажу вам, що з нього буде такий пантофель, якого в книжках пошукати. Він вас страшенно любить, він вас буде на! руках носити, бо без вас йому

житя нема. Коби ви знали, як він про се мріє, як він приладжував ся до тих осьвідчин, як ними тішив ся, а разом і їх бояв ся. Ну, і осьвідчив ся нині, правда?

— Я його закликала і просила, аби дав мені спокій і лишив мене, бо я його не люблю і не полюблю ніколи...

— Зле робите. Передовсім що до любови. Гадаєте, що до щасливого подружя потрібна любов? Де-ж там! Звичайно буває так, що перше люблять, а потому чублять ся. До подружя треба взаємної пошани, ось що! Повірте мені, я вже не нинішня, я все те досвідчила на собі, перейшовши всі ті почування, що ви їх тепер переходите. З моім чоловіком живемо вже 25 літ. Я його ніколи не любила так, як любов розуміє ся. Я й не хотіла за нього вийти, та небіжка моя мама вмовила мене тими самими словами, що я тепер вас. Я послухала і добре на тім вийшла. Живемо собі гарненько, і ще ані разу між нами не було суперечки. Дай Боже так кожній дівчині... Братова завзялась позбути ся вас із хати, а не видати за Пташка. Се сватанє то лише спосіб щоб виконати тамтой плян, повірте мені... Я вас розумію: ви думали собі так: коли самі відмовите Пташкови, то братова буде над вами знущати ся, і буде виправляти такі комедії, як тоді, коли Глікерця відїздила... Го, го, я все знаю докладно — а коли він сам уступить ся, тоді братова не буде вам мати що закинути... Отже се неправда. Вона все буде однакова, все буде рада позбути ся вас, усе так само буде мучити вас голодом, посилками і ординарною роботою, поки з хати її не вступити ся.. Відійде Пташок, то вона сама вишукає вам на жениха першого ліпшого гольтіпаку і таки вас змусить до того... Я її знаю як лихий шеляг. Ви будете мусіли для вашого супокою, для домашнього супокою вашого брата вступити ся і вийти замуж за першого ліпшого з краю. А в такім разі не ліпшеж вийти за того чоловіка, якого знаєте вже кілька літ? Я його не від нині знаю, і зможу вам заручити, що добрячий хлопчисько.

Марійка слуха а тої намови і мусіла признати, що аргументація була розумна. Не тепер, то в четвер. Вона як та придорожна цвітка не встереже ся, щоб її хто не зірвав. Вона не сьміє мати вибору, кому в руки попадеть ся. Чи-ж може змінити те, що доля заставила її рости при дорозі? Всі злі сили змовили ся на те, аби її бідну заморити... Нехай же буде що хоче, коли не може виплисти!..

Такі мисли вертіли її мозок, коли Радецька на хвилю за-

мовкла, вижидуючи, яке вражінє зроблять її слова.

— Ну, що-ж Марієчко? Як гадаєте? Послухайте моєї ради, бо вона щира.

Марійка зітхнула тяженько і проговорила ледво чутним голосом:

— Нехай дієть ся воля божа, коли таку мені послав долю.. Нема для мене иньшої ради.

— От видите, от видите, я знала, що ви мене послухаєте, бо ви розумна людина. Ото бідний Пташок утішить ся! Він так нудьгує за вами, що аж помарнів....

Радецька встала і вийшла до кухні, щоб звістити радісну новину своїй приятельці Поницькій. Павліна сиділа весь час у кухні і придержувала при собі Несторка, щоб не перешкаджав.

— Ну і як же? — питає Радецької.

— Всьо гаразд. З разу дала Пташкови гарбуза, та як я її стала річ викладати і намовляти, то послухала і згодила ся.

— Слава-ж тобі Господи! — каже Павліна. — Буде мати сирота забезпечену долю...

— І я дякую Богови, що мені допоміг уговорити її. Лагідністю всьо з нею можна зробити. Тепер буде вам уже лекше.

Павліна подумала: "Чорта би ти зіла, чи вона тебе послухала би, як би не бояла ся мене", а в голос проговорила:

— Та я вам, мої ви кохані, дуже вдячна за те, що мені допомогли. Але помиляєте ся думаючи, буцім то я для того, щоб не держати її... Ой Боже! та! то для її добра...

— Та так говорить ся, мої ви кохані, а все така дівчина коштує, а ви таки не богачі — ніде діти, тай у вас своя дитина, і сестра беззахисна.

Пташок прийшов за годину з точністю хронометра. Він почув у кухні голос пань і зайшов сюди.

— Ну, Пташку, дякуй мені, що я за тебе осьвідчила ся і гарбуза не спіймала....

— Пі! пі! пані дзіко, не вже-ж справді?

— Пі! пі! пані дзіко, не вже-ж справді? Панна Марія згодила ся? О, який я щасливий, а який я вам вдячний!

Він став цілувати обі пані по руках.

Потім побіг до покоїв. Марійка сиділа ще на каналі, заломивши руки.. Вона вся задеревіла. Пташок скинув із себе пальто і влетів сюди як бомба.

— Пі! моя Марійко дорога, я твій на віки! Які ви добрі...

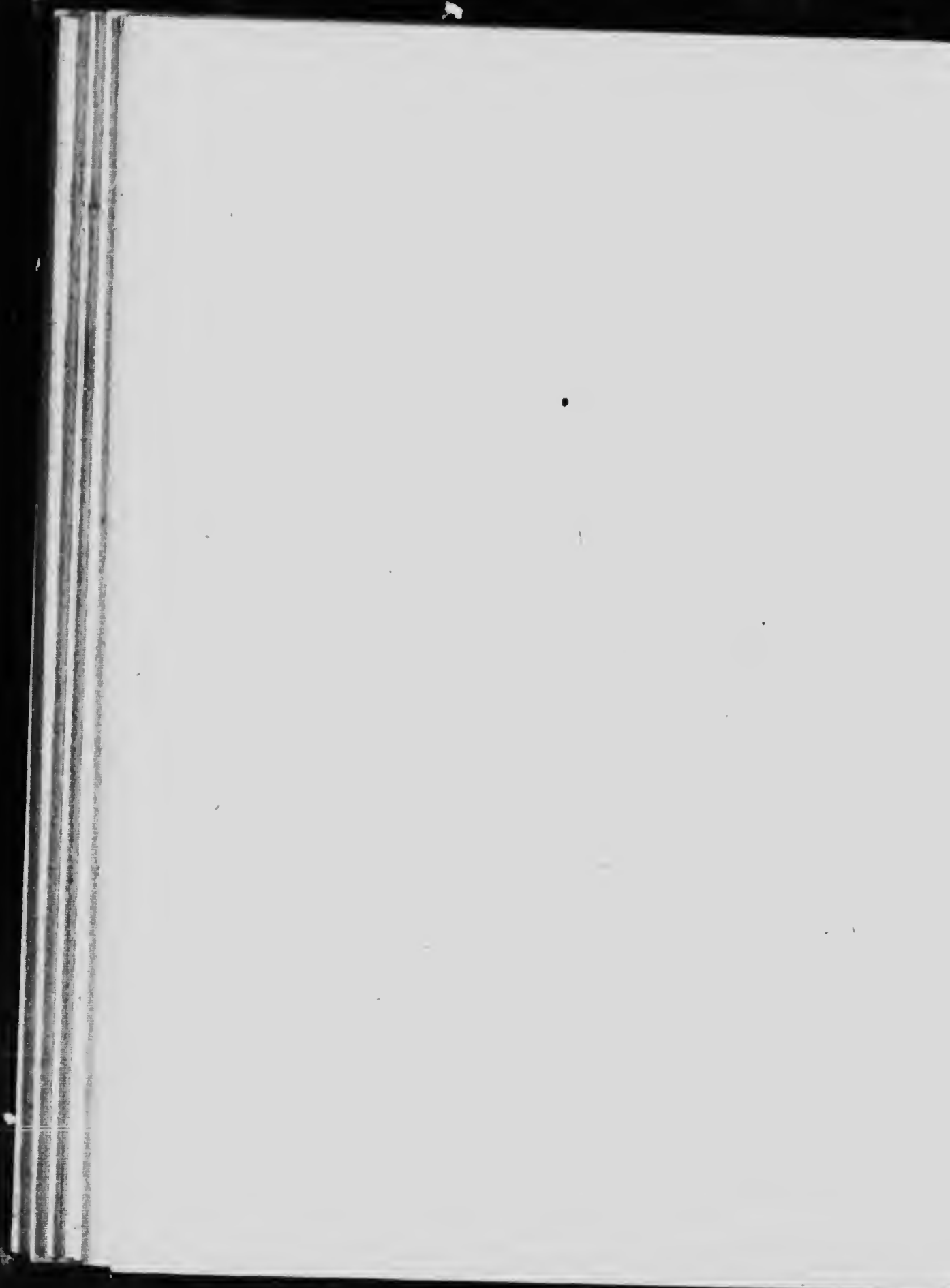
Він прикляк біля неї і став її цілувати по руках. Те, що він тепер говорив, годі було зрозуміти. Були се уривані слова, подібні до воркотаня голуба. Його убивало зворушенє, кров набігала йому до голови і давила горло. Пристрасть затемнювала йому очі. Иньшої любови він ніколи не почував, як ту пристрастну, звір'ячу, любов тіла. А Марійка виглядала в тім своїм розпучнім смутку чарівно... І Пташок тим більше любив її, тим більше ся любов затоплювала його з природи недотепний розум...

Аж Марійка отямила ся з того задубіня. Вона встала і сказала до нього:

— Те, що я казала, повторяю вам іще раз: я вас, пане, не люблю і не можу полюбити, бо люблю другого. Судьба змусила мене належати до вас тілом, моя душа при иньшій. Розважте се добре, аби відтак не розчарували ся... Розважте, і коли хочете, можете ще цофнути ся. Я була би вам навіть за се дуже вдячна.

— Пі! ніколи, ніколи! Я тепер такий щасливий, я вас хочу мати своєю!

Він став знов цілувати Марійку по руках.



## XXI.

Від того вечера змішило ся поведенє Павліни з Марійкою. Вона була для неї лагідна і не заставляла її до жадної роботи, бо прийшла наймичку. Марійка спала від тепер на софі і могла обернути час по за школою, на що їй хотіло ся. Марійка приймала ті ласки своєї братової байдужно, бо знала, що вони нещирі. Вона взяла ся до книжки запопадливо, хотіла надолужити все що перше не з своєї виши занедбала. Павліна договорювала їй заєдно, щоб не мучила себе книжкою, бо того їй тепер не треба вже. Та Марійка не слухала її. Вона бачила в науці всю свою розраду. Крім того вона все ще вірила, що судьба поведе діло инакше. Надіяла ся чогось незвичайного, якогось чуда, що охоронить її від тої недолі, від Пташка і від усіх ворогів.. Тим вона й потішила себе як мала дитина....

Пташок навідував ся що день, приносив Марійці цукорки і ріжні дрібнички, яких вона ніколи не рушала та полишала Павліні й Несторцьови. Пташок хотів заєдно просиджувати біля неї, та Марійка просила його, щоб дав їй супокій, і він мусів слухати.

Тимчасом прийшла номінація для Пташка на канцеліста. Радецький дістав про се відомість із Відня від знайомих, прикликав Пташка з табулі і дав йому телєграму. Пташок лише запікав із радости і вицілував радникови руки.

З депешою полетів насамперед до Поницької.

— Пі! Пані дзіко! — закричав на вході. — Я вже канцеліст у ХІ рандзі...

— Слава Богу, — каже Павліна, — тепер можна ладити до весіля.. А куди вас назначили?

— До якоїсь Козови, навіть не знаю, де то... Але я ще побіжу до пані радникової.

Павліна не знала теж, де та Козова, але мікрувала, що то десь дуже далеко, і тим ліпше, що не буде мати Марійки на очах. Хто знає, як вони будуть жити з собою, то не треба буде між них пхати пальців. Не буде до них лазити з претенсіями та наріканнями.



Якийсь час по відході Пташка застукав до дверей кухні листonos. Він передав Павліні лист для панни Марії Поницької, замешкалої в домі професора Поницького. Павліна приглянула ся цікаво адресі. Письмо було мужеське, вироблене. Павліна зацікавила ся ще більше, від кого се може бути. Доглянула на марці печатку почти в Вишнівчину.

— Ага, пан судія нагадав ся! Не знать, що він пише? Віддати се Марійці? Не можна. Той лист готов попсувати мені цілу роботу. Тепер вона радше-б вікном вискочила, як пішла за Пташка. Сей лист або піде зараз на огонь, або... ні, я його сама прочитаю, та так, що ніхто не пізнасть, чи я його читала.

Вона розмочила обережно коверту в тім місці, де була склиєна і ножом отворила лист.

Лист був справді від Копача. Павліна стала його читати:

“Моя найдорожша Марійко!

Ой Боже! як дуже розжалобив ся!

“До тепер я здержав слово, тобі дане при нашій остатній стрічі, що не буду до тебе писати, та за той час обставини так змінили ся, що годі мені далі держати те слово, бо се не мало би жадного сенсу. Коли ми умовляли ся, ми жили близько себе і могли часто видати ся. Тепер ми живемо з далека. Я вже від року в таким глухім подільськїм куті, далеко не лише від желізниці, але й від мурованої дороги, а ти може й не знаєш про се. Хиба-ж мені не звістити тебе, тай не довідати ся про тебе? Признай мені сама, що се не має жадного змислу. Та хоч і дізнають ся люди про нашу кореспонденцію, то в тім нічого злого, бо-ж ми собі суджені, а дасть Бог у недовзі й поберемо ся”

Чи справді він про неї ще думає? Коди так, то Пташок ще нині піде з квітком. Дав би Бог, щоб так було. Бери собі те діленько хоч би й нині... Тоді ніхто не буде мати причини нарікати на мене, що я занастила, присилувала її.

Далі писав Копач, що йому в уряді веде ся добре, що його перенесли сюди телєграфічно, так що не мав часу поступити до Перемишля, щоб із нею побачити ся, гадав, що невдовзі верне, та його там задержали так, що мама мусіла собі сама давати раду і їхати за ним.

“Найдальше за два роки я зістану на певно адюнктом. Тоді, ти, моя дорога, вже скінчиш семінарію, тоді нічого не стане вже на перешкодї нашому щастю”.

— Так, так, а ти дурна братова годуй іще два роки дармої-

да і зодягай своїм коштом! Вибачай, паничу ти мудрий, бери або зараз, або иньший візьме, а я не дурна ждати на твій аванс.

В кінці просив Копач Марійку, щоб йому прислала фотографію і відповідь на сей лист на доказ, що оправдує його поступок зі зломаним словом, і незмінно любить його. Павліна зімняла лист у руці.

— Чекай собі на відповідь і на фотографію! — проговорила зі злісною усмішкою, — а поки що там йому місце.

Вона відчинила дверцята кухні і шпурнула лист ураз із ковертою в огонь. Вона хотіла переконати ся, що сей важний лист, який певно попсував би всі її пляни, доконче згорить, і дивила ся залюбки, як полум'я огортало папір, як він надув ся, поки не бухнуув відразу полум'ян.

— Пусте! Пропало і нехай іде з димом! — мовила Павліна сама до себе. — Тепер треба ладити виправу і весіля.

Тою виправою Павліна заняла ся всіми силами, аби її не закидали люди, що виправила з хати бідну сироту з чим будь. Розуміє ся, і Радецька, що опікувала ся Пташком, мала тут голос. Правда, вона була противна, аби багато видавати на виправу.

— Мої ви кохані, — говорила Радецька, — на що стільки того? Шестеро білизни для неї, який такий гарнітурик меблів, лямп, троха начиня, постіль, тай досить.

— Та то виглядало би дуже вбого, мої ви кохані, того мало. А що вона бідна, недосьвідна сирота дасть собі за раду в таким глухім куті?

— Ет, говорите: мало, а як ми зачинили? Мій чоловік не то що канцеліст, а ми зачинили вже на правду вбого: два ліжка, столик, два крісла, тай софочка як гузичок. А тепер Богу дякувати всього є подостатком... Нехай і вони доробляють ся... За нього я зовсім спокійна, бо такий практичний чоловік як Пташок дасть собі всюди раду, він і на полотні добре розуміє ся...

Павліна дальше не перечилась. Її була дуже на руку рада Радецької, бо менше з тим роботи.

Ані Марійки, ані Олеся ніхто про те не питав.

Настійшла рішуча хвиля. Марійка не заговорила ані слова про весіля. Вона все вчила ся запопадливо. Сама не вірила, щоб її нещастя справді могло скоїти ся. Хиба-ж її доля може бути така ворожа, щоб одним замахом нівечила всі її задуми...

ні пляни? Вона мала скінчити семінарію, вчити ся як найбільше щоб приблизити ся освітою до того, в кім бачила ідеал чоловіка, мущини, аби злучити ся з ним на віки. Були навіть хвилі, що Марійка сьміяла ся в душі і з Пташка і з братової і з усіх їх інтриг і приготовин.

Та за весь той час не зайшло нічого такого, що справджувало-б сподіванє Марійки. Одного разу взяв її Олесь під руку і завів до суду. Тут казали її підписати якийсь протокол, який підписав Олесь також. Марійка знала про що тут ходить і вважала се за додаток до тих приготовань, які робили ся. Товаришки говорили їй, що чули її заповіді в церкві. Вона на се нічого не відповідала.

Кілька днів перед весіллєм зчинила ся в домі Поницьких метушня. Стали варити і пекти на весіллє. Тепер напав Марійку ляк. Вона немов прокинула ся з одєревіня, з якогось лєтаргічного сну. Тепер їй стало знов свитати в голові, що таки все то правда, що ні звідки їй вижидати спасеня. Неминуча конечність наблизилася так, що їй було вже видно в цілій тій пригнітаючій, страшній величі. Марійку брала розпука. Вона рвала ся на волю, хотіла кудись утікати, та не знала куди. Та хоч би утекла, то хиба-ж братова не знайде її?

— Ні звідки поради! Ні звідки помочи! — думала Марійка дивлячи ся на білий весільний вельон, який братова розіслала на ліжку, і заломлюючи руки заговорила: “я пропаща”!

Таку застав її Олесь вернувши зі школи.

— Марійко, тобі би вже сьогодні по полудни попросити ся зі школою. Тут дещо треба тобі самій зробити...

Марійка стрепенула ся наче від електричної струї...

— Брате мій, Олесю! Хиба-ж се правда, що мене віддаєте замуж за нелюба, який мені гидкий? Хиба-ж і ти прикладаєш руку до того поганого діла? Змилуй ся! Погадай про нашу покійну маму, і не давай мене на поталу тим лихим людям.

— Марійко, чи ти справді так його не любиш? З твого цілого поведеня мені здавало ся, що ти годиш ся на се подружжє.

— А що-ж мала робити? Павліна далі-далі взялась би бити мене, коли-б я супротивляла ся. Та скажи мені, як я можу його любити, коли я люблю другого? Хиба-ж береш се за жарт?

Олесеві стало жаль сестри. Він рад був охоронити її від того, та при своїй мягкій вдачі не почував у собі сили, щоб

стати до бою з упертою, завзятою і консеквентною Павліною. Правда, що його одно слово могло знівечити всі ті махінації, та тоді жде Марійку гірка доля від братової, яка не дасть її хвильки спокою і хиба замучить її на смерть. Хотів іще поговорити з жінкою по доброму, та відвести її від того чортівського пляну. Але та розмова ні на що не придала ся. Павліна виступила з тими самими аргументами, що й перше. І Олень знов заспокоїв ся, що то лише з початку так, що саме в тім подружю лежить уся Марійчина доля.

— Та як би так, Олесунцю, — говорила Паліна до мужа, — від разу знати, що вона справді не хоче, то чорт його бери, того Пташка! Але тепер ніяк завертати. Подумай, кільки то видатків. І що з тим усім зробити? На тандиту? Таж то коштує гроші. От фиркає ся дівка, як кожда иньша перед весілям...

Олень лише махнув рукою і не мав ані сили ані аргументів сперечати ся дальше з жінкою.

Павліна прикликала Марійку до кухні.

— Слухай но панно, чи ти гадаєш, що я дам собі грати все по носі? Я тільки втратила ся, запросила людей, а тепер мало би з того нічого не бути? Таж я не посьміла би людям в очи глянути, не то що. А Радецька? Таж вона погнівала ся би на смерть зі мною. А в тім та про мене, роби як хочеш, дай йому гарбуза, на аркані ніхто тебе під вінець не поведе, але гірка твоя година. Я більше на тебе видавати не буду з кривдою мозі рідної дитини, ні! Тоді забирай ся мені з хати, підеш хиба тою дорогою, де ходять усі гарні дівчата, що не хотять слухати старших... Та що я говорю, ой Боже? Може Олень не дасть тебе з хати, та тоді я не маю тут що робити, втечу на край світа, покину... най тішить ся тобою...

— Чого ти, Павліно, хочеш знов від мене?

— Чого я хочу? Дивіть но, яка недогадлива! А сьогодні хто брикав ся перед Олесом, за що він зробив мені авантуру в хаті? Жалуй ся перед ним, жалуй, затроюй і йому й мені житє, діждеш ся божого благословенства. Чи ти подумала, який то тяжкий гріх робити роздор між подружєм?

— Хиба мені вже і перед рідним братом не вільно пожалувати ся?

— Жалуй ся, дівонько, кільки твоя воля, та гляди лиш, щоб не пожалувала сього, бо доведеш до того, що плюну на все і на сором цілому світови втечу від чоловіка серед ночі.

То була остатня боротьба, якої спробувала Марійка. Вона була така знесилена, немічна, що й на гадку їй не прийшло опирати ся більше. Тим запопадливійше робила тепер Павліна. Вона подумала про все. Навіть дружку вибрала для Марійки.

Шлюб мав відбутися найближчої неділі рано. Пташок прийшов вистроєний, як казали, на "остатній гузик", з двома друзями, на яких вибрав своїх двох товаришів по перу. З його родини не було нікого. Батьків заступали йому Радецькі.

Остатньої ночі Марійку мучив страшний сон. Вона була в горах. Десь не то в Карпатах, не то в Альпах, бо гори були страшенно високі. Вона стояла в долині над широкою бистою річкою і збирала цвіткі. Їй було весело і вона співала свою улюблену пісню "Чи я в лузі". Їй дзвінкий голос лунав по горах і відгомон доходив їй вуха кілька разів, що їй вельми радувало. Та десь із-за гори почувся голос Остапа. Вона оглянулась і побачила, як він стояв на високій скелі і кричав: "Бережись, Марійко, бережись!" та став їй показувати руками в одному місці. Він бачив небезпеку для неї, був у розпуці. Лице його аж скривилося, він рвав собі волосся з голови, як божевільний. Марійка поглянула туди, де їй Копач показував рукою, і побачила, як із вершка скелі відірвався величезний камінь і з великим тріскотом, ломлячи усе по дорозі, валив просто на неї. Вся кров замерзла в її жилах. Вона бачила неминучу смерть, а втекти не мала сили. Копач заодно кричав: "бережись!" та його голос приглушав лускіт каменя, що сипалося з гори. Марійка відвернула ся. Треба скакати в воду. Та з води показав голову Пташок. Він простяг до неї руки, аби її вхопити, вишкірив до неї шербаті зуби і сьміявся по чортівськи... Вона замкнула очі і скочила з високого берега. Та зараз почувла, що не долетівши до води попала в якісь довгі костисті руки, що її держали ціпко мов у кліщах. Вона знов відкрила очі і побачила над своїм лицем скривлене пристрастю лице Пташка. Він говорив до неї "Ти моя, моя, душею і тілом, пі! пі! пі!" Хотів її поцілувати. Вона напружила усі сили і відгрутила його, та втім і прокинулася зі сну.

Оглянула ся по хаті і її зір упав у перше на весільний вельон, що висів на розі шафи.

Тепер станула їй перед очима ціла зимна, пругнітлива дійсність, яка видалася їй ще страшнішою від того сну. Там була б її скеля роздавила, тай усьому кінець, а тут же її тяжка

безконечна мука...

Вона попала в апатію. Не знала, що з нею творить ся, чого від неї хотять. У голові їй плутало ся, в ухах шуміло, перед очима бігали чорні плями. Марійка поводила ся безучасно, коли її вбирали в білу весільну сукню, розплітали чорну довгу косу, заплітали на голову вінчик із мірту, потім вивели в другу кімнату, де на килимі сиділи обоє Поницькі і обоє Радецькі. Пташок узяв її під руру і завів благословенство. Він приклякнув. Марійці видалось се дуже сьмішним. Вона стояла і дивила ся як Пташка обіймала Радецька за голову і щось йому шептала до вуха.

Марійці здавало ся, що се не вона, а хтось иньший стає з Пташком під вінець, а вона лише дивить ся з боку на сю комедію, та так, що її ніхто не бачить, тому то їй так сьмішно, що знайшлась така дурна людина, що вибрала собі такого Пташка. Хиба-ж йому рівняти ся з Копачем? Марійка не зважала на те, що її хтось потрутив під благословенство, не чула, що до неї говорили. Аж коли Павліна обняла її за голову і вимовила якесь слово та поцілувала в голову, Марійка стрепенула ся. Її пригноблена, загіпнотизована душа почула Юдин поцілуй на свойому чолі. Вона затремтіла всім тілом. Освободивши ся з обіймів братової, вона знов задеревіла. Не тямилася, що її питали в церкві, що вона відповідала...

Її вивів із церкви Пташок під руку. На сходах катедри опустили Марійку сили. Їй закрутила ся голова ще дужше, в очах потемніло, і вона впала на камінь. В саму пору придержав її Радецький, а то була-б упала головою на камінь. Її занесли до повоза. Присів ся Пташок і Радецька і так її з повислою головою повезли до дому. Марійка на стілько отямилася, що власною силою вийшла по сходах. На порозі дожидала їх Павліна з хлібом-сіллю. Подали їй чарку вина. Вона взяла її, та рука так тильно задрожала, що чарка впала її з рук і розбила ся на шматки. Радецька тим дуже збентежила ся. Вона вірила в заботони і не ворожила з того, що стало ся, доброї долі молодят. У неї відізвала ся в тій хвилі совість, їй жаль стало дівчини, жаль того, що забавила ся в сваху, та може й занастила долю бідної сироти.

За обідом просиділа Марійка мовчки. Вона ні до чого не торкнула ся. Се завважали всі гості. Пташок був збентежений, хоч удавав веселого і заєдно говорив щось до Марійки, прими

ляючись...

Олесеви стала перед, очи ціла пропасть, у яку втрутив сестру, хочачи її висвободити з під кормиги своєї жінки. Йому так страшно стало її жаль, що аж зуби закусав, щоб не заплакати на голос.

Лише Павліна була весела і говірка. Вона одна виграла справу, позбувши ся ненависної людини з голови.

По обіді гості розійшли ся. Пташок узяв Марійку за руки і вивів до другої кімнати. Тут не було нікого. Він посадив її на канапі і присів біля неї. В нього блиснули очи як у вовка, коли зловить уже овечку. Дивив ся пристрасно на бліду Марійку. Вона видалась йому на причуд гарною...

А далі не видержав. Обняв її обома руками і пригорнув сильно до себе. Марійка стямила ся, хотіла відтрити його від себе з усеї сили, та нагадала собі, що він її чоловік, що має власть над нею. Поглянула на нього і побачила викривлене лице, отворений рот, з якого віяв на неї якийсь немилий дух. Пташок шепотів їй до вуха:

— Ти тепер моя, моя на віки! — і став її пристрасно цілувати.

Марійка не боронила ся, хоч ті поцілуї видавались їй лизанєм гадючого язика. Вона безтямно шептала:

— Цілком так як у сні, цілком так...

## XXII.

Остапа Копача зараз по смерті старих Поницьких перенесено до Вишнівчика на Поділю на місце помершого йно що судового адюнкта. До трьох днів повинен був станути на місце, бо його там дуже пильно було потреба.

Копач хотів виїхати чим скорше, аби бодай на кілька годин поступити до Перемишля, та се йому не вдало ся. Товариші не хотіли пустити його, не попрощавши ся як слід. Копач випрошував ся, та се нічого не помогло, бо й кількох радників суду і сам президент обіцяли ся бути на тім прощаню. Ся обставина відняла Копачеві охоту виїхати з Самбора потай товаришів. Се обидило би президента, котрий за весь час його служби в самбірськїм судї був для нього дуже щирий. А тепер була се для нього велика честь, що старші радники поважали його.



Прощальна вечеря замовлена була у Кромера. Зійшли ся всі, і настрої загальний був сердечний і поважний. При вечері забрав перший слово президент і так широко прощав свого "молодого колегу і друга", що аж прослезив ся. Він підніс його непохитний характер, його енергію в прямованю до витиченої ціли, його статочність і знанэ закона, та ставив за примір усім молодим судовикам...

По вечері Копач мав лише стілько часу, щоб передягти ся та поїхати в ночі о 1 годині на дворець. На дворі було темно і Копач не міг поглянути в вікно на ті місця, де пережив свою перепрацьовану, а так гарну молодість.

Він сів, у куті переділу і задумав ся. Не був задоволений із свого перенесеня. Йому було тут так добре, так зжив ся і з місцевістю і з людьми, що жаль йому стало все те покидати. Правда, він дістав висше адютом і додаток за те, що заступати-ме старшого урядника, і комісії, за виїзди, та за все те був би подякував. Бо виїзджаючи звідси він віддаляв ся від свого ідеалу, від своєї дорогої дівчини. Коли-ж зможе з такої далекої сторони приїхати відвідати її? Хиба на весілэ. І та гадка про весілэ заспокоїла його... Та ще нагадав собі слова любого президента, який, вручаючи йому звільненэ зі служби при самбірським суді, коли побачив, що Копачеви не хоче ся їхати, сказав так:

— Ми слуги справедливости. Вона всюда однакова; де нас поставлять служити їй, там для нас місце без жадних застережень. Особливо вам, мій молодий друже, могу се сказати, бо ви ідеальний слуга тої справедливости і зрозумієте мене.

Копач не був ніколи зарозумілим. Він бачив добре свої недостачі і судив себе остро. Та слова президента пробудили в ньому амбіцію. Довірэ президента підбадьорило його енергію, він уважав себе найвірнійшим слугою юстіції і пішов би їй служити на кінець сьвіта.

Копач їхав на нове становище з таким почуванэм і резігнацією, як жовнір їде на вказане йому місце.

Хотів лише, аби про се довідала ся його Марійка. Вона одна. Аби пізнала, що віддаючи йому своє серце не попала на лихого чоловіка. Він ніколи не засоромить її своїм поведенэм і всюди покаже ся гідним такої ідеальної дівчини. Та ледви, чи вона тепер про се знати-ме, коли зробив таку дурницю, що зобовязав ся ніколи до неї не писати. Дізнаэ ся хиба при вінча-

ню, та знов не знав, чи ще далеко чи близько до того. Буває таке, що й авскульптанти уже женять ся, та ті, кого він знав, були або самі засібними людьми, або женили ся з добрим посагом. У нього не те. Обоє вони бідні. Правда, те, що він буде мати, вистарчить на житє трьох людей (він мав на гадці свою маму). Він привик до бідности, та вимагати теж від любої людини, щоб жила вбого за для нього, се було-б самолюбством. Копач знав, що коли-б зробив тепер уже пропозицію Марійці, вона пристала би, але його се не виправдувало би. Йому було-б дуже болючо і соромно перед самим собою, коли-б йому було не по силі запевнити Марійці житє без журби за конечні потреби. А таке справді могло-б прийти. Коли-б так прийшла недуга, більші видатки, тоді справді не дав би ради. Правда, що інші ратують ся позичками, але Копач бачив у сьвітї, що такі люди вельми нещасливі, що попавши раз у сїти лихварів, не годні з них видобути ся і замотують ся в них що раз дальше і дальше. Ті люди мусять покласти хрестик на свою незалежність. А без незалежности судія тратить цілком свою вартість, може легко похитнути ся, бо нужда матеріяльна, то найбільша покуса до злого... І Копач стрепенув ся на саму гадку, коли-б він у таке попав ся. Він не пережив би сего... А коли-б він помер передчасно і полишив її вдовою та ще з дїтьми, вона не дістала би забезпеченя! Копач роздумав зріло і холодно, і хоч як палко любив Марійку, то його розум ніколи не виходив із рівноваги, не дав опанувати себе чутю, любовній горячці.

— Мусимо ждати на адюнкта, — рішив Копач. — До сего вже не так то далеко, не постаріємо ся так дуже... Але справу треба основно обговорити і з Марійкою і з її опікуном. Зробить се не удовзі. Коли лише заінсталює ся на новій посадї, візьме відпустку і приїде по маму, тоді вступить до Перемишля до Поницьких, і все буде гаразд. Спішити ся не було чого. Марійка тепер учить ся, вона його любить, отже певно зажде, заміж не вийде.

Та судило ся цілком інакше. Копач приїхав до Вишнівчика. Начальник суду зробив на Копача лихе вражінє. Був се чоловік старший, низького росту, плечистий, з великим животом, на тонких мов патики ногах. Глова у нього велика, лиса, лице трохи не чотирикутне, ніс червоний від напиків, лице вкрите синїми жилками нагадувало орографічну мапу, а очи аж

на верха повилазили так цікаво дивили ся на сьвіт. Під широким, присадкуватим носом сторчали стріхаті вуса. Стоячи, вигинав ся в зад, і через то його животик іще більше випинав ся в перед і закруглював ся.

Зараз на вступі став сердити ся на Копача за опізненэ. Копач виказав безпідставність сих замітів і “випросив” собі на будуче таке трактованэ, бо хоч він молодий авскультант, то маэ таке саме значінэ, як і адюнкт, бо маэ його заступати. Між начальником і Копачем повіяло від разу холодом. Копачеви здавало ся, що маэ діло з людиною старою, здитинілою, а разом заскорузлою в своїх односторонних поглядах. Його начальник був типом старого судовика, отуманілого “на повіті” в глухім куті, що крім своїх актів не прочитали нічого, і крім старих подертих кодексів, із яких учили ся ще до іспитів, не мали в руках ніякої іншої книжки, а крім урядової газети не читали від літ жадної іншої.... Такі юридичні мумії сиділи довгі літа на однім місці в яким гнізді, відтятім від цілого цивілізованого сьвіта, не виїздили нікуди поза межі свого повіту, і не говорили поза службою з ніким, хиба з жінкою, з почмайстром та аптикарем, коли в тім місці була аптика, та з місцевим парохом. Їх улюбленим занятэм було польованэ, коли хто до того був охочий, та карти і забава при добрім вині.

Вони вважали себе найвисшою особою в повіті, жили собі справді по паньски, і дуже дбали про свій живіт і кишені. Вони не стерпіли жадної противної гадки, жадного протесту, а бояли ся всякого поступу, новости, котра зневолювала-б їх вийти з їх звапнілої шкаралупки. Тремтіли на споми усякої організації судівництва.. Вони знали з досьвіду, що при організації такі архаізми йшли на склад, полишаючи своє місце для молодиків. Кожда нова думка, нова ідея називала ся у них заколоченэм суспільного ладу. Те, з чим зжили ся, було для них святе, бо вигідне і дуже вигідне. Такий повітовий володар діставав найліпше мясо в жидівській ятці, цукор, каву і т. и. діставала його добродійка від невідомих добродіїв, хлоп достарчував гроший за комісії, “провізоріяльні”, найблизший двір достарчував коний на ті комісії, за котрі платив хлоп “мильове”; вино спроваджувано бочками з Угор, горівку “знамениту” запікала добродійка, опал був, мешканэ в “камеральнім” будинку за що будь, у вечір “пулька”, а при тім усім робити мало... Чого-ж більше можна собі бажати? Хиба апеляційні радники стояли

ліпше? До такої категорії людей належав і Журавський, новий настоятель Копача. З попереднім підвладним адюнктом він жив дуже добре. Один другому не заглядав на пальці і жили собі як у раю. Та сей адюнкт із якоїсь там причини утроїв ся... Показали ся недобори в депозитах, то що. Зіхала комісія, панови начальникови зробили увагу за недогляд, але впрочім він виправдав ся і його запевнили, що його не рушать. Всі хиби в урядованю вмів звернути на свого помершого приятеля, якому те обжалуванє нічого не могло зашкодити, і на далі все було добре.

Але ся подія мусіла вплинути зле на гумор пана начальника. Треба було кілька днів трохи більше робити. Вправді до відділу адюнкта він не втручав ся, але хлопи приходили на визначені покійником терміни, вистоявали з хлопською терпильністю під судом гуторили по свому так довго, поки пан начальник виведений з терпильности не вислав президіяльного воєзного, щоб "голоту" розігнав на всі чотири вітри...

П. Журавський мав за собою ще ту прикмету, що був кілька літ мандатором. Не довго се було, але він практикував довгі часи як актуар і юстіціяр при ріжних мандаторах і знав своє діло. При знесеню тої язви галицької, перейшов до суду як юрист і згодом став начальником суду в Вишнічику. Сю організацію він переходив із страхом, коли бачив, що багато з його товаришів пустив уряд цісарський на зелену пашу.

Вкрутившись до суду він тряс ся як вовк, якому вдасть ся продерти ся поміж мисливців підчас польованя з нагінкою, і не бажав собі діждати ся другої організації. Привикши до давної мандаторської практики він вибрав собі відділ карний і всі спори провізоріяльні, бо се давало комісії, а все инше полишив молодшому адюнктови. Той відділ обняв тепер Копач.

Та зараз першої днини пізнав, що попав у Авгізву стайню, що тут треба кількालітної невсипущої праці, аби діло довести до ладу. Він хапав себе за голову, пізнавши всі ті юридичні штучки, на які позволяв собі його покійний попередник. Аж тепер пересвідчив ся наглядно, кілько лиха може накоїти людам несовісний судія. Доси він мав переконанє, що судія може зробити багато доброго; тепер приглянув ся також другій стороні тої медалі. І вона видала ся йому страшно огидною, чортівською безправністю поповнюваню безкарно, на безобороннім народі, на його браті, темнім хлопі. І се все діяло ся в ци-

вілізованім сьвітї в супереч усім писаним законам, в супереч понятям правди, бо судія не бачив над собою ніякої контролі, нікого, хто-б на тім розумів ся і за правдою постояв. Копача взяв гідь на самий спомин, що на тім місці сидів судія, який присягав держати ся правди і законів... Та Копач хоч знав, що його жде, не заложив рук бездільно, лише з вродженою собі енергією прямував консеквентно до того, аби завести лад.. Що діяло ся в відділі карнім, на се не мав часу дивити ся, маючи своєї роботи досить.

Копачеви прояснювалось і таке, що суперечило з тим, про що балакали старші судовики при трибуналі. От пр. так звані процеси дрібні.... Сї процеси ведуть ся за такі дрібні квоти, що досить на се одного судії, котрому закон дає патент на непомильність і стороні відбирає право дальших способів оборони. Та коли Копач для зорієнтованя переглянув одну-другу дрібну справу переведену своїм попередником, який задовольав своєю почутею правди присягою одної сторони, коли побачив цілу пляяду ріжних подань ексекуційних на нещасливого довжника, якого судья не допустила до присяги, з усіми коштами і на кінці з торбою жебрацькою, то в ньому увесь сей набутий теоретично погляд перевернув ся до гори коренем... Копач мусів прийти до переконаня, що довжна квота набирає своєї ваги в відворотнім відношеню до неможности її власника. Для бідного квота пять ринських може бути те саме, що для богача мільон. І Копач рішив ся трактувати сї дрібні справи справді з такою самою увагою, як коли-б тут розходило ся о мільйони.

Прийшовши перший раз на такі розправи він покмітив, що деякі Жиди водили ся одалік від суду попід руки з хлопами, толкували їм щось, відводили за фіртку подвіря і потім самі вертали...

Копач зятявив собі два-три лица тих інтересентів і хотів переконати ся, чи се справді та чортівська практика, про котру раз чув від одного судевика, а яку вважав за неможливу байку. Він став викликувати в означеній годині справи. Багато селян, яких позивали Жиди, не явило ся. Позовники домагали ся холодно кровно контумації для свого противника. Між тими позовниками пізнав він ті лица, що собі зятявив. Копач відповів, що на контумацію ще час, що люди надійдуть, а тимчасом судити-ме тих, що явили ся. Жиди стали зразу муркотіти, а далі напастували його так, як лише роззухвалений провінціаль-

ний Жид-п'явка напастувати може. Копач просив о супокій раз і другий, а потім загрозив арештом, коли бн хто не поводив ся прилично.

Та один грубий Жид із червоним, опаслим лицем, у новім халаті підбитім лисами, не брав тої погрози напавду, протиснув ся крізь народ і станув перед судейським столом із палицею в руці і, вижидавшн відповідну хвилю, заговорив лютим голосом:

— Як я жадаю контумації по викликаню справи, то має мені бути контумація, бо таке цісарське право...

— Не вчіть мене, паноньку, права, і будьте трохи супокійні

— Що я маю бути спокійний? Я плачу податок (Жид ударив себе п'ястуком у широкі груди). Я до пана презеса піду (тут звали начальника суду презесом), що мене мають молодики вчити і моє право мені відбирати...

Копач запитав чемно, яка його справа, і став шукати між колицею позвів... Жид тріумфував, інші дуже раділи, що їх дук так провчив молодика, і повстав на салі гамір. Копач став диктувати протокол писареві, та замість сподіваної заочности подиктував слова інтересента з тим додатком, що за неприлично і повагу суду образливе поведенє засуджує його в дорозі дисциплінарній на два дни арешту, а що на такий засуд нема рекурсу, то кара зараз має бути виконана. Жид побагровів зі злости і з зачудованя.. Він, перша фігура в повіті, король пропінації, що сїдав у домі Ужваського на канапі і пив вино, має має йти до арешту як просий гой? Інших Жидків напав жах, немов між них упала бомба. Та засуджений не міг повірити, щоб тому була правда. Він став кричати, відгрозувати ся, заповідав рекурс, хотїв бігти до пана презеса. Все те не вивело Копача з рівноваги. Він прикликав возного і казав відвести Жида до арешту. Возний став як вкопаний. Він не раз по приказу пана презеса надягав тому Жидови з передпокою кальоші на чоботи і надївав футро... Се хиба жарт. Та Копач так подивив ся на нього, що йому аж шпик у хребті заморозило... Копач показав рукою на Жида і сказав, різко:

— Як стій до арешту на два дни!

Жиди охнули з обуреня. Грубас видирав ся возному і кричав. Писар підбіг помагати, та юрба Жидів заступила йому дорогу. Показували, що хотять свого провідника не дати...

Копач кликнув на одного мужика, що стояв при дверях:



— Господару! Як вас?

— Іван Пригода, прошу ласки пана сендзі...

— Побіжіть Іване на постерунок жандармерії, скажіть від мене, що тут бунт, аби зараз прибігли... Сим панам хочеть ся познайомити ся з прокуратором.

Жиди затихли. Така погроза коли-б була виконана, була небезпечна. Вони стали перешіптувати ся, юрба розступила ся і возний повів жидівського потентата під ключ...

Галас, який підняли Жиди, звернув на себе увагу начальника, що ще лежав у ліжку. Він підбіг до вікна і побачив, як возний в супроводі юрби халатівців вів під руку пана Авраама Пінелеса до арешту, що стояв на против стороні подвіря. Не міг зрозуміти, що се, та зараз післав служницю розвідати. Вона не встигла вийти за поріг, коли два налякані Жидки влетіли прожогом до спальні пана презеса і стали йому серед живої гестікуляції на перегони один другому оповідати про нечувану зухвалість авскультанта...

А поки що Копач став судити. Взяв справу двох селян і так до них заговорив, що мужики погодили ся в мить, подали собі руки і пішли на могорич. Інші справи пішли також легко. Копач орієнтував ся дуже скоро. Засуди його були такі, що задовольали обі сторони. Народ слухав і своїм вухам не вірив. Такого розумного, щирого слова вони ще не чули в суді.. Такий ще молодий, а так розумно говорить, не лає, не сердить ся, не ганьбить, а вислухає делікатно, а потім як скоже своє, то варто послухати .

У Копача аж душа росла з радощів, що його люди так розуміють. Він не надіяв ся, що перша проба піде так гарно. Праця його буде багато лекша, як з разу думало ся.

Потім узяв справу Жиди з хлопом. Справа йшла о 50 зл. Копач відчитав скаргу і запропонував угоду. Хлоп божив ся, що нічого йому не винен, що дав гроші, збіже, раз ялівку, покладки, і брав ся зраховувати. Жид предложив від себе угоду на 25 зл. Копач мотав собі все на вус. Перекидав за той час інші позви і завважав, що майже всі позви жидівські йшли о 50 зл. Всьміхаючи ся, відложив позви на бік і каже:

— Бачу, що згоди не буде. Будемо судити...

— Я зараз присягну, — каже позовник.

— Пане сендзьо, — каже мужик складаючи руки як до молитви, — не дайте йому присягати!... То такий Юда, що за ші-



стку присягне. Він уже не одного до торби довів через свою фальшиву присягу...

— Тихо, чоловіче! В суді нікого ображати не позволю.. Ви бачили недавно, що стало ся гут одному за те, що був нечемний...

— Та, коли бо, прошу ласки пана сендзі, то дуже фудульний чоловік...

— Не бійте ся, тут нікому кривда не зробить ся, але обиджати нікого не позволю. Рахуйте ся з словами, бо ще одно погане слово, а укараю вас. .

Мужик замовк, тратячи віру вже і в того чоловіка.

Копач розпитав Жиду про причину скарги. Жид став шларкотати.

— Перепрошаю, прошу так говорити, аби і ваш противник розумів...

Тепер прийшла черга на мужика. Він вичислив усе, що дав позичникови на довг. Копач зчислив...

— Правда то? — питає позичника.

— Не всьо, він давав мені де-що за вигоду, але на 25 зл., що мені ще належать ся, я зараз присягну.

Копач тим не задоволив ся, став допитувати за вартість кожної даної йому річи і все записував. .

— Приймаю вартість, яку мені подаєте. Ви перебрали півтора раза більше. Ви газдо порахуйте свої кошти.

— Як то кошти? На що кошти? Я присягну на 25 зл.

— Тихо!

Мужик, чіхаючи ся в голову, почислив свої втрати при помочи Копача на три ренські...

Копач устав і проголосив вирок в імени цісаря; позовники відмовив права, а мужикови присудив коштів три ренські

Між позовниками повстав переполох. Де-хто з них махнув рукою і вийшов за двері...

Мужик, що виграв справу, хотів Копача конечно поцілути в руку.

— В суді нікого в руку не цілує ся і ні за що не дякує ся. Ви чули, що я голосив присуд в імени найяснійшого пана. Йдіть з Богом!

Мужик уклонив ся і виходячи каже:

— Видиш, Мошку, маєш справу! Минули ся твої добрі часи... А як ти мене просив, аби я до суду не йшов, казав, що й

сам не підеш. Видиш, Юдо, ти хотів мене продати...

Копач зацікавив ся.

— Гей, газдо, ану верніть ся! Як то було перед судом, як?

— Та як, прошу ласки пана сендзі. Він не раз таку штуку втяв. Запізве хлопа, та або фєрлїдунок перейме, або таки присягає ся, що до суду не піде, що він лише обмилив ся, так християнина намовить, аби не ішов, а сам, вибачте, по за плоти, по за плоти кропивами, тай гиц до суду, і контрамас. А не раз то й звідси чоловіка виманить, як блуд християнську душу, а сам під двері, та як лише заплїзують, а він свїї контрамас.

— Отже се правда, чого я догадував ся, — подумав Копач... а голосно каже:

— Нині не допущу жадної контумації. Хто не прийшов, буде мати другий термін.

Жиди стали виходити з салї передаючи собі півголосом: “Ка ешефт”....

В тій хвилі прийшов до Копачевого стола возній і заявив, що пан презес зараз “кличе” його до себе. Слово “кличе” вимовив із натиском.

— Скажіть від мене панови начальникови, що прийїду, як скінчу зачату справу, тепер переривати не можу...

Саме судив діло двох мужиків. Вони були на себе люті і горячо перечили ся. Копач вмїшав ся, заводячи згоду.

— Та бо то, прошу ласки пана сендзі, то в панськїм станї інакше, а в хлопськїм цілком інакше..!

— Ну, ну, лишїть то і не вчїть мене, як э в хлопськїм станї, бо я се знаю так добре як і ви, бо я так само хлопська дитина, як і ви...

На хлопів зробили ті слова сильне вражїнє.

— Як то може бути? він такїй пан, тай сендзя до того, і він хлопська дитина? Тай не соромить ся того признавати? Таки відай, що се правда, бо так говорить гарно по нашому, що/ любо послухати.

Від того часу не знали хлопи Копача інакше лише “наш сендзь” і мали до нього необмежене довірє. Він потрафив кількома словами погодити найзавзятїйших ворогів і лагодити довголітні процеси...

З нечевя відчинили ся двері і до салї вїйшов пан презес. Він був сердитий, бо страшенно сонїв, а його червоне лице аж посинїло. Розтручуючи людий, хто не мїг в час уступити ся на

бік, він приступив на своїх тоненьких ніжках до стола, виліз на підвисшені і своїм сторчачим животом трутив у локоть Копача:

— Пане авскультанте! Коли я вас кличу, маєте зараз не відкладаючи прийти! Се ваш обов'язок супроти настоятеля.

— Пане начальнику, коли я веду як самостійний судія розправи, то ніхто не сьміє мені перебивати!

І Копач став розпитувати сторони дальше, дікувати до протоколу не зважаючи на презеса, що ще дужше сопів і моргав своїми ріденькими вусиками та завертав очима. Він постояв іще хвильку та, не дїждавши ся кінця, вийшов. Мужики стали посьміхати ся в кулак, бо начальника таки сильно ненавиділи...

Копач, скінчивши сю справу, відложив решту на пополудне.

Пішов до начальника. Не чув жадного зворушення. Він був переконаний, що поступив собі цілком по закону.

Пан презес дав йому знак рукою, аби не приступав до його стола.

Копач усьміхнув ся під вусом, став серед кімнати і ждав що дальше буде.

— Пане авскультанте! Ви нині поповнили, мостердзэю, надужитэ власти урядової, замикаючи до арешту льояльного обивателя...

— Га! Коли так, то робіть донесенэ на мене до прокураторії за злочин з §. 101 закона карного...

Пан начальник, що в своїй практиці судейській не мав нагоди дійти до так високого §., не знав його змісту, але показував, що він розуміє.

— Но, но, мостердзэю, ви молодий ще чоловік, не хочувати вам шкодити, коли ще час зло направити...

— Не жалуйте мене ані троха...

— Ви з огнем граєте, — і покивав по батьківськи йому пальцем. — Кажу що ще час діло направити...

— А то?

— Кажіть Жида випустити...

— Се значить касацію судового присуду.

— Я вам се приказую, мостердзэю.

— Не маєте до сего права, я се зробив як самостійний судія і кінець.

— Ви, молодче, забуваєте, до кого говорите. Я ваш начальник не від паради...

— Я власть шаную; коли так, то кажіть його своєю начальничою властю випустити, тільки звертаю увагу, що донесу про се до висшої власти...

На се слової п. презес збентежив ся. Від остатньої афери він почував нудоту під серцем на спомин висшої власти... Він трохи подобрів...

— Не знаєте, кого ви зачепили. То дук на цілу околицю, то міліонер майже. Всю дооколичну шляхту держить в одній кишени. То член ради повітової і права рука старости... Він вам сього сорому до смерти не забуде, буде мстити ся, доносити...

— І овшім! Нехай доносить, коли що знайде на мене...

— Видно, що ви ще недосвідний чоловік. Гадаєте, що се дрібниця? Наставить на вас двох ложних свідків і досить, щоб вас засудити...

Цинізм, з яким говорив начальник, обурих Копача до живого...

— В таким разі ціле судівництво, чоґ та варте, коли суд мав би повірити двом шубравцям і кондемувати невинного чоловіка.. У нас іще так зле не э. Перед такою напастю буде мене Бог хоронити...

— Ну... не спускайте ся так дуже на Бога, а навчіть ся радше жити з людьми... практично....

— Пане начальнику! — сказав Копач піднесеним голосом — вільно вам у Бога не вірити, але я тут не прийшов до вас на теологічну диспуту... Прошу мені сказати, чоґо від мене в моім урядованю жадаєте?

— Та бо ви горячий чоловік, а се непотрібне. Можете в бюрі кричати на хлопів, можете і вдарити, бо і я часом хлопа штуркну, але на мене, що вам добре радить, аби ви того Жида випустили у власнім інтересі, не потребуєте гнівати ся.

Копач по правді вийшов із рівноваги, що йому дуже рідко коли трапляло ся. Він лише вклонив ся і вийшов, не сказавши ані слова...

### XXIII.

— У! то якась гайдамацька гадюка — сказав начальник до

себе, коли двері за Копачем зачинили ся. — Що-ж я тепер бідному Абрамкови пораджу? Готов і на мене погнівати ся... Та нічого! Най знає трохи морес, бо він уже занадто роззухвалив ся.... Деколи уже, числячи на те, що я його потребую, ліз мені чобітьми в кашу. Той молодик його провчив, то добре, бо я до того не приложив моєї руки, і овшим, інстанціонував за ним. Але не в тім діло. Коли той молодик отак буде мені тут киричити і не піде мені під руку, то справді буде мені з ним гірка година... Я мушу його уговкати, інакше не йде... Не можна остро, бо шельма бита в параграфах, то по доброму, як то я вмію....

На другий день, коли Копач сидів при розправах сумаричних і діткував протоколи з репліками і дупліками, явив ся возний з запрошенєм до пана начальника. Копач скінчив найблизшу справу і пішов до бюро начальника. Тут застав його в золотім гуморі, та іще двох панів..

— А, добрий день, пане колего, ви так запрацювали ся, що божий сьвіт не тямите... Панове! — звернув ся до двох присутних панків. — Пан авскультант Копач, мій колега — а то пан почмайстер Ястржембский, і пан аптикар Пігульський, мої приятелі.. — Наступив замашистий шарахкіт ніг, панове стали стискати Копачеву руку...

— Прошу, — сказав начальник звертаючи ся до свого стола. — Перекусім трохи по звичаю, бо в животі млоїть...

Аж тепер Копач поглянув на бюрко начальника і очам своїм не хотів вірити. На бюрку на копицях паперів, календарів, актів стояла величезна таца, а на ній фляшка горівки, кілька фляшок вина, полумисок із горячою ковбасою в капусті, і другий з иньшим якимось мясивом...

Копач зміркував, про що тут ходить.

— Чи пан начальник має до мене яке урядове діло?

— А се-ж не урядове діло? — каже Журавський держачи в одній руці фляшку, а в другій чарку, та стукаючи одною о другу... — Се мостердзєю в нашім куті найважнїше урядованє хе-хе-хе! — Він став наливати. Оба инші панове зареготали ся під нуту начальника і ждали нетерпеливо своєї черги. Особливо почмайстра дразнив запах сьвіжої ковбаси, бо кілька разів нахилив ся над тацою і жадно нюхав своїм червоним носом виходячу пару...

— В ваші руки, пане колего, — каже начальник, і проков-

тнув справно чарку запіканки.

— Спасибі пану начальникови, але я нічого не пю...

Начальник зачудувався. Держачи в руках фляшку і чарку як перше, дивився за чергою то на Копача, то на двох панків. Вони те-ж зачудувалися, немов почули, що здоровий і дорослий чоловік не вміє ходити.

— Пане сендзьо, — обізвався пан Ястржембский, — для муштини навіть не ладно, коли не пэ...

— На красу, не маю претенсії, — каже Копач. Він уклонився на всі сторони і вийшов.

Панове дивилися в слід за ним мовчки. Начальник побагровів.

— То афронт для мене, мої панове. Як то? Не прийняти моєї гостини? Я такого молодика запрошую, як рівного собі, а він мене компромітує, мостердзю!

Панове кивали головами. Журавський говорив далі:

— Бачите, які будуть по нас судії.. Наликаєся параграфів і дере ніс, як не знати що. Він мені і так уже поводить ся, як коза в капусті... Прошу вас, учора казав замкнути Абрамка на дві доби...

— Не може бути! — закричали оба панове почувши ту новину, про яку зрештою довідалися ще учора...

— Так! Він зле на тім вийде. Я не хотів вступати ся тут яко начальник, бо маю до того власть, гадаю собі, най там... Жид постоїть сам за себе, а молодикови втре носа і буде мати научку...

— Правду кажучи, — говорив Ястржембский, — нічого злого не стало ся. Сей Жид трохи зухвалий, він мені на почті те-ж виробляє авантури, та чоловік дивить ся на те крізь пальці... бо просто сказавши, не хочу собі зражувати його... Потрібний чоловік. Жадні вибори без нього би не обійшли ся...

— Ет! чорт бери ваші вибори — каже Журавський, — він мені часом потрібний, коли теє... о, кінці не сходять ся. — Журавський зробив пальцями рух, що мав означати гроші. — Як кажу, коли-б тут ішло про якого бідного Жидка, я не дав би йому одної хвилі сидіти і був би ужив своєї власти начальницької, але сей богач дасть собі сам раду.

Панове стали пити і заїдати, тай забули за Абрамка. Бесіда зійшла на справи буденні, місцеві і так переплітала ся, що годі би її зібрати в одну цілість.

Забага протягла ся до першої години. Панове підпили собі добре. Журавський був у золотім гуморі, сипав дотепи як із рукава, сьміяв ся, моргав своїми рідонькими вусами і завертав очима, що аж білки повиходили на верха. Потім перепросив своїх дорогих гостей, що за для урядованя мусить із ними попросити ся, возному казав попрятати і засїв за столом, прикликав писаря і брав ся судити хлопів, що від рана вижидали на морозі під будинком судовим...

Війшовши в своє урядованє, він нагадав Копача. Його взяла лють. Що за зухвалість, ароганція! Він йому того не дарує і сам підмовить Абрамка, аби його скаржив... Свою лють виляв пан начальник на хлопах. Він ганьбив обжалуваних ординарними словами, знущав ся над ними, висьмівав, вигадував, не хотїв слухати жадної оборони, не хотїв слухати жадних звиняючих сьвідків, лупив страшні кари і замикав зараз, не позволяючи вносити рекурсив. — Хлопи кланяли ся, протестували, але се нічого не помагало. Возний гуртував їх купками і відводив під ключ.

Журавському приносило се пільгу. Караючи хлопів він у своїй уяві, карав Копача, бо то також хлоп. В Копачи він бачив поступ, нові ідеї, своїх найтяжших ворогів. Хотїв поки має власть у руках відімстити за ту кривду, яку йому нанесе поступ у недалекій будущині змїтаючи його як сьмітє, аби зробити місце своїм людям. Він почував, що суспільний лад мусить змінити ся, що старі порядки не можуть устояти ся перед напором поступу, вархольства, і для того розгорячений напитком і поведенєм Копача дав волю звїрячим інстинктам злющого старика...

А тимчасом Копач, покінчивши всі справи, надїв кожух і вийшов із суду. Простував до дому. Наняв пів хлопської хати за селом... Хоча і вийшов із під такої селянської стріхи і не був ніколи вибагливий, то все-ж таки ся хата, особливо зимовою порою, була йому вельми недогідна... Та се не так долягало би ще Копачеви, як би не те, що то була хата некультурного руського мужика. Тим самим коштом міг би мати хату иншу, простору, ясну, з більшими вікнами, які можна-б відчиняти і сьвіжого повітря впустити, з дверми, що добре замикають ся і морозу не впускають, коби лише йому хто показав, навчив, що є люди на сьвітї, що живуть інакше, що числять ся як так із гігієною... Сю хату виняв тимчасом, поки розгляне ся і найме



щось ліпшого. Йому-ж треба конечно двох кімнат, бо й мама з ним буде жити... Треба лише пошукати. В хаті була страшенна задуха. Віконця маленькі ніколи не відчиняли ся, повітря проходило хиба шпарами дверей, тай то просто з сіний, де стояли три корови, двоє телят і пара коний. Копач отворив двері з надвору і сіний. З хати бухнула пара і зараз насіла інеєм на кожусі і вусиках Копача. Він заглянув на другу сторону і казав газдині подати обідати. Газдиня забрала миску, ложку деревляну і горнятко з мясом, що для нього на припічку варило ся. Вийшовши з сіний газдиня аж скричала, що двері на двір відчинені. Вона так старанно топила в печи, спалила в грубі цілий околіт соломи, а пан сендзя усьо пустив на мороз, змарнував...

— Ой, йой, Боженьку сьвятий, та що пан робє, я напалила, було теплесенько як в усі, а пан повідчиняли двері..

— Дуже задуха, нічим дихати...

— Ей, прошу пана,, а як зимно, то й дихати не хоче ся, кождої каплинки тепла шкода...

Копач не говорячи ані слова більше, позачиняв двері і вернув у хату. За той час газдиня накрила полотном скриню, що служила замість стола, витерла долонею мищинку і наляла горячого росолу... По ньому плавало вуглє з перепаленої соломи. Копач був голодний. Позбирав, що можна з росолу і став їсти росіл із бараболею. Зів і мясо із сілю і разовим хлібом. З того вього найбільше смакував йому гарний разовий житний хліб...

Що тепер робити? Хиба покласти ся спати, бо читати нічого було. Впрочім він так тяженько наробив ся за три години, що ледви чи здужав би що прочитати. Та нагадав собі, що випадало би піти до руського пароха, може хоч там знайде троха відради, та мати ме захист у лиху годину. Добув із скринчини ліпшу одежу, передяг ся та покликав господаря, аби йому показаз дорогу до руського сьвещенника.

Газда післав свого сінка школяра. Хлопець надів кожушину і велику кучму, позатикав руки за пазухи і викотив ся на поріг. Копач дивив ся на пузатого, румняного хлопчика, котрому видно було хиба очи та цікавий носик із під великої кучми, свої великі чоботи ледви тягнув по снігу, та ще, надибавши який замерзлий рівчак по дорозі, не втерпів, щоб не розбіг ти ся і не ховзати ся. При тім він заедно обертав ся лицем до Копача і всьміхав ся, мов хотів сказати: Ади, який я зручний,

а ти хоча пан, то сього не потрафиш.

— Як тебе, сину, звуть?

— Яцко.

— Ти гарно совгаєш ся...

— Ого, ще би ні! — і хлопець знов розбіг ся і знов їхав по леду на своїх великих чоботах.

— А ходиш ти до школи?

— Ходжу вже другий рік...

— А читати вже вмієш?

— Трохи вмію.

— І прочитаєш усьо?

— Прочитаю...

— А що тепер у школі читаєте?

— Та за якусь Ванду, але я того не розумію, що то таке. — Копач догадав ся, що хлопця вчать по польськи.

— А по руськи вмієш читати?

— Ні, у нас учать лише по польськи, бо по руськи, кажуть можна навчити ся від мами і тата... А по польськи пани вогоруть, тай у суді пишуть...

— Ов, а тобі хто таке наговорив?

— А хто-ж, пан навчитель...

— А до церкви ходиш?

— Певно, як до церкви не ходити? гріх...

— Ну, а бачив ти, що в церкві із руських книжок молять ся і співають...

— Чому, бачив, та то не руські книжки, лише церковні...

— Хто тобі хлопче такого дива наговорив?

— Пан навчитель...

— Слухай, а хто-ж учить читати з тих книжок, що в церкві?

— Отець духовний, там сходять ся хлопці вечерами, але самі старші, а для таких малих нема ще місця...

— І що-ж вони там роблять?

— Отець духовний їх учать, читають із великих книжок, співають....

За той час, заки Копач зайшов під ворота попівства, він довідав ся багато і про школу, про вчителя і про сьвященика, до якого почув симпатію вже з того, що йому хлопець наговорив... Яцко повів Копача наоколо хати, бо передні двері були за для зимна забиті соломою...

Ворота були зачинені. По обійстю ходили коні і товар, що їх випустили до пійла під оцямрований колодязь із високим журавлем. По тім товари пізнав Копач, що місцевий парох чоловік заможний. Близько порога стояв великий цебер, із якого безрога і кілька підсвинків виїдали паринку, повлазивши передніми ногами до шафлика, потручували себе рилами і квичали. Коло них ходила поважно біла гуска, що даремне шукала місця, куди би до шафлика добратися. Підсвинки відганяли її. Вона кожного разу витягала довгу шию обороняючись, дешипнула порося за хвостик. Потім підбігла до цілого стада гусей, щось їм довго оповідала, а ціле стадо стало гегати і вимахувати крилами, мов збиралося на рабівничий похід против підсвинків. Під стайнею загавкав старий великий пес. Копач оглянувся, чи не грозить його одежі яка небезпека, та псові ані снілося його чіпати. Він загавкав раз і другий із свого псячого обов'язку, позіхнув, і знов поклав свою кудлату голову на передні лапи. Копач відправив хлопця і пішов у широкі сїни; тут було двоє дверей. На його стрічу зірвалася ціла хмара курей, що порпалася у зерні і з великим криком і кудкудаканєм ховалася по кутах, підлітала, або втікала на двір попри Копача.

З кухні вийшла завинена у велику хустку дівка, поглянула цікаво на Копача і завернула до кухні. Копач стояв у сїнях і хотів зайти до кухні розпитати, та почув кроки на противній стороні, відчинилися двері і почувся мужеський голос "прошу".

Копач завернув і ввійшов туди. Біля дверей стояв пан-отець, чоловік низького росту, в довгій бараном підшитій бекеші, з файкою в руці. Міг мати яких 60 літ, бо волосся вже добре посивіло...

— Слава Ісусу Христу! — заговорив Копач входячи в хату. Парох зачинив за ним двері.

— Слава на віки! Просимо розгостити ся. Спасибіг гостям, що навідали ся.

— Остап Копач, тутешний авскультант.

— А я таки зараз догадав ся, господине, що се ви, бо чував від моїх парохіян, що прийшов новий судія. Я й знав від них, що ви, господине, Русин... В такім малім гнізді то в мить усього довідаєш ся. Та прошу розгостити ся, дуже прошу.

Парох став помагати Копачеві здїймати кожух...

— Тут тепло досить, не перестудите ся...

Копач ішов до стола...

— Та прошу близше, — парох відчинив двері і беручи Копача під руку повів до другої кімнати.

Була се кімната для гостей. На середині стояв старий, якоюсь уже переполовілою матерією вибиваний гарнітур, дальше дві шафи на одержу, комода з високою лямпою, прикрашеною умброю з колірованого паперу. На стіні висіли два портрети молодого сьвященника і жінки, роблені крейдою а між ними в рамках за склом зівялий вінчик весільний, дальше кілька літографованих патретів руських князів, Хмельницького, Дорошенка і Шевченка, роботи Кашубинського, і великий образ Хрещеня Руси якогось невідомого маляра церковного, зроблений олійними фарбами.

Копач оглянув хату в мить, поки на запрошеня господаря присів на крислі..

— Позвольте, господине, зараз верну. — Він підбіг до другої кімнати і зараз вернув ся...

— Ну, де ви і як живете тут?

— Живу у Панька Кривого, на разі, так сказати-б, на станції, поки не знайду иншої хати.... Мушу знайти бодай дві кімнати, бо у мене стара мама..

— Не знаю, де вам у Кривого помістити ся ,та-ж у нього лиш одна кімната...

— Що-ж мені було робити? Мене покликали сюди телєграфом, та я так і приїхав майже в тім, що було на мені. Маму я лишив іще в Самборі, поки не заінсталюю ся.. Чи тут не найде ширшого трохи помешканя?

— Е, з годом найде, я сам буду шукати.. — За малу хвилю явила ся гарна сільска дівчина несучи на таці бутельку вина, чарки і медяники. Все те поставила на столі, з котрого взяла старий альбом і поклала на комоді. Дівчина вийшла, а господар виймив із кишені складаний ніжик, відвернув тягникорок і відіткав з лопотом бутельку та став наливати.

— Зараз надійде моя супруга, а поки те, випемо по чарці. Ну, за ваше здоровля...

— Спасибі, отче добродію, я нічого не пю...

— Хиба-ж і вина ні? — запитав господар зачудований. — Ну, силувати вас не буду, то певно напете ся чайку горячого, самовар кипить. Ми все з старою по обіді в зимі любимо чайку

горячого випити — а вино так собі про гостей — перепрашаю на хвильку. — Він вийшов..

Копач став розглядати ся по хаті уважнійше. Все тут було старе і стояло вже на місці певно кільканайцять літ. Пізнати було, що тут газдували люди старі, бездітні, що любують ся в порядку, бо всюди було чистенько від гарно вибілених стін до підлоги помальованої бурою фарбою. Під столом простертий килим, а від порога до порога простелено сукно грубе домашньої роботи з вовни. Тепер вийшов господар із їмощею. Була се женщина старша вже віком і поважна, одягнена по домашньому, так як одягали ся усі старші їмості. Господар представив Копача... Посідали. Їмость стала випитувати Копача про ті сторони, звідки приїхав..

— Ваш батько де був сьвящеником? — питає господар.

— Мій батько не був сьвящеником, я селянський син... Батька вже мало що тямлю, давно вже помер, а мама живе при мені, як я ще до школи ходив...

В тій хвилі вийшла до кімнати мала, може 12-літна дівчина, і шепнула їмості щось до уха, обіймаючи її за шию.

— Се наша внука, — каже господар, — сирота, живе при нас, та тільки нашої розради на старі літа... Решта дітий по сьвіту розбились. Найстарший син у Тернополі при суді радником, другий капітаном артилерії в Полі, третій син уже три роки сьвящеником у Заліщиках, а одна доня була тай уже шість літ як померла небога, полишаючи нам отсю щебетуху... — Старий протяг руку по дівчину, яка приблизилась, обняла його за шию і стала пригладжувати сиве волосє. Їмость поглянула на мужа і, встаючи сказала:

— Та прошу на чай, у зимі добре напити ся горячого чаю.

Всі повставали. Їмость пішла передом до сусідної кімнати, за нею Копач, а на останку господар ведучи за руку дівчатко.

Друга кімната — їдальня — була менша від першої, тут було теплійше. Була се і спальня заразом. Тут стояли два ліжка, мале деревляне ліжечко, софа цератова з волосяною подушкою, і великий до розсування деревляний, білий стіл. На ньому простертий обрус у цьвіти. Шипів тут тульський мосяжний самовар, а на версі парив ся чайник. Посідали всі коло стола, а їмость узяла ся наливати чай.

Копач був дуже з того рад. Як виїхав із Самбора, не мав

чаю в роті і було йому за ним скучно.

— Знаєш, мамо, — каже пан отець — господин судія мешкає у Панька Кривого...

— А де-ж ви там помістите ся?

— Що-ж мені робити було? Ліпше мешкати так, я у Жида в заїзді.

— Знаєте що, господине, — каже панотець сьорбаючи горячий чай. — Я вам дам раду, лише прошу вас, не перечте ся, не протестуйте, бо так мусить бути. Я від вас старший, тай ваш парох, отже треба мене слухати...

— Прошу дуже, радо послухаю...

— Спровадьте ся таки нині до нас. Маю тут одну кімнату, тепер не опалювану, бо нема для кого, але вона добра. Там жили мої хлопці, коли приїздили на ферії, там учили ся, і вам буде добре. Може там ще де знайдете який §. на стіні написаний, бо мій син мав такий звичай...

— Отче добродію, дуже вам дякую, але я не посьмів би надуживати вашої гостинности...

— То не жадна гостинність, бо ви вже будете не гостем, а своїм домашнім чоловіком...

— Але-ж панство мої, я вам чоловік цілком чужий...

— Який там чужий! Ви Русин, то досить, а ми всі повинні вважати себе за одну родину...

— Ми се робимо, — каже їмость, — трохи і для власної вигоди. Нам самим скучно дуже. Ні з ким тут жити. Десь колись поїдемо до одного, другого сусіда, а в зимі то таки не хоче ся їхати, то буде нам розраднійше.

— Побалакаємо разом, прочитаємо де-що разом, — каже пан отець. Видно було, що се йому подобалось, — заграємо собі....

— Коли бо я не граю...

— Нічого? не бійте ся, господине, у нас висше не грає ся, як по новому....

— Ні я таки не граю... хиба в шахи...

— Добре, у мене є й шахи. Не дуже там я мудрий на тім інструменті, але пригадаю собі.... Ерго, господине, посилаю за вашими річами...

— Та позвольте мені піти самому... Але далєбі, мені якось ніяково.... Так налазити комусь із клопотами...

— Та які там клопоти, Господи твоя воля! От казала вам

уже моя супруга, що ми се з егоїзму...

— Та мушу попросити ся з моїм господарем...

— Він прийде сюди. Я зараз пішлю. — Він устав і пішов до кухні.

— Як же вам подобало ся в тутегім суді? — каже пан-отець вертаючись.

— Ет, якось там... іще не розглянув ся...

— Ну, а як вам подобав ся наш мандатор?

— Який мандатор?

— Не знаєте? Ваш начальник був мандатором. Та хвала Богу, що дали сюди вас, свого чоловіка, та трохи людям полекшаэ...

— Та хто там знаэ, який я буду, то ще моя перша самостійна посада.

— Но, но, господине, — каже панотець закурюючи люльку, — дай Боже так дальше. За тих два дни, що ви урядуете, то люди не можуть вас нахвалити ся, наблагословити. Не мають слів похвали для вас. Мені вже всьо донесли. Тому то я до вас, господине, набрав такої симпатії. Без того, господине, то я би вас так не пізнавши до хати не запрошував, ні... а з вашого поведеня з народом, із простолюдином, я зараз пізнав, що ви щирий чоловік, народодлюбець... от що!

Копач трохи засоромив ся, коли почув такі похвали на себе, та любо йому було слухати, що ся похвала вийшла з уст народа, з яким іно що зіткнув ся в своїй судейській практиці...

— Прошу ще одну чарочку — каже їмость підсуваючи йому, — се добре, можна в зимі багато випити. Та чому-ж ви господине, не берете медяника? Прошу...

За той час пан-отець ходив по хаті плакаючи люльку...

— Господине, Бог мені сьвідок, що не за для обмови се говорю, лише для того, аби вас, молодого чоловіка остерегти перед бідою... Вам і не снило ся, в яке гніздо ви попали. Бережіть ся мандатора, бо то дуже небезпечний чоловік... Багато він накоїв людям лиха, накривдив. По при ньому побогатіли Жиди, а покійний ваш попередник через нього пішов у могилу... Вправді був се чоловік недбалый, справи не пильнував, але не він тому винен. Тямлю добре, як він сюди прийшов, як рвав ся до праці, добрий був чоловічисько, та злий примір пана начальника, та щоденні запоюваня в уряді звели його ні на що. Він просто попав у деліріум із горівки... Пив страшенно, не тямив



себе, брав хабарі від Жидів. Потім пропали депозити судові... Не знаю, чи він їх забрав, але вони були під його рукою, і коли пропали, він станув над пропастю, або смерть, або кримінал. Він вибрав перше, прости Господи душі його. Та пляма на нїм лишила ся, хоч і пішов з того сьвіта на те хиба, щоб забезпечити жінку й діти...

— То він полишив жінку й діти?..

— А полишив, але за для неї не варто було душі губити, бо то людина лиха. Хиба дїтий шкода, та під оком такої мами вони мусять зійти нї нащо...

— А хиба-ж вона що?

— Послїдня. Кажу вам одним словом — щось там і манда тор завинив... Не соромили ся сонця божого. То були скандали на цілу околицю. Може се також спричинило його п'яниченя... Та про се мерзко менї говорити і воно нї до чого.. Я вам обов'язаний сказати лише стільки, що потрібне на вашу осторогу... От так робить ся, коли чоловік забуде Бога та його сьвяті заповіді...

Копач поглянув на годинник, йому час було до суду..

— Хиба-ж ви по обідї ходите до суду? Не знаю, чи там навіть у печі затопили. Тут не було того звичаю... Мандатор по перепоя спить, пса нема...

— Та в мене нема термінів, бо рана їх відбув, але роботи страх. Рестанції по попереднику страшенні. Мушу всьо вичистити. Надибав я там справи покінчені перед чотирма роками без присудів.

— Ну, ну, знайдете ще давнїйші. Тут люди процесували ся по десять лїт за дурницю, волочили ся до суду і оплачували покутних писарів.

— За мене, дасть Бог, того не буде... Писарів викурю за десятку межу, хлопам не дам процесувати ся, зроблю лад...

— Хиба-ж се можна? Як ви тїй гадюцї голову зітрете? Тут адвокатів нема близше як у Бучачи, не кожного на се стати.

— Не треба. Письма і позви робити-му протоколярно, покутнів карати-му остро, народови оголошу, що ві всїх справах процесових звертав ся до мене...

Пан отець взяв ся за голову:

— Де-ж ви тому дасьте раду? Хиба би вас тут було десять.

— Нї, я сам один дам тому раду. Бо треба вам знати, пан отче, що силу процесів роблять самі покутні писарі. Вони про-

цесують за таке, що ніколи не можуть виграти. Я пеняцтва по пирати не буду. Приймати-му лише справи чисті такі що до виграня, а тоді процеси зменшать ся о дві третини...

Копач попрощав ся і пішов до бюро.

#### XXIV.

Пан-отець Іляріон залагодив мужика і велів перенести Копачеві річи до себе. Імость випрятала покій, казала огріти постелити сьвіжу постіль і позносити все, що лише вважала конечно потрібним. Копач засидів ся в бюрі до 8 години. Міг супокійно працювати, бо було всюди тихо.

Вийшов із бюро на судове подвірє. Тут почув в арештах страшний галас, крик, проклятя, плач і наріканя. Народ стукотів до дверей і кричав крізь вікно. Копач не стерпів і пішов туди. Зайшов до возного, та не застав його дома. Його жінка, здоровенна баба, колисала дитину не роблячи собі ні раз нічого з того крику, немов се мухи бреніли...

— Де ваш муж?

— Пішов до міста, прошу пане сендзя...

— Чого в казнях такий крик?

— Та там усе так, от голота, хто зважав би там на них.....

— Так не може бути, треба подивити ся, може хто захорів.

— Акурат! Нічого їм не стане ся...

— Беріть ключі, ліхтарню і ходіть зі мною... Або ні, закликайте пана начальника, бо то до нього належить...

Баба потрясла головою:

— Я не пішла би до пана начальника за жадні гроші. Він не любить, коли його, зі сну будити.

— То обійде ся. Ходіть зі мною.

Баба взяла ліхтарню, вязанку ключів і стала відчиняти двері першої казні. Тут був пекольний крик. Коли замок заскрипів, у казни притихло. Баба вийшла з ліхтарнею і крикнула:

— Ану, тихо там, пан сендзя!

На те слово стало тихо як маком посіяв, хиба зуби дзвонили у прозяблих арештантів. Вони стовпили ся в найдавший куток, немов на них мали посипати ся кії. Та коли побачили Копача, кинули ся прожогом до нього, поклякали на землю і поскладали руки до него як до молитви:

— Паноньку наш любий, батеньку рідний, змилуй ся, не

дай загинути! Тут таке зимно, що душа вилазить..

Копач побачив тепер як докола горючої ліхтарні клубила ся густа пара. При помочи ліхтарні оглянув казню. Вона була подовгаста з одним віконцем. З одного боку під стіною стояли "причі", а на них вохкі сінники. Копач нарахував їх рядом один біля другого десять. Налапав рукою, були вохкі, волючі, а солома гнила, мокра. Попри причі заледво можна було одному чоловікови протиснути ся. На тім переході з одного кінця від дверей стояла велика, цегляна піч. Вона була зимна як лід. З другого кінця під вікном стояла "парашка". Від неї мимо зимна страшенно воняло. Вікно було приткане соломяною подушкою.

— Кілько вас тут сидить? — питає Копач.

— Двайцять, прошу ласки пана...

— Де-ж тут двацять людей помістить ся? Як же ви спите?

— А так, один коло другого, так теплійше, а кому нема місця, то на землі....

Копач узяв у руки ліхтарню і пересунув ся побіч причі. Аби йому зробити місце, люди повилазили на сінники. В куті під вікном побачив Копач копицю лахманів, що дрожали і трясли ся.

— Що се?

— А то, прошу ласки, якогось старого чоловіка сьогодні привели, він щось хорий, звичайно, старе...

— Гей чоловіче, а як вас?

Купа лахмітя піднесла ся поволи і з під неї виглянула стареча, посиніла від зимна голова з розпатланим сивим волосем. Старий не мав ані одного зуба. Уста його посинілі страшенно дріжали...

— За що вас замкнули? — питає Копач.

Старий наставив вуха.

— Він глухий, прошу ласки пана сендзі... він сидить інквізитом...

— За що сидите? — питає Копач голоснійше.

— Не знаю, паню, не знаю, бігме не знаю, дали ферлдунок, я прийшов, тай не питаючи нічого, не дали говорити, лише замкнули отсюди... Прийдець ся загинути...

— Та чого від вас хочять?

— Та кажуть, що я коні вкрав у дворі, а я лазити не можу, куди мені..

Копач був безрадний. Він не мав права в те діло мішати ся, справу розслідити і безвинного пустити на волю. На перший погляд він був переконаний, що сей немічний старець не міг фізично такого злочину поповнити, як крадіж коний.

Почав розпитувати інших:

- За що?
- За патик, прошу пана сендзі.
- Який патик?
- От узяв із панського ліса грабка на дишель до саний, бо ніде було купити...
- Кілько дістав?
- Місяць.
- А ти хлопче за що?
- Тету поганьбив...
- Кілько?
- Шість неділь...

Копач не питав дальше.

- Чому-ж ви люди не зголошували рекурсів?
- Ага! рекурсів! Я дістав був також за ганьбу місяць... Кажу: прошу ласки пана презеса, я не приймаю ся, прошу на рекурс, а пац презес каже: рекурс? добре, будете мати рекурс: шість неділь арешту — возний, бери... Навіть не знаю, чи сусіди забрали мої коні з саннями... Та коби хоч я що винен, а то бігме нічого. Сусід мені слово, а я йому, лише що він перше встиг внести скаргу.

Копач не питав більше. Йому в голові морочило ся від такого правосудя. Хотів чим скорше вийти з того пекла... Люди заступили йому дорогу, чіпали за поли.

- Татунцю, не дайте загинути, пустіть нас!..
- Пустити вас не маю права.
- То хоть най нам у печи затоплять, бо погинемо..
- Коли в печи палено? — питає ся жінки возного.
- Тут не палить ся в печи ніколи...
- А коли перемінювана солома до сінників?
- Тамтого року в осені...
- Прекрасно! Зараз затопити в обох печях так, щоб їм тепло було...

Коли вийшли на корідор і баба зачиняла двері, надійшов чоловік, що саме вернув до дому...

Жінка каже до него:

— Пан сендзь каже запалити в печи...

— Я не маю дров...

— Як то нема дров? — питає Копач. — Хиба-ж на опал арештів дров не берете? Запаліть тими, що призначені на бюра, я велю.

З другої казні доходив зойк і плач жіночий. Копач не мав уже сили зайти сюди і дивити ся на мартирольогію людей. Він лише гукнув крізь візитирку: — Успокойте ся, зараз затоплять.

— Памятайте, Войцэху, щоб мені було затоплено нині зараз, бо я не дарував би вам того...

Копач пішов до дому. В казні була лише гутірка, як в улюю, крики устали.

— Ну, ну, — подумав Копач, — се зразок справжнього "мертвого дому." Чудесно і се діє ся в конституційній державі.. А я стою безрадий, і хиба можу заплакати над долею тих бідишх. Той кат плюгавий! Які він кари дає! Та-ж при трибуналі таких кар не дають злочинцям.. Що мені з тим робити? Терпіти, чи донести урядово висшій власти? Назвуть мене донощиком, ніхто мені руки не подасть! О! Я знаю ту столапову гидру. Коли наступити на одну, ціла потвора порушить ся і проковтне тебе...

З такими важкими думками зайшов на попівство. Тут дожидали його вже з вечерою.

— О! Господине, де так засиділи ся? Хиба-ж не у бюрі до тепер?

— Ні, не в бюрі, я давно вже вийшов, та задержав ся в арештах...

О. Іляріон не сказав на се ані слова.

Копач гадав, що його не порозуміли і вважав потрібним розповісти все. Йому самому конечно було треба виговорити ся перед кимось, бо те, що бачив, вертіло його мозок.

Старий ходив по хаті похитуючи головою:

— Я се не від нині знаю, цілий повіт знає. Тут іще не таке діялось.. Тут одного разу замкнули жінку з малою дитиною до казні, і вона до рана замерзла. А кілька тут людей повідморювало руки, ноги! А кілька тут хорих повмирало в арештах!...

— І ніхто про се не знав?

— А на що хто мав знати?... То тайна урядова. Виволокли в ночи, поховали, тай кінці в воду...

— Я цікавий знати, де подівають ся ті павшалі, те дерево призначене на топливо в арештах?

— Не бійте ся, не зогнило воно, лише улягло своїй судьбі в печах мандатора та возного...

— Я казав возному сеї ночі затопити...

— О! він того певно не зробить.. То права рука презеса, нікого не боїть ся...

— Завтра переконаю ся.

— Ну, та що з того?

— Боже мій, Боже! тут одуріти можна! — каже Копач хапаючи себе за голову. — Що тут робити?

— Що робити, то ваша річ. Я лише можу вам порадити обережність, бо навіть не можете собі уявити, з яким чоловіком будете мати діло...

— Знаєте, пан-отче, коли-б я був знав про ста: тутешніх арештів, я був би не зважив ся того Жида замикати, що то я його перед учора покарав... То була страшенна кара пересидіти дві добі в такій норі.

— Не журіть ся, господине! Він, т. э. Абрамко — так мені люди казали — або не сидів зовсім, або в найгіршій разі пересидів день у возного, а на ніч певно пішов під перину до дому.

— Отче, що кажете? Та-ж то надужитэ.

— Не знаю, чи надужитэ, але я живу не від нині і не одно таке знаю...

По таких розговори не йшла Копачеви вечеря в смак, хоча обоє припрошували. Він не міг заспокоїти ся від вражін, яких сьогодні дізнав. Випив лише дві чарки чаю, попрощав ся і пішов до своєї кімнати. Тут було дуже любо. Копач аж усміхнувся. Він нагадав свою кімнатку в Самборі.

Зараз роздяг ся і ляг спати. Та довго не міг заснути. Йому заєдно стояла перед очима казнь з вонючою парашкою, з студеною печею, а в куті з під лахмітя витягав сиволосий дідусь худі руки і шептав до нього посинілими устами: "Ратуйте татунцю, християнську душу!"

Другої днини Копач ідучи до бюро зайшов до арештів.

— Ви топили в печах? — запитав возного.

— Так як пан сендзя казали.

Копач поглянув у грубу з сінній. Вона була чиста, ані сліду попелу або вугля...

— Відчиніть казню....

— Не відчиню, бо не маю розказу від пана презеса...

Копач подивився на нього. Возний стояв, випрямивши ся по військовому, і дивився зухвало Копачеві в очі...

— Гей, люди, — крикнув крізь візитирку до казні — а топлено вам учора?

Возний прискочив і заслонив Копачеві перед носом візитирку.

— Перепрашаю покорні пана сендзя, але з арештантами не вільно нікому розмовляти...

Копач став як задеревілий. Він знав, що не в своє діло вмішався, бо до арештів йому зась. Почував, що допустився нетакту, перейшов границі своєї влади. Возний мав рацію і упокорив його...

Люди в казні вспіли ще крикнути, що піч усю ніч була зимна як лід. Говорили ще щось, та він такий був збентежений, що не дослухався. Сього явного переступлення не міг собі простити. Як же він має право судити інших, коли сам не придержується інструкції, ломить закон?...

Він вийшов із арештів до бюра... Хотів поговорити про все з начальником. Може він не знає того всього, і зарадить біді. І справді довідавшися, що пан презес уже в бюрі, пішов туди.

Начальник подивився на нього з під лоба, і не відповідаючи на його поздоровлене запитав, чим може йому служити.

Копач оповів, що було вчорашнього дня і скінчив на тім, що сьогодні пересвідчився наочно, що в печі не топлено..

Начальник уже знав усе від возного. Він буцім навіть не слухав, що Копач говорить, бо щось писав, а потім, коли Копач скінчив своє справоздане, він поклав перо на бік, розперся на кріслі, липнув люто очима і сказав:

— Пане авскультанте! Хто вас уповажнив лазити по ночах по арештах? А коли-б був який арештант утік, чи я відповідав би за се? Звідки ви приходите вести контролю, розпоряджати ся дровами, розмовляти з арештантами крізь візитирку? Чи бажаєте собі зараз на вступі попасти під дісциплінарку? Прошу, я готов вам служити. Ви не знаєте інструкції для арештів.

Копач був страшенно збентежений, не вмів ані слова відповісти. Йому вдарила вся кров у голову.

— Прошу йти до своєї роботи, — каже презес. — Я надумаюся, що з вами зробити...



Копач уклонив ся і вийшов. У передпокою стрітив возного, що, кланяючись йому низенько, усьміхав ся до нього злючо. Щастє, що тої днини не мав термінів, бо не був би в силі їх полагодити. Він, Копач, котрого самбірський президент, чоловік старий та непорочний так цїнив, буде мати на першім кроці свого самостійного урядованя дисциплінарне слідство! Його становище видалось йому таким страшним, безвихідним, страшнішим смерти. Наслідком дисциплінарки буде коли не що гірше, то замкненє авансу. Копач мало не заплакав над своєю долею. Прийшов йому на гадку покійний його попередник, якого знав лише з оповіданя. Станув йому перед очима в тій страшній хвилі, коли брав отруту в руки, аби своєму нужденному життю зробити кінець...

Копач не міг нічого робити, зворушений ходив великими кроками по бюрі.

Так ось воно як! Усе те, що собі укладав і обіцював зроби для народа, все показало ся піною... Нічого не зробіть. Який такий стане йому в дорозі, вдарить у лоб довбнею і не дасть кроку поступити дальше... І що-ж із ним зробіть ся? Або піде дорогою свого попередника, або зійде на дорогу пана презеса і стане такою самою собакою, як він...

— Ну, ну, — сказав до себе Копач виходячи о дванацятій з бюра, — а що було би тепер, коли-б я був уже жонатий?!

О. Іляріон, побачивши Копача, зараз догадав ся, що йому щось немилого приключило ся. Гадав, що возний не послушав його, не затопив у арештах і для того так його погнівав...

— Що-ж, господине, не правду я казав, що в арештах не буде топлєно?

— Правда, отче!

— Але знов нема собі так що дуже до серця того брати. Ви невинуваті, ви зробили, що могли. Хиба-ж вам самим уночи було топити?

— Не в тім діло, отче, що не послушав, але ще ось що...

І він розповів усе подрібно аж до того, що начальник зробіть йому дисциплінарку...

Старий став ходити по хаті в задумі.

— Ні, сього не бійте ся. Не знаю, чи ви переступили приписи, чи ні, хоча наш мандатор чорт, не чоловік, і рад би вам підставити ногу; та він сього не зробіть, він тих арештантів та кож боїть ся. А коли прийшло би до слідства, до розправи, мо

гли би повилазити на верх такі свинства, що вам дістало би ся мало що (коли була би з вашого боку яка провина), а він пішов би на грінес. А знаєте, що на злодію шапка горить. Мій син писав мені в Тернополи, що там мають на нього око, і най Богу дякує, що при афері з вашим попередником не зломилі йому карку.... Так, так! не бійте ся нічого.

— Я, отче, провинив ся, мішаючи ся не в своє діло. Арешти до мене не належать і я не повинен був по інструкції пхати туди носа.

— Я ваших інструкцій не розумію, але беру все здоровим розумом... Коли-б в арештах горіло, то вам не вільно би там піти? Ви чули в арештах крик, то вашим обов'язком було піти туди і зробити порядок...

Тим аргументом Копач цілком заспокоїв ся і мав те переконанє, що не зробив нічого злого, і нічого йому боятися. По обіді пішов до бюро і міг уже спокійно працювати. Вечером, аби не сидіти в пустім суді, забрав роботу до дому.

Коли виходив із суду побачив знов коло арештів якийсь незвичайний рух. Він пішов таки ближше і побачив, як люди виносили щось із арештів. Від людей довідався, що то вмер сьогодня дід, якого вчора замкнули інквізитом. Копач здіймив шапку і перехрестив ся. Йому знов станула перед очима вчорашня сцена. Він пішов просто на попівство.

— Ну, отче, вчорашній протегований уже небіщик...

— Той старий чоловік?

— Той самий, тепер його понесли на цвинтар...

— Завтра відслужу поминальну службу за його душу, — каже о. Іляріон. — Бідачиско, може й не прочував, якою смертю зійде зі сьвіта.. Але знаєте, господине, тепер ви напевно свої бідні від усякої дисциплінарки. Тепер пан мандатор не важить ся тої квестії рушати, бо допорпав би ся біди... За ваше добре серце відплатив ся вам сей невідомий дідок своїм житєм...

— То всьо страшно, отче добродію, але як мені на те все дивити ся, не реагувати? Таж то спелюнка, не суд...

— Гм... Та чи ви не маєте когось знайомого з ваших сфер, старшого, кого би порадити ся, як се уладити?... Я знаю, ви боїтесь, щоб не назвали вас денунціантом, ото-ж хиба хтось старший з вашого фаху зможе вам дати раду...

Копач ходив по хаті, роздумуючи.

— Правда, маю! Напишу до мого старого президента в Сам

борі, він мені найліпше порадить, а я й так обов'язаний до нього написати, бо то був мій добродій.

По вечери Копач, не гаючи ся, пішов до своєї кімнати, роздумуючи, як би уложити лист.

Знов поставив собі питанє: писати чи ні, чи може просто написати в дорозі урядовій до президії в Тернополі і донести про все, що тут творить ся? Та на саму згадку про те, Копач затряс ся. Його взяла відразу на сам спогад такого поступка. Яке він має право слідити поступки свого настоятеля? Таж се судія, начальник, чоловік так високопоставлений в його очах серед суспільности, з таким гарним, сьвітлим завданєм, що Копачеви видало ся сьвятотатством атакувати таке становище. Се ж його ідеал, до якого він усіми силами простував. Коли-б він на се зважив ся, чи-ж міг би потім лишити ся в суді? Се видало ся йому опльованєм того гнізда, в яким сидів. Покинути його він не мав би відваги. Саме з того місця можна найбільше зробити для народа. Отже річ сама в собі з мериторичних причин видалась йому неможливою. А як прийняли би його на горі? Він молодий авскультант на становищі адюнкта судового, доносить зараз у перших днях своєї служби на начальника. Хоч усе те, що він доніс, було би правдою і грубим нарушенєм обов'язків, йому сього не простили би. Таж недавно в тім суді була незвичайна катастрофа при самоубійстві його попередника. Се неможливе, щоб власти не досліджували властивої причини, а що стало ся? Всьо спокійно скінчило ся. Небіщика похоронили і зложили усю біду на нього самого.

І Копач мусів прийти до заключеня, що те, що він наміряв зробити, не за для себе, лише для добра суспільности, для удержаня поваги суду, була іграшка з огнем, небезпечна для нього самого. Роздумуючи над тим, він усміхав ся болісно сам до себе. І його взяв жах перед тою великою машиною, в якій він був одним колісцем. Та хоч душа бунтувала ся на таку безправність, на те торгванє найгарнійшими ідеалами, то таки рішив ся не робити з того ніякого ужитку. Мене не на те поставили, аби інших контролювати, лише робити своє. Нехай Журавський прийде на чужі руки. Він трафить на таке, що злочини його самі собою виявлять ся. Се-ж неможливо, щоб вони не були покарані ще на сїм сьвітї. Над параграфовою Немезидою є ще одна висша, краща, всевидюча, яка не дасть нічим себе обманити.

Копач стояв перед тими фактами, що становили злочин, як перед катастрофою, якої він своїми силами не може відвернути. Він узяв ся до своєї бюрової праці, яку приніс собі з суду, та над якою пересидів до півночі.

## XXV.

В найблизшу неділю пішов Копач до церкви. Вишнівчани не тямили, коли бачили в своїй церкві сурдутового чоловіка. Все, що тут жило сурдутове, ходило до костела, бодай для того, аби не виріжнати ся від иньших і не вщербити доброго тону. Тепер побачили між собою не аби-якого чоловіка, але правдивого "сендзі". Народ шепотів між собою розтупаючи ся перед незвичайним гостем. Копач перехрестив ся тричи, відмовив молитви і почав витати ся з людьми, шепчучи: "Слава Ісусу Христу". Люди відповідали йому, а один не втерпів, щоб його не взяти за руку. Хотів її поцілувати з радощів... Люди бачили до тепер між судовиками вишнівецькими непривітних, крикливих панів, що й заговорити не хотіли по хлопськи, а на церкву і не поглянули... А тут ось що: се либонь справді наш... Копач протиснув ся до крилоса. Дяки розступили ся. Копач не був сніваком, але розумів церковний напів о стільки, що міг підтягати за иньшими. Сього навчив ся від дяка, який його вчив. Йому прийшла охота прочитати апостола, аби показати народови, що він їхній душею і тілом, та нагадав собі, що його голос неможливий. І в мить прийшло йому на гадку, коли то він їдучи у перве до Страшевич своїм співом наполюшив коний. Нагадав собі ту веселу, щасливу хвилю і йому жаль стало покійних Поницьких...

По службі божій стали люди розговорювати про нового пана сендзю. Всі були цікаві знати, як він зветь ся. З того пішли різні здогади, аж їм став у пригоді молодший возний судовий, що те-ж прийшов до церкви. Люди почувши назвиско Копача, вже не мали причини сумнівати ся, що він не лише Русин по вірі, але також і хлопська дитина. Де-ж би так пан називав ся з проста....

О. Іляріон був дуже рад із свого гостя. При обіді був веселий і говіркий, та празника ради казав принести з пивниці до брого меду....

— Не повірите, господине, як я тішу ся, що наше село має

в вашій достойній особі не лише доброго судію, але і я дістав вірцевого парохіянина.

— Та в тім отче, нема такої великої заслуги, що сьогодні до церкви прийшов. Се обовязок не лише моральний, але і народний. Коли-б інтелігенція руська ходила пильно до церкви, вона приєднала би тим дуже для себе народ. Я не кажу, щоб церков була одиноким місцем, де народ міг би стикати ся з інтелігенцією, але раз що від того повинні ми зачинати, а далі через таке поступованє ми приєднаємо і зєднаємо собі його довірє, без якого нічого довершити не можемо. Нехай наш темний мужик побачить, що його віра не понижена, не виключно хлопська, але що її визнають і люди в сурдутах ла важних становищах, тоді повірять, що його національність не така мало-важна, що його національна родина більша і багатша, ніж йому доси здавало ся. А що до морального обовязку, то мені дуже гарно з тим жити, в що я повірив, як іще був дитиною. Я-б без тої віри був дуже нещасливий. Коли-б не та віра, коли-б ми туго були привязані до тої землі, не маючи нічого висшого над собою, я вже був би робив кінець злодійствам Журавського. Я вже судію мав час переняти ся тою засадою, що всякий злочин мусить бути покараний. Не вижидаючи довго, я поробив би зараз кроки, аби тому соромови судового стану зробити кінець. Я спішив би ся, аби він не вмер безкарно... А коли-б я не міг сього зробити в дорозі лєгальній, законній, я не завагав би ся розчеребити йому голову за муки, які він людям завдає, за мученицьку смерть того немічного старця, що замерз у арешті. Але, я, отче, вірю в висшого судію над нами, він того не дарує, його уваги ніщо не втече. Він покарає так, як жаден §. нашого права. І покарає його навіть там, де наш закон не має сили. Бо людська кривда, сльози невинних, немічних людей нікому безкарно не перейдуть — я в се вірю — отче!

Копач говорив ті слова з великим жаром і переконанєм.

О. Іляріон устав із свого місця, підійшов до Копача і обіймив його кріпко. Старому ясніло лице, на яке капнули дві сльози з очей.

— Коли таких синів буде мати наша Русь, то не загине. Я старий, навчений довголітнім досвідом не мав віри до молодих людей Русинів. Вони запрятали собі голову новими мріями, утопіями про якусь Україну, забули церков, стались індеферентними. Драгоманівщина показала їм иньшу дорогу, ма-

нівці, а Куліш навчив їх нехтувати нашим історичним письмом, прадідною азбукою, виробленим церковно-славянським письмом. Заведено ненависну фонетику-какографію — та бачу, що ви не з тих, мій любий господине.

— Саме, що з тих, отче, — каже Копач усміхаючися — саме з тих ненависних вам Українців, тай ще з таких, що пишуть фонетикою. Та се одно другому не мішає. Гадаєте, отче, що ті, що придержують ся "історических начал", справді такі побожні? Я бачив між ними таких, що правда ходили до церкви, співали в крилосі — а вірили хиба в рубля і в свій живіт, та нишком висьмівали все, що мені, українофілови, і вам, отче, сьвяте, велике. Я гадаю, що ті фарисеї гірші від тих, що явно говорять, що віра їм байдужа, що не вірять у догми нашої церкви, бо вони фарисеї.

О. Іляріон дивив ся на Копача, немов не вірив його словам, немов уважав його бесіду за жарти.

Копач говорив далі:

— Чи ви, отче, думаєте, що сьв. Кирило і Методій писали етимольогію?

— Дивне питанє, яке розуміє ся само собою....

— Помиляєтесь, отче. Ті славянські апостоли були люди мудрі. Вони вводячи письмо, хотіли Слав'янам зробити його простим і зрозумілим, отже брали з грецької азбуки знаки найпотребнійші. Тямлю, коли я ходив до школи, то з одним моїм товаришем ми видумали собі окремі знаки, щоб переписувати ся, розуміє ся, по руськи, та так, щоб ніхто сього не розумів крім нас. І нам ані на гадку не прийшло видумати який знак на йор, йори, ять. Нам тих знаків не було треба. Се було, думаю, цілком раціонально. Могли-ж ті розумні славянські апостоли не поступати так само? Вживали йорів і те все, бо воно таки було їм потрібне на що, то ми сього гаразд не знаємо. Та коли-б у них те йор так само не виговорювало ся, як у нас, булиб його не виписали ані разу.

Така проста аргументація цілком збила з пантелику о. Іляріона; він махнув рукою і звів бесіду на що иньше.

— Що ви нині, господине, думаєте робити по полудни? Я сьогодні занятий в нашій читальні...

— В читальні? Хиба-ж тут є читальня?

— А е, якось латаємо біду. От шкода, що вам ніяково туди прийти між нас.



— Чому-ж? Статут хіба тому не противить ся? Впрочім введіть мене як гостя...

— Але-ж я не се думаю, і навпаки ходіть хоч усе, але чи се в ваших обставинах вільно вам робити, не наражуючи ся на шикани від ваших властей?... Се шкодить мабуть в авансі...

— Я про се нічого не знаю, і сього зовсім не бою ся. Мене мусять авансувати відповідно до мозї роботи в суді.

— А я саме чував від руської інтелігенції, що не вільно їм ні до чого мішати ся. Се ви взмок із загальної поведеннї.

— Бо я, отче, українофіл-народовець. Мені не вільно за-для таких нісенітних причин відсувати ся від народного діла. Побачите, отче, що я не лише з цікавості ходити буду до читальні, але хочу там враз із вами, коли позволите, працювати над осьвітою меншого брата. Ті, що вимовляють ся від такої роботи оглядами авансовими, роблять се для власної вигоди. Їм не лицює, але просто не хочеть ся. А правда! Э й такі малодуши, що справді боять ся чорта за параваном.

— Дай Боже таких більше!

— Українців?

— Хоч би й Українців. Та побачите, що перший Журавський виткне вам се...

— Його я найменше бою ся. Хай буде рад, що його не чіпаю...

— Хіба-ж ви написали?

— Ні, я роздумав, мене вважали би денунціантом, і нічого би мені більше в суді попасати...

Пішли оба до читальні. Вона містила ся в дяківці. Отець Іляріон сам давав сюди книжочки общества Качковського і видаване тоді "Слово". Людий зібрав ся гурток самих старших газдів. Копача привитали всі радо. Він переконав ся одначе, що крім двох-трьох селян були се люди, неписьменні. О. Іляріон відчитав голосно молитву і сів за столом. Копач присів на лавці коло печі. О. Іляріон виймив із кишені книжочку, пригадав коротко зміст того, що прочитали минувшої неділі, і став читати далі. Люди стали просити поясненя, хто чого не розумів. Так читав з годину. Потім читав далі дяк, поки не прийшов час до вечірні. Знов молитва і пішли всі до церкви. Копач держав ся о. Іляріона.

— Хіба-ж тут молодші до читальні не приходять?

— Нема місця для всіх. Я насамперед беру тих анальфабе-



тів. По вечірні приходять молоді. Та ті вже письменні і тих я вчу церковного сьліву.

— Чи отець так що неділі?

— Хиба-б занедужав. Такий лише спосіб можливий, щоб читальня не розлізла ся. О, господине, наша понівська задача дуже велика, так що сил не стає виповнити всі наші обовязки. Що робить ся в церкві, се, сказав би я, заслуга найменша, бо сьвященик хиба на те є, щоб у церкві службу правив. Але поза церквою! Я мушу бути і вчителем і дорадником і навіть лікарем.

— Чи справді отець і лікарюють?

— Так, лічу гемеонатією, як умію. Наш чоловік не має довіря до лікарів тим менше, що їм треба платити. Отже конечно треба йому безплатної помочи. Можу похвалити ся, що у мене смертельність менша, як де інде.

По вечірні зачав о. Іляріон катехизацію... Забрало се багато часу. Копач видержав до кінця, хоч у церкві була глота і горячо. Копач не міг відвести очей від того, що тут бачив. Старий, сивоголовий сьвященик в епітрахилі ходив поміж дїтвору, що його обступила як пчолы, і вчив, випитував, поправляв і повторяв... Діти відповідали сьміло. Старі остали в церкві теж. Баби посїдали на східцях перед іконостасом і дрімали. Старші газди понїдпирали стїни. Катехизація була не для них, та проте вони з привички не йшли до дому, ждали на дїтий.

— То якийсь ідеальний сьвященик, — подумав собі Копач...

О. Іляріон закликав ще парубків на сьпів до читальні.

Коли вийшли з церкви, Копач каже:

— Ви, отче, маєте не аби яку працю!

— За те я весь тиждень сього не роблю, бо нема для кого.. Але ходім на каву перше, заки хлопці посходять ся.. Тай ви витерпіли до кінця, ну, ладно... слава Богу, що дав мені так примирного парафіянина...

— А я кажу: слава Богу, що мені дав такого примірного пароха.. Дай вам Боже здоровля!....

— Не величайте мене за се, коли я лише сповняю свій обовязок...

— Інші не почуввають ся до такого обовязку.

— А чи всі такі судії Русини, як ви? Та не говорім собі взаїмних компліментів! Дай Боже мені того дїждати ся, щоб не

стало в моїй парафії анальфabetів... Лише в той спосіб зможемо стати народом...

— Знаєте, отче, що ви чистої крові народовець, у вас нема москофільського фарисейства...

— Свят Госноди, господине, хиба-ж я Москаль? Я Русин ще з 48 року, люблю свій народ руський по Бозі найліпше, рад би йому добра з цілого серця... Та не жадайте від мене, того, що над мої сили... Я фонетика не можу стерпіти... Се вже не на мої очі....

— Але-ж отче! Фонетика се така підрядна річ, що нічим голови собі морочити. Пишім, як кому ліпше, лише пишім живою бесідою, аби нас народ розумів, аби ми витворили собі свою питому літературу, аби ми стали самостійним народом...

— Я зовсім з вами годжу ся, лише не хотів би, аби ми фонетикою відчужували ся від церкви...

— Чи отець допускають до своєї читальні книжочки "Просвіти"?

— Я член "Просвіти", читаю все, що по руськи, і тішу ся кожною руською книжкою, коли вона лише написана правильною правописею....

Копач лише усміхнувся на сі погляди старого чоловіка, бо не мав що сказати на них.

По каві о. Іляріон пішов сам до читальні. Для Копача, коли не співак, не було інтересу там сидіти. За те обіцяв він зладити на другу неділю якій популярній виклад для читальні.

## XXVI.

В понеділок були знов розправи карні. Копач не мав того дня термінів, то-ж полагодивши біжучі справи, станув при вікні і дивив ся, як возний відводив засуджених Журавським людий партіями до арешту. Копач завважав, що замикали людий старих, немічних або педолітків. Чому се зацікавило, та ні в кого було розпитати.

Коли виходив з брами суду, подибав кунку здоровених газдів і зачув таку розмову:

— Щом го напросив, нелюда, аби тепер відсидіти, тай ні тай ні.

— А кілька вам вліпив? — питає другий.

— Два місяці, ціле літо змарноване.

Копач пішов далі. Зиов загадка. Він знав із досвіду, що люди відпрошують ся від кари, аби її як мога дальше відсунути, а тут навпаки, просять ся до кари. Йому се пояснив при обіді о. Іляріон. Від нього довідав ся Копач, що начальник суду держить у посесії два поблизькі фільварки, та цілу господарку обходить арештантами. Тому дає страшенно великі кари, старими і недолугами набиває арешти в зимі, здорових і сильних лишає на літній роботі. За них платить він урядову таксу, але має робітника дешевого як ніхто иньший. Буває так, що по при заплачених виходять у нього на роботу таки дарові і одні з другими мішають ся в такий гурток, що й чорт не зведе рашунку. Копач не вірив тому оповіданю. На його думку такого не могло бути на сьвітї. О. Іляріон не сказав нічого більше, не брав ся доказувати.

— Недалеко до весни, самі побачите...

Та по тім, що Копач доси бачив, можна було всього надіяти ся. Копач хитав ся... Все те, що доси пізнав, вистало би, щоб такого начальника суду прогнати до всіх чортів.

Копач обурював ся таке і в його голові проявила ся вперве гадка, аби тому всьому положити кінець і про все донести висшій власти. Про се роздумував він ходячи довгими вечерами по своїй самітній кімнаті на попівстві. Розходило ся о те, в якій формі се зробити? Написати просто до президії, або порадити ся ще свого батьківського приятеля, президента в Самборі....

Стаивши перед такою альтернативою що до самої форми, Копач задрожав перед тою гадкою. В його душі як муха забреніло слово одно: донощик! Донощик на свого законного наставника, на товариша по уряді. І се одно слово налякало його. Як тепер зробити? Почутє людяности і справедливости наказувало йому донести. Се-ж ганьба для цілого судівництва, се страшне, погане, вопіюче пятно. Ганьба належати до такої категорії людей! Кожда її частина, аби себе очистити, повинна змагати до того, аби таку паршиву вівцю зпоміж себе викинути. Впрочім жаден злочин не може бути такий поганий як сей, що його сповняє судовик, той, кого закони поставили карати злочини. Тяжкість і вага злочину залежить від субєктивности злочинця. Недоумний чоловік не повнить злочину сьвідомо, з прінціпом злого наміру. Від тої точки важкість злочину степенуєть ся, а найвисший ступінь, то у судовиків злочинців. Та

крім теорії виступає тут ще друга сторона, практична. На тім терпить цілий повіт, а особливо його брати мужики. Він зпоміж них вийшов. Через те, що він убрав сурдут і став осьвітченим, не сьміє порвати ся звязь, яка його лучить з мужицтвом. В кождім мужику він бачив свого брата, що до нього простягає руки в розпуці і благає помочи. Відтрутити їх від себе, значило би стати ренегатом. Його батько, той запрацьований, опалений від сонця, з мозолистими прокляв би його за се...

В душі Копача кипіло від нагромадженого чуття пересердя. Сього треба було конечно позбути ся, інакше се чутє ро зірве його душу....

Та ба! Коли-ж він запряг себе в ярмо форми, піддав ся якомусь кодексови моральности, яку видумав собі сьвіт тої сфери, в яку попав.... Що сьвіт на се скаже? Розуміє ся, сей сьвіт судовий від найнижшого до найвисшого ступня. Вони установили собі свій порядок суспільний, свою окрему, так сказати, бюрократичну мораль. Ся мораль страшно осудила-б його. Всі кинули би на нього каменем. До того урту прилучив би ся певно покровитель, хоча то взір судовика. Бо в тім сьвіті така панує засада, що лише інтересований має право жалувати ся. А коли той інтересований, безпосередно кривджений, не вміє постояти за собою, не знає собі ради дати, то чорт його бери, а другому до того зась!

Тут Копач не мав ніякого інтересу, не був безпосередно покривджений тим, що начальник суду нюхав ся з Жидами-п'явками, що не давав дров до олалювання арештів, що мужики там замерзали, що бідні люди за дрібницю тратили літо на даремщині і т. д. Від сього було йому зась, інакше він стане денунціантом, а се таке погане слово, таке несхоже з його становищем судовика, що Копач задрожав на саму згадку про нього.

І тепер мусів Копач признати, як низше стоїмо ми від інших цивілізованих народів тим фальшивим розумінєм чести, тою брїхливою моралю, яка зупиняє нас виполоти з поміж себе закорінений бурян. Треба-би конче зробити в тім напрямі перелом, та Копач не почував у собі сили, аби зважити ся на такий крок. За те би його всі оплювали, взяли під ноги так, що ніколи не міг би голови піднести. Та впрочім чи таким одним спорадичним випадком можна проломити віками закорінений погляд на честь?

Розважаючи все те, Копач мусів дати всьому спокій. Хай

іде на інші руки! Я робити-му своє діло, а зло само мусить себе покарати. Впрочім чи мені по силі все те доказати? Я-ж не маю в руках нічого, хіба свої поміччя, тай те, що від людей чув, а сього за мало, щоб доказати. Не роблю нічого.

Копач не робив нічого, не розваживши гаразд. Та вже як раз що розважив і рішив, то не відступив від сього ні за що... Тому від сеї хвилі всякі злочини пана Журавського перестали його мучити. Він на них цілком збайдужів. Своє діло робив як доси. Помагав людям як міг на своїм становищі, а по за те не турбував ся навіть, чи його начальство існує на світі.

О. Іляріон пригадав йому, що випадало би поробити тутешній інтелігенції візити. Копач витріщив на нього очі і спитав, яка тут інтелігенція в Вишнівчику?

О. Іляріон, вичислив аптикаря, почмайстра, двох канцелістів судових, розуміє ся, начальника суду і генерального повновласника княгині Чарториської, властительки Вишнівчика.

Копач засьміяв ся в голос.

— Чому, отче, ви поминули того грубого Жида, якого я на вступі своєї кар'єри засудив на арешт? Він видає ся мені найінтелігентнішим з поміж них усіх. До тамтих інтелігентів я не піду. Вони такі інтелігенти, як я астроном. Хіба тим, що ходять у крохмалених сорочках. Я, отче, жив у більшім місті, а до візит ні раз не рвав ся, а що-ж тут? Мені ваше товариство цілком вистарчить. Бо скажіть мені, на що мені се здало ся?

— Хіба-ж люди лише те роблять, що їм на щось придати ся може? Звісно, що чоловік — товариський звір, як сказав хтось там. Ми всі невірники різних товариських привичок і поведінок, віками, і їм мусимо підлягати, коли не мають нас люди прозивати диваками...

— Я ніколи не буду нічим невірником, а особливо там, де не конче треба. Ті всі старі звичаї, то щось дуже немудре, сьмішне. Прошу собі се уявити! Старий звичай наказує мені робити візити людям, яких доля змусила враз зі мною жити в одній місцевості. Ті люди, скажимо, дурненькі собі, або злі, або нетеси. Ну, я приходжу до них і страшенно нуджу ся. Бо ані мови ані розмови з ними нема. З ними балакати би про інших, гозорити пльотки, бо на іншу тему вони не здобудуть ся. З ними грати в карти, обдирати їх, або дати себе обдерти, пити, їсти аж до несхочу — а я того всього не вмю і не хочу. Отже з таких візит і знайомств був би сей хіба хосен, що на

вулиці треба їм кланяти ся, або відклонювати ся, а на се шкода капелюха. Всякі поговірки, обмови, посьмішкування з мене не гріють ні морозять, і мені байдуже, чи я кому подобаю ся. Я хочу лише жити в згоді зі своєю совістю, а решта мене не обходить. Та знов прошу не думати, що я вже такий дикун, що людей оминаю. Ні. Коли чоловік товариський звір, то повинен так як звір шукати собі дібраного товариства, отже товариства таких людей, які мені відповідають осьвітою, вдачею і т. д. Я казав, що ваше товариство мені цілком вистарчає, а найду ще когось такого, що подай Господи, то моє товариство побільшить ся... Та лишім це, отче, а поговорім про щось путнійше. Я лишив у Самборі свою матусю, бо вилетів з відтам як з пращі. Час би її сюди спровадити, бо їй без мене і мені без неї ніяково жити. До вас у мене просьба, отче, допоможіть мені ви-  
найти яку догідну хату...

— Хата найде ся, але хиба хлопська, бо тут село.

— Ще й ліпше. Я в палаті не виховав ся. Буду мешкати, як мешкав дитиною. Се буде для мене "мементо", з відки я вийшов і яке мене жде завданє на моім становищі.

## XXVII.

При помочи о. Іляріона найшов Копач хату через сїни з кухнею і сьвітлицею, та ще з алькирчиком. Копач купив через Жидків у Тернополі що найпотрібнійше і пристроїв хату як знав. Із своєї роботи був дуже задоволений і попросив паньства Іляріонів, щоб оглянули і зробили свої уваги.

І справді їмость порадила дещо, що треба би зробити, а Копач чудував ся, що він сам того не покмітив.

Тепер треба було їхати по маму.

Він пішов до начальника за відпусткою. Коли вийшов до вязанці паперів лежав шмат ковбаси, з якої витікав товщ і вся звичайне товариство при сніданю: аптикаря, почмайстра, тай ще одного незнайомого добродія. Всі сиділи при бічним столику і пили. Порожні тарелі з недсгризками м'ясної страви лежали на бюрку начальника на копиці паперів і актів. На одній вязанці паперів лежав шмат ковбаси, з якої витікав товщ і всякав у папери. Дальше лежали недоїдки хліба. Панове пили вино склянками, а поперевертані при дверех порожні фляшки вказували, що вже чимало випили. Всі були в рожевім гуморі.



Їх червоні, ситі лица сяли неописаним щастєм. Саме скінчив хтось оповідати щось веселого, бо всі реготали ся як навіжені.

Коли Копач увійшов, вони замовкли, а потім усі хором закричали: а-а-а!

— Прийшла коза до воза, — сказав Журавський встаючи зі склянкою в руці і наблизив ся до Копача. — Панове, нині велике сьвято. Мій колеґа і марнотравний син занудьгував за товариством і прийшов в кінці між нас, із цілого серця йому зичливих людий. Ось. вам чарка, товаришу! випемо за ваше здоровля!

Він наляв повну склянку вина і наставив Копачеви.

Копач подякував.

— Спасибі, пане начальнику, я не тому сюди прийшов...

— Все одно чому... але випити годить ся з добрими людь-

ми.

— Я зовсім нічого не пю.

— Зробіть раз виємку, потім мені подякуєте за добру раду...

Я вже тепер вам дякую, а по мойому то виїмки добрі лише в латинській граматиці.

— Як то може бути, аби нічого не пити, — каже аптикар. Се навіть противить ся засадам гігієни, пане дію. Випити в міру, то здорово....

— Як для кого. Я думаю, що пан аптикар більше має клієнтів між тими, що пили або пють, ніж між тверезими...

Начальник обидав ся поведенєм свого підвладного... Він його власноручно частує, а сей дає йому гарбуза? Се-ж нечувана обида. Але пан начальник показав, що зовсім чим иньшим обидив ся.

— Пане авскультанте, прошу моїх гостей не обиджати...

— Я ?

— Так, так, ви закинули панови аптикареви, що він для того припрошує людий до келїшка, аби потім мати численну клієнтелю... Випрашаю собі.

Начальник заморгав вусами і закотив очима так, що аж білки на верха повилазили. Потім відвернув ся від Копача...

Пане начальнику, ви вкладаєте мені в уста слова, яких я не сказав. По перше я приходжу сюди в урядовій справі. Ме-ші ані спило ся в тій порі застати тут урядованє при фляшках.. Я був би не прийшов перешкаджати в урядованю. Тепер про-



шу мені дати відпустку на тиждень, поїду по матір.

Начальник обернув ся знов до Копача і, загнувши руки по зад себе, випрямив свій сторчачий животик і задер голову в гору.

— Пане авскульптанте, випрашаю собі всяких уваг, що до мого урядованя.. Пильнуй кожний свого урядованя, то раз. По друге, такі молоді урядники, як ви, хай вибачать за відпустку — я вам не позволяю виїзджати.

— Пане начальнику, я-ж мушу привезти маму...

— Ваша мама мене нічого не обходить, я думаю, що вона з такого товариства, що може сама приїхати без товариства мущини...

Копач скипів за для такої обиди для своєї матери. Йому набігла кров до лица і він затиснув мимоволі кулаки. Але розвага занувала. Він заспокоїв ся. Хиба-ж буде що з того, коли поставить ся до того скота? Скажуть, що авантурник і бє ся з начальником, а ті люди певно не посьвідчать правди, коли їх питати-муть, як се було....

— Пане начальнику, прошу моєї матери не обиджати, бо я готов забути, що ви мій настоятель. Та ще коли-б нас так хто побачив при тих порожних фляшках, то сказав би, що я п'яний...

— Геть з відси! — крикнув запінений Журавський, ховаючись за своє бюро — не даю відпустки і баста...

Конач вийшов. Супротив такої брутальности він був безсильний. Він не мав сьвідків за собою, а протвино, мав би сьвідків на себе, коли-б так був з горяча дмухнув Журавського в пику.

Того дня він був так зворушений і подразнений, що ніяка робота не брала ся його, коли вийшов до свого бюро. Надїючи ся, що виїде, він не визначав собі ніяких розирав. Він сїв за стіл і важко задумав ся. Зачав від того, чим він є, а чим хотів бути. Хотів стати судією. В Самборі мав гарну школу під людяним, справедливим президентом, серед розумних людей. І він полюбив цілою душею своє судове знанє. Він уважав себе чистим жерцем у поважнім храмі Теміди. А тут поставила його судьба служити під п'яницею, зьвірсим, несправедливим, підкупним чоловіком, який в імя цїсаря судить людей... Хиба на всьо плюнути. Йому прийшло на гадку, чи не лїнше булоби вступити до адвокатури, або до нотаріяту... І усьміхнув ся до

тої свободи, яка йому так приманливо показувала ся з-за того чаду, що окружав його...

Став розважати над тим. Він рішив ся жити не лише для сьвіта, але і для людства. Судьба поставила його на таким важнім місці, де можна людству дуже багато доброго зробити. Хиба-ж йому втікати з того місця і полишити його для таких Журавських? Се було би не гарно, як негарна кожда втеча. Він набрав певности, що такі Журавські минуть ся, як усяке зло, і настане правда одна. Поміркував, що зробив би велику приємність Журавському, коли-б уступив ся. Журавський мав би двояку з того приємність, раз, що його з суду вижер, а по друге, що позбув ся-б невігідного чоловіка, страшного сьвідка своїх злочинів.

Тепер друге питанє. Чи донести про все свому висшому начальству, пожалувати ся за свою зневагу? Се-ж не була-б уже денунціяція, лише жалоба, а жалувати ся кождому покривдженому вільно. Та хто йому повірить, коли не має сьвідків за собою? В чесноту п'яцьких товаришів Журавського він не вірив. Впрочім при доходженнях вийшли би на верх ті п'ятики, які відбували ся в бюрі начальника, а се вже був би донос, а Копач не хотів того. Передумавши так усе гаразд, він знов рішив ся не робити нічого.

— Я-ж можу урядувати тут не стикаючи ся зовсім з тим падлюкою. І нині було-б до такого не прийшло, як би я не був пішов туди за відпусткою. Такого більше не буде, а без відпустки остаточно можу обійти ся, і обійду ся.

Він зараз написав до Самбора лист до свого доброго товариша, щоб його маму як би свою рідну виправив до Тернополя, де буде на неї ждати з Вишнівчика фіра. Та просив його лише, аби йому доніс, якого дня вислати фіру. Тим листом він цілком заспокоїв себе. Його товариш був те-ж селянською дитиною і не посоромить ся його мами.

Він вийшов із бюро в означеній годині. Був веселий, задоволений із себе і посвистував.

\*

\*

\*

В бюрі начальника всі були збентежені сею подією. Між ними запанувала довга мовчанка. Журавський ходив по кімнаті великими кроками і страшенно сопів.

— Ви би, пане презесе, вважали більше на себе, — заговорив перший аптикар. — Така іритація може пошкодити ва-

шому чесному здоровлю... Ви надто кровний, ерго склонний до апоплексії, а такі сильні зворушення як раз до того ведуть...

Журавський, як кождий лихий чоловік, бояв ся страшенно смерти. На слова аптикаря, який за для свого уряду був по гадці Журавського компетентний у таких справах. Журавський задрожав усім тілом і рад був заспокоїти ся. Ужив до того всеї своєї волі й енергії, аби запанувати над своїм зворушенєм. Він не переставав ще скорше бігати по кімнаті, поки не заспокоїв себе цілком.

— Я то знаю добре, — сказав плачливим голосом та повернув очима як паниця, коли розжалобить ся — та чи-ж не було чого розсердити ся? Я вже казав, що моє урядованє скоротить мені віку. Тут треба мати кінське здоровлє і зелізні нерви... Подумайте, такий молодик робить мені докір, що я по праці, тяжкій праці хочу покріпити ся та розважити себе трохи з моїми приятелями... Як се чоловіка не може обурити до крайности, до глубини серця!

— Але-ж бо заспокійте ся, — переконував почтар закурюючи нове цигаро. — Тямте на слова аптикаря... Молодик дістав за своє і річ скінчена.

— Та-бо я знов скажу, — обізвав ся третій незнайомий Копачеві панок, — ви за остро, презесе, скартали його, хоч не було за що... Я на його місці не пустив би того плазом.

— Що-ж би ви зробили, ржондцо? — питає аптикар.

— Я би пожалував ся висше...

Журавський зблід...

— Може він і зробить се, бо завзятий Русиниско... А в та-кім разі числю на вас, мої приятелі... — Він стискав їм за чергою руки.

— Як на чотири аси, коханий презесе, — каже аптикар. — Також щось... Най іно посьміє, то пошиє себе в дурні і вилетить на ніс.

— Коли-ж то може впасти на мене так несподівано, як з онтим безумом, що отруїв ся — каже Журавський..

— Не бійте ся ніякої несподіванки. Від чого-ж я почтар? Усякі письма переходять через мої руки. Як би щось було теє до Тернополя до президії, або що, зараз дам знати презесови, щоб себе беріг...

— І дасьте мені се письмо? — підхопив урадваний Журавський беручи в обійми почтаря. — Бачу, що ще не виве-

лись на світі справдішні приятелі...

— О, вибачайте, презесе, се було-б надужитэ, якого я не зробив і не зроблю. Сказати, то скажу, коли і до кого, а за решту подбайте самі. У мене так не йде...

Журавський пустив протестанта приятеля з обіймів і поглянув на нього своїми овечими очима, наче-б почтар його страшеино скривдив. Почтар моргнув на нього значуче, чого иньші не бачили.

— Так, так, — обізвав ся третій паюк (то був завідатель дібр ки. Чарториської) — наш приятель почтар, то чоловік твердої засади, строгий у своїм урядованю. На мене йшли доноси до киягнії, то навіть мені словечка не сказав, аж злетів на мене ревідент, як каня на безвиине курятко... Тай так і ліпше, бо все найшов у порядку...

Аптикар обернув ся до вікна і став тихо сьміяти ся з порядку завідателя...

— О! саме тепер пішов до дому...

— Хто, хто? — закликали всі і метиули ся до вікна.

— А хто-ж би, як не пан с е н д з я.

Всі дивились мовчки за Копачем, що йшов весело до дому.

— То не добре віщуэ, — каже Журавський — я не нийшній і знаю добре людий. Найгірші ті, що в злости веселі. Такі то і вбити потрафлять — го! го! го! Він певно уложив собі цілий плян кампанії і тому такий веселий. На певно буде слідство...

— Але-ж заспокійте ся, — каже аптикар. — Не було свідків тай годі. Ми нічого не чули і не бачили.

Але Журавський не заспокоїв ся. Він сього не бояв ся, що скоїлось із Копачем, але йому давнійші його гріхи не давали супокою. Нагадав собі давнійші свої численні дісциплінарні і тямив добре, що йому сказав президент окружного суду, що ще одна иеправильність, і вилетить на вулицю. В Тернополі його добре знають, а коли-б до чого прийшло, то певно скорше ймуть віри Копачеві, як йому. Він же читав кваліфікацію Копача і тямив добре, що таких людий начальство поважаэ. Те, що скоїло ся сьогодня, могло бути лише ииточкою, що заведе до клубка; се міг бути початок катастрофи.. Все те иагадав Журавський і страх налякав ся. В його на пів пняній уяві Копач виріс на велетня, що може його одним пальцем роздавити як муху.. Був на себе лихий, що не міг над собою запанувати. Тре-

ба було за всяку ціну направити зло...

Гостя вкучила ся мовчанка і стали забирати ся. Журавський сим разом не задержував їх і не заохочував випити "стржемэниого". Почтар виходив на останку, коли иньші панове вже були за дверми...

— Який ти, презесе, необережний в говореню!

— Ну, пропало, я розсердив ся...

— Але-ж не те. Будеш мати лист. коли який буде в моїх руках, але на що при них про се говорити? Хиба-ж ви так безумовно вірите в їх приязнь?

Журавський стиснув вдячно його руку і поцілував у лице.. Він заспокоїв ся тим, що йому обіцяв почтар. Уважав себе цілком безпечним, маючи в своїх руках почту.. Розуміє ся, що такого письма більше би з рук не випустив, а Копач недогадуючи ся нічого гадав би, що його жалобу кинули в кіш, і не посьмів би писати в друге...

Але потім наплила Журавському друга турботна думка: Копач чоловік завзятий і обережний.. Коли напише жалобу, то передасть першим ліпшим мужиком на почту в Підгайцях або деінде. Ті хами пішли би в огоиь за ним і він уже собі такого знайде. Годі-ж цілому повітови заказати, щоб иїяких письм від Копача не брали.. Таки стоїть на тім, що треба з Копачем помирити ся. Та як? Піти перепрошувати його, того молодика? Аж тоді-б водив за ніс... От що! Журавський ударив себе долонею по лиці. — Дам йому відпустку, і буде біді коиець.

По полудни післав возиого за Копачем.

Возий вериув якийсь зажурений.

— А що? прийде зараз?

— Ні, коли я йому сказав, що пан презес його кличуть, то відповів мені, з перепрошенэм пана презеса так: "Коли пан начальник (навіть не сказав презес) має до мене який інтерес, то най потрудить ся до мене"....

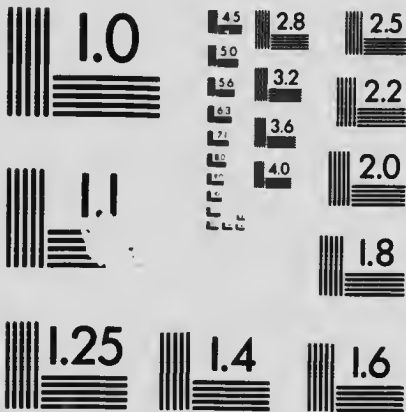
— Ах ти йолопе! — крикнув Журавський. — Якже так можна говорити до пана сендзього, що кличе? Треба було сказати! просить... Ну йди і скажи пану сендзьому, що може собі їхати на цілий тиждень, я йому даю відпустку.

— Я там знав, як до нього говорити? — буркотів возний виходячи за двері.. Він був сердитий, що Журавський назвав його йолопом. Та-ж він його права рука і багато дечого міг би йому пошкодити, бо всьо знає.. Він добре тямив, як треба го-



# MICROCOPY RESOLUTION TEST CHART

(ANSI and ISO TEST CHART No. 2)



**APPLIED IMAGE Inc**

1653 East Main Street  
Rochester, New York 14609 USA  
(716) 482 - 0300 - Phone  
(716) 288 - 5989 - Fax



ворити до судії: кличе, чи просить Та він навмисно так сказав, аби ненависному Копачеві допекти і показати йому, що є ще старші над ним, що можуть його по prostu закликати. Кермуючись психологією подібних йому посіпак він знав, що чим більше дошкулить Копачеві, тим більше подобаєся Журавському, який за се не скаже йому згідного слова. А тут саме сталося інакше. Його за се назвали йолопом ті, від кого надіявся похвали.

За добру хвилю вернув ся до Журавського і станув при дверях.

— Ти чого? Ну і що? Коли їде?

— Пан сендзя сказав, що не потребує урльопу і нікуди не поїде...

Журавський остовпів. Не вже-ж то якась лапка? Хотів відпустки, а тепер не хоче? Що се?

Він не міг стямити ся довшу хвилю і сидів, вибаранивши очи на возного.

Тепер возний радів: — Ось тобі за йолопа! — подумав собі.

— Можеш відійти, — сказав Журавський до возного, підпер рукою голову і бажко задумав ся.

## XXVIII.

Показало ся отже, що відпусткою не придобить Копача а треба його конче придобрити, бо може бути зле.

Журавський дрозав на сам спогад, ніби то було, як би його "урядованэ" вийшло на верха. Доси було все перед властями закрито в головній часті задля браку контролі. Вишнівчик лежав у такій закутині, що нікому не хотіло ся їхати туди на люстрацію. Далеко від гостинця і від стації залізничої, серед розлогих подільських ланів, з поганими "польськими" дорогами, був Вишнівчик Богом забутою закутиною, недоступною для жадної цивілізації. Не було тут телеграфу, лише почта, яка, коли була добра дорога, курсувала раз на день до Підгаєць. Тутешній повітовий суд, що називав ся властиво золотницьким судом, попав сюди лише тому, що в Золотниках не було де суду помістити, а кн. Чарториська відступила свій старий будинок на суд повітовий. Великий сей, низький і розлогий будинок з черепяним дахом, з двома приставками і вели-

кими вікнами, усїв своїми грубими мурами в землю і подабав на неживу черепаху. Тут мешкав і начальник суду за дуже маленькою річною оплатою.

В тих часах не було в Вишнівчику нотаріяту і в загалі не було крім начальника суду і адюнкта нікого юридично образованого. А що й адвокати задля великої далекости від Тернополя сюди не заїздили, то суд тутешній урядувал без усякої критики. Рекурси відклики були тут рідкістю, бо судії так вели справу і так представляли свої присуд неписьменному мужикови, що він приставав на все, цілував пана сендзя в руку за "ласкаву" кару і йшов до арешту без ропоту, з такою самою апатичною резигнацією, з якою наш мужик умирає, з якою правовірний Турок дає себе застрілити. Мужик, що ще тямив мандаторів, уважав наложений йому панами арешт за таке саме нещастє, як коли-б його взяли до війська.

Начальник тутешнього суду був турецьким паншою. І справді треба було сюди дуже совісного чоловіка, який би на тім без контрольнім становищі не похитнув ся. Та Журавського, що нераз попадав в суперечку з законами, дали сюди раз, щоб його покарати, а ще більше для того, аби не був людям на очах.

Коли він був у якій більше цивілізованій місцевости, то три нагоді рекурсів виходили на верх такі неможливі юридичні помилки, що висші судії аж волосє собі з голови микали..

Тепер був з ним спокій, але ціли, яку мала висша власть, даючи його сюди, ніраз неї осягнуло бо се не була зовсім кара для Журавського, що сюди дістав ся. Тут він жив собі спокійно, безпечно, не боячись ніяких ревідентів. Назвав себе презесом, грав у карти з докочичними сьвящениками по празниках, з посесорами і з ким трафило ся, жив по панськи, позичав гроші і брав хабарі. Жиди були на його услуги і мусіли давати різні презенти з нагоди сьвят, іменин своїх і пані презесової. Держав на пів дармо один фільварок у княгині в аренді і обробляв усе арештантами. Коний достарчав йому обшар двірський, за помешканє платив мало і давав на се доходи з саду, так що ще лишала ся надвижка.

За те хлоп не виграв ніколи з двором процесу. Пан презес покермувал справою так, що хлоп мусів погодити ся на свою некористь, а тим самим позбувал ся права рекурсу.

Так само признавал у дорозі "добровільної угоди" жидам

неможливі проценти від мужиків і всьо було гаразд.

На щастє Журавського попав ся йому під руку недосвід-ний адюнкт, який дав з собою робити, що панови презесови подобало ся. В кінци вибрав так, що не було иньшого виходу, як узяти отрую і взяти з собою на той сьвіт провину пропав-ших з каси депозитів.

Коли Копач сюди прийшов, відпершої хвилі попсував Жу-равському гумор.. Зараз із його кваліфікації пізнав Журав-ський, що тим молодиком не легко буде орудувати. Його ноту з кваліфікаційної табелі: “дуже пильний, енергічний” назвав Журавський козлячою упертістю. Але Журавський хотів по-пробувати. Та-ж і його попередник був з початку такий сам, а дав себе взяти на ласкаве слово, добрий сніданок, до якого згодом так привик, як риба до води. Прийшло до того, що став ся налоговим і не випивши горілки, не міг нічого робити. З таким міг собі Журавський дати раду, а як прийшло на по-рядок питанє: хто винен, Журавський з легким серцем пхнув його в пропасть, охороняючи себе.

Журавський не міг собі уявити такого чоловіка, якого би не можна взяти в торбу добрим сніданком, лікером і добрим вином.. На його думку за такі гарні річи можна чортови душу записати, не то що. А особливо такий “голодний” авскультант, коли занюхає “рена” або “шампітра”, то піде як пес за хлібом, куди його поведуть..

Однак тут Журавський перечислив ся. Копач належав до тих виїмкових диваків, що не терплять алькоголю, хоч би в якій невинній і засолодженій формі.

Журавський приписував се скупости Копача.. Отже скупя-га любить гроші. Журавський прийшов до того висновка, що Копача візьме грішми. Не думав про хабарі. Копачеви треба було приспорити гроший в иньшій, лєгальній формі. До того надавали ся найліпше т. зв. комісії. Доси пан презес по тодіш-нім звичаям усі комісії приділював собі. Свому адюнктови признавав лише комісії безплатні, т. зв. комісії піші. Той зви-чай так закорінив ся по наших галицьких повітах, що ніхто не то не протестував проти нього, але й не чудував ся йому.

Вправді було жаль панови презесови, що добровільно по-збував ся такої рубрики доходів, але для сьвятого спокою треба було ту жертву принести, і половину комісій відступити Копачеви. Таку постанову зробив Журавський того самого дня

коли скоїла ся буча між ним і Копачем.

Та порозумінэ було тепер труднійше, бо оба станули до себе на возній стопі. Найліпше було-б зробити се мовчки і найблизшу комісію приділити йому. Та ба! тепер у зимі жадних комісій не було, а до весни, як почнеть ся епідемія хлопських провізорок, ще дуже далеко. За той час Бог знає що може стати ся. Копач внесе жалобу, будуть доходження, слідства, а при тій нагоді може щось погане вилізти на верх і готова біда. Журавського заморозило на пригад тих усіх справ, які могли вилізти на верх. І сам страх перед тими "неправильностями" спонукав Журавського поговорити на розум з Копачем.

— Чим скорше тим ліпше, — сказав собі Журавський і зараз другої днини вибрав ся до Копача до бюро. Возному наказав сказати пану почтареві, на якого тої днини приходила черга ставити сніданок, що у нього перешкода зайшла і не прийде. Хотів бути тої днини тверезим і тверезо поговорити зі своїм підвладним.

Ідучи до Копача Журавський узброїв ся в усі прикмети добре вихованого, осьвіченого, розумного і приємного чоловіка.

Застукав чемно до дверей Копача і, відхиляючи двері, запитав з солодкою усьмішкою: — Чи не перешкаджаю?

— Добрий день вам пане колего...

— Добрий день панови начальникови, — сказав Копач, встаючи на повитанэ шефа зі свого місця.

— Я до вас із ділом.

— Прошу дуже сідати, — і поставив Журавському одно однісеньке крісло, на яким сідав писар.

— Ми так мало сходимо ся, пане колего, що я ще не мав нагоди порозуміти ся з вами що до поділу праці...

— Хиба-ж ви не поділили вже праці між себе?

— Н... так, то э ви ввійшли в той поділ праці, який був за вашого попередника. Я би хотів, де в чім той поділ змінити. Ваш попередник був добрий чоловік, але великий легкодух, те що Німці називають "унферлєслїх". Для того я не міг поручити йому таких справ, де треба рішучости, бистроти ума, скоро орієнтувати ся і основного знаня законів. Тому я такі справи полагоджував сам, хоч роботи в моїм власнім терніоні було гук...

— А з відки пан начальник знають, що і в мене э рішучість бистрота ума, і основне знанэ законів, що я в загалі в таких

випадках дам собі раду? Я ще молодий і мало в мене досьвіду.

— Ну, ну, прошу, пане колего, хочете хиба, щоб вас похвалити. Я читав вашу знамениту кваліфікацію і на ній можу оперти ся. Та-ж ту кваліфікацію видало вам греміюм окружного суда з тим треба числити ся.

— Признаю ся вам, пане начальнику, що самбірське греміюм було для мене дуже ласкаве. Особливо президент був для мене рідним братом. Я гадаю, що моя кваліфікація відноситься ся радше до того, чим я міг бути, ніж до того, чим я дійсно був...

— Не так, не так, ви надто смирні, мій пане колего. З будучности нікого не кваліфікує ся, лише в минувшости, ось що. По друге, я слідив за вашим урядованєм тутки і воно видало ся мені взірцевим, без хвальби... Я знаю по трохи людей і можу їх оцінити, бо я не нинішний, і був між ріжними людьми. Повірте мені, мій молодий друже, що я не такий лихий, як мене може перед вами дехто змалював. Я працюю, як віл і мучу ся ось тут у тій проклятій пустині, хоч я варт ліпшої долі. Мої товариші вже давно в апеляції, а мені не повело ся, таке вже моє щастє щербате, хоч можу вам показати моє сьвідоцтво, що я зложив іспит на судію "кум аплавзо". Так, так, доля була мені все мачухою. І я ні за що ні про що олинив ся аж тут....

— Я знаю, — говорив він далі по павзі, підчас якої слідив яке вражінє зробить його бесіда на Копачеві — що я вам несимпатичний від першої хвилі, що ви були против мене упереджені...

Копач хотів тому перечити, та Журавський не дав йому прийти до слова.

— Не перечте мені, се цілком природна річ. Бачите так: кождий антиалькоголіст не любить того, від кого воняє яким будь алькоголем. Та повірте мені, — зрештою самі переконаєте ся — що я не п'яниця. Часом люблю випити в товаристві склянку вина, але то тільки часом. Та скажіть мені, будь ласка, що в такім Вишнівчику робити? Одуріти прийшлось би, як би чоловік не поговорив та не забавив ся з такими неграмотними людьми, як аптикар, почтар, або той третій. Як би я мав відповідне собі товариство, от пр. вас, я би на тих анальфабетів і не поглянув, а так що маю робити?

Журавський розжалобив ся. Він устав з крісла, почав хо-

дити повагом по кімнаті і тяжко зітхав. Копач приглядав ся йому мовчки, немов студював його. Глядів за ним цікаво, як природник, що приглядає ся незвичайному поведенню знаного йому добре звіряти. Копач знав добре, яка птиця Журавський знав і те, що без причини він не був би такий солодкий, не сповідав ся-б перед ним. Він пізнав зараз, що Журавський грає перед ним комедію, але по що? Він знав, що всі злочинці грають перед слідчим судією комедію, щоб себе показати просто ангелами на те, щоб відвернути від себе підозрінэ. Але чому саме Журавський вибрав собі його за судію і ізза чого хотів себе показати таким добрим, на те звернув Копач усю свою увагу...

— Могло би здавати ся, — говорив далі Журавський, стаючи біля печи, — що я не люблю хлопів, що їх нищу... Га, най мене Бог за се судить, чи я їм не найбільший приятель. Прошу переглянути всї мої цивільні справи: вони всі покінчені добровільними угодами, щоб народ не деморалізував ся і не тратив часу на волокиту по судах.. В карних справах я караю остро, аби людей поправити. Так, коли йому раз порядно всуну, коли раз посидить: собі в зимнім арешті, то десятому закаже грішити... а якже...

Копач мав охоту розсьміяти ся на голос та спитати, чому-то деси повіт не поправив ся і все ще достарчає людей до поправи, але здержав ся, а Журавський говорив:

— Повірте мені, мій друже, що на нашого хлопа треба ще бука. Він усе ще як темна дитина блукає ся між правою дорогою і манівцями, і лише острими карами можна його цивілізувати, так як диких звірів можна витресувати лише шпіцрутою.

Копач запаленів на таку зневажливу бесіду. Таж він теж вийшов з між тих ганьблених хлопів і вийшов у люди без бука... Та-ж він зневажав його самого, його батька, його братів. І се сьмів говорити в його присутности сей мерзенний чоловік, що на кожному кроці його кривдить! Він знав дуже добре, що угоди заключає ся на силу на те лише, аби справа не пішла перед висший суд, що дрібну провину, навіть не доказану, карає ся людей місячними арештами на те тільки, аби Журавський мав безплатного робітника в час найгорячішої роботи. Все те Копач добре розумів і чудував ся безличности свого шефа. Мовчав, а Журавський плів далі..

— Наш хлоп здеморалізований, розпитий, нездібний для

жадної цивілізації, ним треба орудувати як неслухняною дитиною. Розуміє ся, борони Боже робити йому кривду, але не позволювати йому брикати, бо нас усіх поріже при даній нагоді... а всяка хлопська просвіта, і т. д., то все ляріфарі...

— Пан начальник прийшли мене з якимось ділом, — перебив Копач, бо йому вже остогидло слухати. Він гидив ся Журавським тепер ще більше ніж доси.

Журавський став і видивив ся на Копача з докором, немов хотів запитати: — А що, не любо слухати вам правди?

— Ага! Дійсно так, я справді хочу поговорити про новий поділ праці, який я гадаю з вами завести.. Ото-ж мені йде о комісії. Я не користолюбний чоловік, і коли я доси вашому попередникови не приділяв комісії, то лише для того, аби якої дурниці не зробив. Тепер иньше діло. Мені остогидно на старість товкти ся фірами по селах. Я радо відступлю се вам. Мені й не так то дуже треба. Богу дякувати, моя пенсія мені цілком вистарчає, ми-ж бездітні, а вам при авскультантським адюті прийшлось би тонко свистати. Для того я дуже радо, дуже радо відступаю се вам.

Та йому стало таки в тій хвилі жаль, що відступив усе відразу, тому поправив ся зараз:

— Розуміє ся, що на вас не звалю цілого того тягару, і я деколи мушу поїхати, бо би люди в повіті забули, що я живу. Мій уряд начальника повіту вимагає того, аби тут і там показати ся. Мушу заєдно держати, так сказати-б, руку на пульсі цілого повіту, бо я за нього відповідаю, а якже перед начальством і власною совістю, але тим не журить ся буде для нас обох досить. Тут, бачите, хлопи такі завзяті, що не раз і два-три рази треба виїздити до одної справи. Нашому мужикови аж лекше, коли видасть гроші на комісію "на ґрунт", а якже. Ну,... хай платить, коли свербить... Тут з комісією, хочби лише з половиною комісії можете мати річно чотири свої пенсії, а якже, бо тут хлоп багатий і ховає гроші в скриню...

— До чого ся потвора гне? — подумав Копач.

— Я те все роблю з зичливости до вас, мій друже, бо ви мені подобаєте ся. Бачите самі, що я міг би не дати вам нічого бо не багато таких начальників, щоб ділили ся комісіями, а я ділю ся радо, аби завести між нами товариську гармонію.

— Буду робити все, що мені буде приділене, — сказав Копач замість подяки.



Журавський ніби не звертав на те уваги.

— Лише для дружби се роблю, так, так... От учора прийшло між нами до суперечки цілком непотрібної, признаю се, як і те признати мушу, що я непотрібно розсердив ся. Бачите, чоловік часом не може над собою запанувати, особливо хто такий запрацьований і первовий, як я. Нераз найменьша дурниця обсипле чоловіка граєю. Забудьмо про се і будьмо собі приятелями...

Журавський наставив руку до Копача. Копач мусів побороти всю свою відразу, яку почував до сього чоловіка, заки байдужно простягнув йому свою руку. Журавський був тим задоволений. Його лице зяясніло.

— А я думав, що ви вже пожалували ся на мене висше.

— Мені ані снилось жалувати ся.

— Хиба-ж? Ось мені чесний чоловіга! Другий на вашому місці був би за таку дурницю зо три доноси післав і до Терпополя і до Львова. Я вже мав раз такого адюнкта, ще як я був у Лопатині, що на мене писав доноси. Але зле на тім вийшов. Були слідства, його нагнали, а мені нічого не стало ся...

— Я до таких людии не належу, щоб задля дурниць писати. В таких випадках, коли-б мені хто дуже наступив на ногу, я готов з горяча сам собі справу зробити...

— Ого! Ви би зважили ся на свого настоятеля руку піднести?

— Мені се байдуже, хто би се був.. Я би лише бачив тоді перед собою свого зневажника!

— Ба! А наслідки? Ви горячо купаний чоловік! А карієра?

— Начхать на карієру. Я для карієри не служу, і дебудь зароблю собі стілько, що жити-му.

Журавський замовк. Його дальша бесіда не інтересувала. Довідав ся від Копача, що не зробить ужитку з того, що було вчора, і се йому вистарчало. Але ціна, за яку довідав ся про се, була трохи за велика. Половина комісії, то значило більше-меньше 800 зл. нетто. Журавському стало жаль, що так поспішив ся, але вертати було ніяк. Той завзятуцій хлоп готов потім на нім при нагоді помстити ся. Та ще одно не подобало ся Журавському. Треба бути ще обережним, бо той брус готов деколи кинути ся на нього, а він вельми бояв ся за цілість своєї особи. Журавський попрощав ся і вийшов.

Коли Копач розповів сю розмову о. Іляріонові, той сказав:

— Бережіть ся, господине, бо він на вас заставив якусь лашку. Такий глитаї даром не позбуває ся так значного доходу.

— Я собі то зараз подумав, — відповів Копач, — але зість він чорта, поки мене зловить...

## XXIX.

Копач дожидав нетерпеливо вістки з Самбора, а коли йому товариш визначив день, коли мама приїде, він дуже нетерпилливо ся і числив години. У о. Іляріона попросив залубень, бараниці, і вислав усе те на стацію до Тернополя. Зараз по урядовій годині по полудни взяв палицю і вийшов на против матери на дорогу, що веде з Тернополя. Днина була дуже гарна і місячна. Мороз скрипів під ногами. Копач пустив ся незнаймою собі дорогою, та в нього були тільки й гадки, що недалека стріча з мамою.

Він дуже радів, що знов мати-ме дорогу людину у себе і гордив ся тим, що має змогу удержати при собі стару маму. Копачеві й на гадку не прийшло, що може серед широкого подільського степу заблудити в снігу. Він ішов за слідами, які вижолобили мужицькі сани.

Аж серед зимової мертвеччини почув ся на против Копача дзвінок від залубнів що раз то виразнійший. У Копача забило серце живійше і він приспішив ходу. Він напружив свої очи, поки не побачив чорний предмет, який до нього наближав ся. Почув і форканє коний і балачку людей.

Се справді їхала Копачева мама. Коли зрівнялись, Копач задержав залубні і кинув ся прожогом до саний.

— Мамо, мамунечко, ви вже хвала Богу тут!

— А то ти, моя люба дитино, мій Остапку солодкий.

Стара розгортала кожух від лица і обняла його за деревілими руками за шию, пригортаючи до себе..

Тревало се кілька хвиль. Нічого до себе не говорили. Копач цілував палко мамину руку. Обоє забули про сьвіт, забули, що стоять у снігу серед широкого поля. Аж фірман перебив їм:

— Та най пан сендзя сідають, то поїдемо, бо коням зимно і не хотє стояти.

Копач виліз на залубні і примістив ся біля матери. Коні рванули з місця і помчали стрілою. Копач не знав, про що пи-

тати маму.

— Як же ви, мамо, заїхали?

— Добре, Богу дякувати. Той нап що ти до нього писав, такий добрячий, як рідний син. Усе поміг мені. Я ті річи по-родала, бо він мені порадиь, що не оплатить ся возити. Сама колія контувала би більше, ні... то всьо варто. Лише твої книжки і нанери ми забули в скриню і вони приїдуть колією.

— А що чувати в Самборі?

— А Господь знає. Те, що тебе би цікавило, я не знаю, а знов те, що я знаю, тебе не буде цікавити... Самбір стоїть, як стояв...

Копачеви було дуже снішно до дому. Він і не зміркував ся, що так далеко зайшов.

— А як тобі, мій сику, живеть ся тут? Ти здоров? Я така була за тебе неспокійна...

— Я здоров, мамо, зовсім, а як живу; то самі зараз побачите.

Саме вїздили до села і за хвилию станули перед воротами. Копач зліз із саний і номіг мамі злазити. Він узяв її наперед себе і зсадив із саний.

— Ой, сику, та що робиш, та надсадиш ся...

Така сила заїмпоувала фірманови.

— У нана не аби яка сила. Я собі також не согірший силач; а такої штуки я би не потрафив.

Копач не зважав на ті похвали і ввів матір до хати, а тут застали милу несподіванку. В хаті сидів о. Іляріон з їмосцею, а в кухні ладила їх кухарка вечеру...

— Ось мої добродії! Мамунечко, наш парох, а се моя довго вижидана мама....

— Витайте нам, витайте, — говорив о. Іляріон. — Ми до до вас, господине судіє, прийшли на вечеру, а що у вас, нема кому зварити, то моя їмость свою кухарку до того заставила..

— Просимо дуже, — говорив радий Копач родягаючи маму з кожухів і хусток.

Копачиха випростувала ся і простягала задеревілі руки, по правила хустку на голові і перехрестила ся до образів.

— Слава-ж тобі Господи сьвятий, що я вже дома.

— Дома, мамо, дома, — каже Копач і став її цілувати по руках. — Ви тут тепер своя господиня.

Копачиха приступила до гостей і поцілувала о. Іляріона в

руку. Їмость не поззолила поцілувати себе в руку.

— Ми тут стерегли вашого сина як ока в голові, пані-матко, — сказав о. Іляріон.

— Най вам Бог за се заплатить, эгомостику! То моя одинока потіха і підпора в старости... Се твоя хата, мій синочку? — каже до Копача оглядаючись...

— Ліпшої не можна було тут винайти, — каже о. Іляріон, — бо тут село...

— Село? Слава-ж тобі Господи. Я й не надіяла ся, що буду жити ще коли на селі, бо звичайно на селах судів нема, а я вже не хотіла би з моїм синочком розставати ся, а в місті то мені якось ніяково. Я така, в місті чужа, що до нічого і слова по людяному заговорити. Все те в місті вважає себе чимось висшим, то й не хоче глянути на мужичку.

— За такими людьми, що не хочуть на вас дивити ся задля того, що ви селянка, нема що банувати, — каже їмость. — Ви через свого сина стоїте на тім місці, де й він.

— Таки так, що мене Бог поблагословив дитиною. Таке то було слабосильне, марне, нездале до роботи, я так журила ся ним з моїм покійником, а воно ось що, вийшло на чоловіка, на пана, тай матери простої не цурає ся. — Вона взяла Остапа за голову і стала його цілувати та гладити по голові...

— Тобі дитино і голови не було кому вимити як слід. Ну, ну, зараз завтра вимію, і кучері мої дорогі вичешу.

Вона говорила до сина, наче до малої дитини. Не зважаючи на присутних, вона придержувала його голову в своїх руках.

О. Іляріон дивив ся на ту сцену залюбки з сіяючим лицем..

— Вибачте, панство, мені, простій жінці, що я так роблю, але я мого Остапа так давно не бачила, не пестила, не цілувала, а се для мене найбільше щастє. Бо то, прошу панства, не багато таких материй з простого стану, щоб могли так пестити своїх синів, що в пани вийшли. Я вже ріжне бачила і чула, а буває таке, що хлопська дитина як вийде в пани, то на своїх батьків у сіраках і глянути не хоче.. Ой бачила я таке, бачила..

Тимчасом кухарка накрила стіл і заставила до вечері.

— Яка я рада, що я не в місті, а на селі! Тут можна і господарство маленьке завести. А мені так за тим навкучило ся. Тут можна і поросятко, вибачте, і курочку вигодувати, а то так банно на серцю, так скучно, як нема в хаті живого сотворіня.... Тут би можна і коровицю тримати, як би так кавальчик огоро-

дця....

— Ні, мамо, сього не треба. На корову у мене нема гроший, а молока тут дістанемо всюди. А в тім ми тут не на віки прийшли, треба буде може незадовго знов перевозити ся далі, а що тоді з коровою робити? Але поросся і курку, то будемо мати, за се я вже постараю ся.

По вечери панство Іляріони попращали ся і пішли, запрошуючи Копачів на завтра до себе на обід, бо ще не можна буде дома розгосподарити ся.

Коли відійшли, Копачиха каже:

— Моя дитино, я би десь приночувала трохи, бо я дуже втомлена. Я виїхала в ночі з Самбора... От я таки піду зараз до кухні....

— Але-ж мамо, тут э иньше місце для вас. От там! — він пішов зо свічкою до алькирчика, а Копачиха пішла за ним. Тут було тепло і все прилагоджене для вимогів старої жінки.

Копачиха клякнула перед образами і стала молити ся..

Копач вернув до першої хати, де стояла його постіль, позамикав двері і ліг спати...

— Остапку? — каже мати з другої кімнати.

— Що мамо?

— Тебе тут люблять люди, правда?

— Я за тим не розпитував, мамо.

— Але я розпитувала по дорозі того чоловіка, що він мене віз. Він мені казав, що тебе селяни люблять як рідного, що ти їх обороняєш від усякої напасти, що Бога за тебе молять. Тут маэ бути той старший судія дуже поганий чоловік, його страх люди не люблять і проклинають, а від коли ти тут настав, то їм наче небо створило ся...

— А що ви ще з ним балакали?

— Він гадав, що я попадя, і став мене звати їмосцею. Мені сьмішно стало, та я йому таки по просту сказала, що я не жадна попадя, лише проста мужичка, а ти таки мужицька дитина.

— А він що на те?...

— Він дуже чудував ся, що ти так за мною розпадаєш ся. Оповідав мені, що тут таки один газда давав сина вчити і вивів його в пани, а потому той паннич і знати їх не хотів, забув по свому говорити. Десь колись прислав там кілька ринських матери вдові, але нічого нею не турбував ся, а як раз вона по-

їхала до нього десь до Львова, чи щось, то дуже сердився, не хотів її в хат пустити і зараз її виправив до дому, та наказував, аби більше не показувала ся..

— То був якийсь поганець...

— З великою панею оженив ся, то може йому жінка не дозволила братати ся з мужицтвом...

Замовкли.

По хвилі знов Копачиха:

— Остапе? Чи ти спиш?

— Ні, мамо.

— А коли ти, сину, гадаєш женити ся?

— Ще час, мамо, не було-б ще з чого жінки удержати. Зажду аж буду старшим в уряді.

— Я і тішу ся тим і дуже бою ся, яка тота буде твоя жінка. Я би так бажала невісточки, але доброї, любої, може би мені довело ся і унучаток поголубити. Та як нагадаю що тота невістка може буде велика пані, буде цурати ся мужицького стану, та ще з хати вижене під пліт, то мені так лячно, що трохи не заплачу...

— Успокойте ся мамо, вона буде вас любити як рідна дитина. Вона вже знає і вже вас любить тепер, за се вам ручу..

— А вона-ж піде за тебе, ти вже з нею говорив?...

— Певно, що так, я не звик горобиців на вербі продавати. Вона певно вийде за мене, як лише зістану адюнктом...

— Дай то Боже.

Остап хотів ще поспитати у матери, чи не чувала що за його любку, та нагадав, що тамта в Перемишлі, і не питав нічого.

\*

\*

\*

Коли Копач прокинувся, то Копачиха вже порала ся коло сніданя. Вона принесла йому каву до постелі.

— Та що ви, мамо, робите! Ви зневолені дорогою, я би повинен для вас сніданок зладити, не то що...

— Ні, ні сину, сніданок то бабське діло і я вже так буду робити, доки зможу рушати ся..

Копач зібрав ся і йшов до суду.

— Сину, — каже стара Копачиха, — чи ми справді мусимо сьогодні йти на обід до сьвященика?

— А вже-ж, мамо, коли просили, випадає нам піти. Впрочім то такі чесні люди, що не випадає робити їм прикрости і

не піти.. То єдині зичливі для нас люди тут... А ви мамо не маєте охоти йти?

— Та ні, сину, я піду, певно, що нечемно було би цурати ся.. Я лише тому питала ся, бо я цілу дорогу думала над тим, якого то борщику і пиріжків тобі сьогодні зварю на обід. Тямиш, було, з яким смаком ти їх заїдав, коли було приїдеш на село, ще як школяр був.

— Тямлю, мамо, тямлю, ще й пині слинка до рота набіжить коли згадаю... А ті пироги печені на капустянім листку, тямите, мамо?

— Будуть сину і пироги печені, всьо буде, заживемо тут, у тій закутині щасливо.

Копач поцілував маму в руку, а вона аж розплакалася з радощів та цілуючи його в голову перехрестила.

Копач пішов до своєї роботи полишаючи маму в хаті.

### XXX.

Надійшла весна, а з нею нещасливий у нашім краю сезон "провізорок", комісій і хлопської тяганини по судах.

Журавський додержав слова і ділив ся провізоріяльними процесами з Копачем.. Та Копач не радо їздив по комісіях і намагав ся полагодити справи в суді. Та мусів з жалем перекопати ся, що його добра воля розбивала ся о завзяте темних селян, які без комісії на ґрунті не знали процесу. Деякі почувуючи себе в праві для того лише домагали ся комісії, аби тим більше нагнати коштів свому противнокови, які потім продавали за що будь жидам, а ті стягали їх екзекуціями до посліднього гроша безпощадно. До того взялось кількох жидків, які з того мали виключно свій зарібок, а селяни вже знали, до кого зайти, аби собі купив кошти.

Копач знав про се, а що не міг того спинити, то намагав ся всіми способами не допустити до великих коштів. Тому-то коли вже мусів їхати на "ґрунт", то там уже й кінець був процесови, бо за одним заходом переслухував свідків на місци і видавав рішенє.. Його писар так уже до того привик, що вибираючи ся з Копачем на комісії брав з собою крім мапи катастральної ще й хрест, який був потрібний для запряганя свідків .

Копач завважив у своїм урядованю, що Журавський лишав



для себе провізорки хлопські. Та раз трафило ся, так, що Журавський занедужав, і на комісію Андрія Свердана против двора в Гайворонці мусів поїхати Копач.

Коли того дня Копач ішов до суду, побачив, як з подвіря виїздив вишнівецький газда, який заедно їздив з Копачем по комісіях.

— Семене, а ви куди? — питає Копач. — Пождіть, я ще папери не забрав, тай писаря ще нема, — впрочім то ще час.

— Та бо прошу пана, мене возний відправив, казав, що нині пан поїдуть на комісію в панськiм поязді, що онтам стоїть. — І він показав бичівном на подвірє і усьміхнув ся іронічно...

— Ні, ні, ви заждіть, я з вами поїду, так як усе.

Потім Копач підходячи ближше побачив під липами гарний фаэтоник, запряжений панськими кіньми в чистій упряжи. На козлах сидів фірман у двірській ліберії з блискучими гузиками. На голові його сторчала фірманська шапка вкрита цератою, бунчучно натиснена на лїве вухо.. Він держав у лівій руці напруго неспокійні коні, а в правій просто стоячий батіг, який опер собі на правім коліні

Він балакав щось з возним.

Побачивши Копача він заткав батіг у назначену на те шкирянку, обернув ся прожогом і зняв шапку.

— Я приїхав по вельможного пана.

— Я маю свою фіру, — каже байдужно Копач, прямуючи до свого бюро.

— Ясновельможний пан дідич казали вельможному пану кланятись і привести до Гайворонки, бо на возі буде невігідно.

— Кланяй ся ясновельможному пану і скажи, що мене не стало їздити такими повозами, а дурничок я не хочу, тому поїду хлопською фірою.

Дворак договорював дальше:

— Вельможний пан переконаєть ся, що повозом далеко вигіднійше їхати, як простим возом, прошу лише раз спробувати.

Копача взяла лють на безличну влізливість дворака.

— Казав раз, що не поїду з тобою. Гей Семене, заїздіть!

Пішов до бюро, де вже ждав на нього писар з пачкою мап катастральних і паперами.

За той час Семен завертав на судовім подвірю не захова-  
стані коні, гукаючи на них та заохочуючи по свому до поспіху.  
Копач як раз вийшов на поріг на те, як двірський фірман  
глулумив ся з мужика.

— Чому незаховстаєш своїх цуків? Та вони либонь такі  
вчені як воли, що на сам голос соб! цабе! йдуть без поводів..

— Які э, такі э, але то його власні коні, — обізвав ся Ко-  
пач і поліз на фіру прикриту білою плахтою.

Він станув на довгий патик привязаний від середини воза  
до кінця задної осі і вже був на возі.. Сів на високу купу го-  
роховянки і поправив ся на сидженю. Біля нього сів писар. Се-  
мен оглянув ся, чи все в порядку, плюнув у руки і вйо! Гома-  
хав батогом і віжками, а коні навчені до того пустили ся шпар-  
ко дорогою.

За ним пустив ся двірський екіпаж. Фірман хотів кілька  
разів виминути хлопський віз, кілька разів розганяв ся, та Се-  
мен кожного разу зацмокав губами на свої шпаркі, добре від-  
живлені конята, і вони пускали ся як вихор і не дали себе пере-  
гонити.

Дворақ розлютив ся і став уже євкати, аби йому хлоп ус-  
тупив ся з дороги, та Семенови ані в голові не було.

— Семене, — каже Копач, — та вступіть ся біді з дороги,  
най їде на перед.

— А-во! А чому не може хоч раз їхати з заду за хлопським  
возом? Хиба-ж панське мусить бути все з переду? Йому все  
наш брат мусить уступати ся з дороги, хоч і в рів заїхати гре-  
ба, най хоть раз вибачить... А ні, то най їде боком, борозда-  
ми.

Але фірман не брав ся їхати на поле, куди бігли борозди  
до дороги, аби не поломати рисорів. Іхав отже лютий на хлоп-  
ську зухвалість за возом. Семен став сьміяти ся..

— Семене, не дрочить його, аби вас коли не скривдив.

— Овва, коли я з паном то не бою ся.

До Гайворонки недалско і заїхали зараз .

При дорозі, що вела до села, стояв гурток людей на поли  
під панським ланом. Коли Копач наблизив ся, виступив з гро-  
мади селянин середніх літ, уклонив ся з шапкою і задержав фі-  
ру.

— Пан судія позволять, то вже тут. Я Андрій Свердан.

— А зі двора нема нікого? — питає Копач.

— А во, — обзиваэть ся один мужик, — там чекають на пана з кавою, тому і не кваплять ся.

Селяни були страх раді, раз для того, що їх сендзя, а по друге, що не приїхав панською повозкою, лише таки хлопським возом.

Тимчасом двірський фірман хіснюючи ся тим, що Копачева фіра станула, помчав ся стрілою до двора.

— А чуэш ти на! — чричали мужики, — скажи там панови, що приїхала комісія!

— Тото зробить пан дідич великі очи, як поязд приїде в порожні, — каже один мужик знимаючи крисаню. — То у нас як село селом такого не видане, аби комісія приїздила хлопським возом. Бувало, прошу пана, як приїздив тамтой пан рац, то заїхав просто до двора, а там таку собі зробив забавку, що Господи! Бенкетують бувало аж до вечера, пють, звичайно як пани, а люди чекають на поли голодні, бо біда знає, як воно буде, коли приїдуть, та ще контрамас зробить... То бувало жінки виносять чом вікам обіди на поле, як би в жнива або в сінокоси, а я!

Мужик сплюнув крізь зуби. Він поглянув з під лоба на Копача, чи не всердив його своїм хлопським говоренэм. Але Копач не сказав нічого. Він поглянув на годинник і став проходжувати ся по полі.

То була весна в перших початках. Болото попідсихало, збіжа зазеленіли ся, де-де орали плуги, а жайворонок геть високо під блакитним небом виводив свою пісеньку, аж зоходив ся. Біля Копачевого вуха пролетіло брєнячи кілька пчілок, немов витали знайомого.

Копач відітхнув повними грудьми і був дуже рад. Хоч він тут перший раз, то все, тут йому знайоме: і небо синє, і жайворонок, і ті зеленю поперері і поля... І Копач нагадав свої дитячі літа, як він радів, коли під весняним сонцем стали таяти сніги, як вода журчала в потічках, ровах і бороздах, як він перший раз гонив товар на зелену пашу з своїми товаришами, як батько ладив під шопою плуг, як він драпав ся на коня... Все те стало йому ясно перед очі і здавало ся, що він на рідній ниві в своїому селі, під тим самим небом, і дихає тим самим повітрэм. Копач з яснїючим лицем звернув ся до селян.

— А що газди, як той рік показує?

— А що-ж, прошу пана, гаразд буде, коби Бог ласкав, о-

зимина вийшла гарна...

— Може би я ласкавому панови сказав, як і що, — заговорив Андрій Свердан, здіймаючи шапку.

— Заждіть ще трохи, бо ще тої години нема, нехай пан приїде...

І в тій хвилі нагнала вихром від села панська повозка, а за нею друга. На першій сиділи два пани, на другій, підлійшій, примістила ся двірська служба, яка звичайно в таких справах мала свідчити за паном..

На першій повозці сидів при ногах панів гарний расовий пес з довгими клапатими вухами і довгим блискучим, вичесаним волосєм. Він поглядав уважно і розумно. Другий пес біг перед повозкою, а коли зблизив ся до купи мужиків, став страшно гавкати і хотів хапати за полу. Мужики поздіймали смирно шапки і обганяючи ся від панської собаки палицями.

Коли приїхали до гуртка людей, скочив один пан із повозки і поміг злізти другому. Сей другий держав у руці стрільбу, яку потім, ідучи, завісив на плече, і оглянувши з горда громаду селян, що кланяли ся йому до землі, попрямував до Копача.

— То пана презеса нема? — спитав здивовано.

Копач не відповів на те запитанє нічого. Пан зблизив ся до нього і прикладаючи з легка руку до свого капелюха з пером проговорив недбало:

— Я Галецький, властитель Гайворонки.

— А я авскультант судовий Копач.

— Я гадав, що пан презес, — заговорив Галецький.

Копач замість відповіди обернув ся до громади і заговорив:

— Андрій Свердан! За що ви жалуєте ся?

— То дуже зухвалий хлоп, — каже фаміліярно Галецький, наближаючи ся до Копача, заки ще Свердан виступив з громади.

Копач обернув ся до нього, немов би не чув його слів.

Свердан показав свою ниву, яку йому пан сеї весни переорав на пів сягня і прилучив до лану. Він показав межу, до якої ще тамтої осени здрав. Копач розложив мапу, дав людям довгий мотуз і став міряти. Потім рисував цілий плян на папері і позначив. Потім почав знов розпитувати Свердана, а далі звернув ся до пана з чемним запитанєм, що має на се сказати.

— То всьо неправда, — каже Галецький, поправляючи стрі-

льбу на плечах. — Я як перше орав, так і тепер зорав...

— Ми будемо всі на те присягати, — обізвав ся один з гуртка двораків.

— Передовсім, мій пане, — каже Копач, — відложіть стрільбу, бо ви тепер не на польованю, і я не стерплю, аби спірна сторона являла ся перед судовою комісією узброєна — дуже прошу... А ви паноньку — звертаючи ся до двораків — коли не питаю вас, не сьмійте мені відзивати ся і перешкаджати, бо можу вам наказати звідси видалити ся, а навіть замкнути!

Копач вимовляв кожде слово з такою повагою і так твердо, що ніхто не сьмів реплікувати.

Пан Галецкий страшенно збентежений сказав лише: “перепрашаю”, зняв стрільбу з плеча і подав одному з двораків, який заніс її до повозки.

Тоді запитав Копач сторони, чи мають сьвідків на те, що говорять. Сьвідків візвав, аби собі добре затирили, в чім тут річ.

— А тепер поїдемо списувати протокол, — каже.

— Пан судія буде ласкав моім повозом, — каже Галецкий кланяючись.

— Дякую, я маю свою фіру. Гей люди, сїдайте котрий і покажіть мому фірманови, куди тут до громадської канцелярії

— Але-ж пане судіє, — каже Галецкий, — я на те не позволю. Там задуха і тісно, прошу до двора. ...

— Даруйте пане, але я в гостину сюди не приїхав, лише в урядовій справі, і длятого я вибираю місце, де буду урядувати, а мені йде про те, аби місце було нейтральне.

— Але мені се байдуже, перепрашаю, я лише для вигоди. Сам мій противник не буде про те перечити ся... Правда, Свердане, що ви не хочете, аби потім пана судію болїла голова...

— Дай Боже панови судії здоровля доброго, але я таки волію, аби в громадській канцелярії.

Копач рішив ся їхати до громадського уряду і казав своєму фірманови завертати.

Громада раділа. Усі набрали до нього необмеженого довіря, бо він не тримає з панамі, а піде по правді за хлопом.

Копач мав уже сїдати на фіру, коли нагадав собі щось і пішов на спірне місце.

— Свердане! Де, кажете, була межа вашого ґрунту?

Свердан скочив на місце, став міряти кроками від своєї

другої межі і станув твердо серед рілі.

— Акурат тут, прошу, пана.

Але межі не було знаку. Вся нива була чисто заорана і за-  
скороджена бороною.

Копач пішов на те місце і став порпати руками в землі.

— Гей люди! А дайте но сюди лопати.

Один молодий парубок пігнав вихром до найближшої ха-  
ти, а тимчасом усі ждали мовчки. Копач стояв стовпом на тім  
самім місці і нетерпилвив ся.

— Дайте тимчасом якої палиці або колика.

Збігло ся з десяток селян з палицями і стали порпати рілю  
коли її розкопали, показало ся кілька купок травяного коріння.

— Ось прошу пана стара межа, — каже Свердан, піднося-  
чи грудку землі з зівялою травою. Його поважне лице сяло ра-  
дістю задля неминучої побіди.

Тимчасом дідич сидів уже на фаэтоні і лише з чемности  
ждав на судію.

— Прошу пана пізаного сюди, — закликав Копач. — Тут  
щось нове показує ся...

Дідич хоч чув, про що йде річ, удавав, що не розуміє, як  
і що.. Він зліз нерадо з фаэтона і наблизив ся до Копача

— Що пан судія прикажуть?

— Ось прошу поглянути. Люди відпорпали стару траву,  
немов з переораної межі.

— Пуста робота, — каже пан, — минулого року тут був  
обліг, тому то і трава росла...

— А коли-бо неправда, — відзиває ся Свердан, — бо тут  
росла пшениця, най люди скажуть...

— Пшениця як ліс, — загула громада. — Я сам тут жав, —  
обзиває ся хтось з гурту. — Як можна таке говорити! Пан тай  
не соромить ся так в живі очи брехати, — гукнув хтось із за-  
ду...

— Тихо! — каже Копач, — не вільно нікого зневажати, а  
правда покаже ся зараз...

Пан не говорив нічого, лише почервонів з досади і закусив  
губи.

В тій хвилі надбіг парубок з рискалем. Він сильно засапав  
ся і зіпрів. Лице його палало.

Свердан плюнув у долоні, хопив рискаль у руки і став ко-  
пати. З під рискаля виходили цілі шматки землі з густим ко-

рінєм трави. Люди стали відвертати землю і складати шматки біля себе так, що межа була зовсім видна.

— Копайте дальше, — каже Копач. Свердан змучив ся, то його виручили інші. Натрапили на корінє якогось вирубаного корча.

— Сей корч ріс на моїй межі, — каже Свердан.

— Копайте тепер тут, — каже Копач поступивши кілька кроків на бік.

Копали різко, але трави не було, лише чорна земля. То було на Овердановім боці.

— Що ви тут торік мали?

— Бараболю, прошу пана...

І справді натрапили на билину бараболянки...

— А тепер тут копайте, — каже Копач поступаючи на сторону двірську.

Тут відкопали стерню...

— Прошу пана мені се пояснити, — питає Копач пана. — Ви сказали, що тут був обліг. Звідки тут узяла ся бараболянка, а тут стерня, і нема сліду облога, себто трави, або бадиля, хабузя?...

— Ся стерня з перед торік лишила ся і перестояла обліг, а бараболянку могли сюди в осени пастухи занести — збрехав пан не замнявши ся...

— Ну, а сліди з облога?

— У мене ріл. справляє ся добре, я орю, скороджу, бороною і гакую так, що земля мусить бути чиста...

— Я пана мушу вивести з обману — каже Копач. — Вам певно здає ся, що я дитина з великого міста і ніколи не видів облога. Отже так не є. Я вихований на селі під хлопською стріхою і знаю дуже добре, що таке обліг і що на ньому росте. Та коли ви, пане, так старанно вичищуєте поле, то прошу мені пояснити, чому ось у тім місці анї не вискороджено, анї не вигакуювано трави, лише вона лишила ся ціла під землею? Отже прошу таких замітів не підносити, бо вони сьмішні.

— Чи я тут який винуватець, чи кримінальник щоб мене так на збитки брати? — крикнув пан, побагрянівши і випростувавши ся зухвало перед Копачем. — Я вже бачу, що хлопська дитина мусить із самої навички за хлопом тягнути. Але я шляхтич і обиватель земський випрашаю собі...

— Прошу мовчати, — сказав твердо Копач. — Я тут судія



і маю дослідити правди, бо по те я приїхав. А ви мене обидили, закидаючи мені сторонничість, хоч іще ні ви ні я не знаєте, яке буде кінцеве рішенє. Ото-ж за сю зневагу суду засуджую пана на 50 зл. гривни в дорозі дисциплінарній... А тепер прошу до громадської канцелярії сторони і свідків, щоб списати протокол льокальної візії.

По тих словах він попростував до свого воза.

Пан стояв, як вкопаний. Його взяла страшенна лють. Як то, його, пана села, шляхтича такий хам перед цілою юрбою його "підданих" поважив ся зневажити покарати? Та-ж то нечувана річ! Він заприсяг помстити ся, та лише в тій хвилі не знав ще, як. Найпростійша була-б річ так десь у кутику веліти льокоям простерти його і всипати йому 25 відливаних, але се не йде, бо пахне криміналом. Тай та юрба проклятих хамів рознесла би його. Он як посьміхають ся нід вусом і раді з того.

І справді хлопи були страшенно раді...

— Ото судя! Гей, гей! Змив пана без води, зчесав без гребеня та ще й штраф вліпив. А який він мудрий! Межу то мов занюхав, хоч пан не аби як позагладжував.

Копач уже сидів на фірі, заки пан отямив ся. Він нішов лютий до свого фаэтона і дав фірманови в карк, заки крикнув: "війо до двора!" Коні нігнали вихром. Приїхавши до двора він не міг слова промовити. Жінка налякала ся, бо вже давно не бачила його таким.

— Що стало ся? — питає. — Судії нема?

— Чорти-б йому вязи скрутили! Дай мені лаврових капель, бо мене злість розсадить...

Він ходив великими кроками по кімнаті і страшенно сопів. Заки жінка принесла каплі, він звелів принести фляшку зимної води і пив склянку за склянкою. В міру як заспокоював ся і намагав ся забути сю немилу приключку, брала його досада на Журавського. Та шельма, старий лис умисно захорів, буцім-то, аби не приїхати, умисне післав мені того неотесаного хама, аби мені збитка зробити, упокорити перед хлопами... Але пожди, голубе, я тобі відплачу ся, попамятаєш ти мене!

Йому лекше стало, коли міг свою лють виляти на голову неприємного приятеля Журавського.

А тимкасом Копач був уже в громадській канцелярії і ладив ся до списаня протоколу. Він присів біля стола і став рисувати плян ситуаційний на аркуши паперу, значачи точки бук

вами. Писар виписав на другім аркуші наголовок протоколу, а дальше не маючи що робити, виписував на листку паперу різні каліграфічні викрутаси. Громада стояла мовчки біля порога дивлячи ся з подивом і пошаною на молодого судію.

Цілою тою подією, що викликала в селі таку сензацію, Копач анї разу не збентежив ся. Зробив те, що повинен був зробити, а се така сама звичайна річ, як перевести багательну розправу.

А подія пішла луною по селу. Люди чудували ся, бо такого ще не бувало. В їх очах дідич був за таким велитнем, що йому ніхто нічого не може зробити. Над нього в їх уяві не було нікого старшого, хиба сам цісар. Він держав громаду в страшнім терорі, грабив за ліс, за шкоду в поли, як йому подобало ся, вибив або казав вибити, кого йому захотіло ся, а перед ніким було пожалувати ся, правди найти. Хто жалував ся в суді, то ще його до арешту замикали, або висьмівали, а пан робив дальше, що йому подобало ся. І так ішло десятками літ. Люди старіли ся і вмирили, пан теж підтоптав ся і посивів, але своєї панської вдачі не змінив і не подобрів анї на волос. Люди до того навикли, бо інакше не могло бути, бо таке відай цісарське право, аби пан старшував і людей гнобив.

Пан не пошанував і чужого добра, і де йому треба було закруглити свій ланок, то робив так, як ось із Сверданом. Заорав, заволочив, прилучив до свого і кінець. Хлоп ішов у право, а пан ставив на свідків своїх двірських слуг, які, боячи ся втратити службу, присягали на сліпо, що панови було треба. Таким рабівничим способом пан позакруглював свої лани і нелучило ся, аби програв який провізоріяльний процес. Коли його який "зухвалий" хлоп запізвав і заплатив з посліднього "комісію", пан посилав по судію гарний фаэтоник, привозив його до двора і так по шляхотськи угощав, що хлопи або не могли діждати ся на полі комісії і відходили до дому, а тоді наступав "контрамас", або судія так справу повів, що хлопові свідки не вміли нічого скаазти, хиба залякане: "ая, ая, ніби, або я вже тямлю", а панські сьпівали одно і те саме як соловії.

Тепер мало все те вивернути ся до гори дном. Старий звичай мав переломити ся раз на все. Той молодий чоловік, то піс лапець божої правди. Він поважив ся наскочити на пана, ось як би і на простого мужика, та ще й штроф задиктував. Такий молодий, тай анї разу не злякав ся пана, хоч старшого чоловіка.

А як би так хто другий, тоби йому казав пан таки на тій відкопаній межі визолити 25, і люди в першій хвилі навіть того побоювали ся, знаючи панову натуру... Але не посьмів! Замовав, мов води в рот набрав... Бо то цісарський судія і його не вільно доторкнути ся, бо... вони всі були-б станули в його обороні і булиб рознесли пана. Най би був лише попробував, то і стрільба булаб не помогла. Ао чому-то другий судія, той старий пан "рац" так не робить! Та він теж цісарський, бо таку шапку комісарську надягає, як і сей, а чому тамтой за паном руку тягне, а не пантрує цісарського права?

Так міркував мало що не кождий десятий мужик гайворонцький. Ті що були в канцелярії та стояли мовчки, думали те саме. Вони дивили ся на се з значучо і один одному говорив те саме очима. Ті що були на дворі, говорили між собою на той лад оповідаючи собі, як то було там на ґрунті. І кожне було цікаве подивити ся на того незвичайного чоловіка. Люди з цілого села збігли ся під громадську канцелярію, товпились у сіннях заглядаючи иншим понад голови, або крізь вікно! Якась стара бабуня озвала ся нараз:

— Голубята, дайте і моїм старим очам подивити ся! Поступіть трошки, най хоть перед смертю подивлю ся на справедливого "сендзя". Господоньку сьвятий, чому ти його скорше до нас не післав, не одну сльозу був би він нам осушив... Як мене той кат скатував за дві підпеньочки!... а знайшла я право? Ще мене засудили, що я вкрала...

Люди розступили ся перед старою. Вона поглянувши своїми старечими, заплаканими очима крізь брудні шибки до середини на Копача, перехрестила ся і стала шептати молитви.

Ціле поведенє бабусі зробило на присутних іще сильнійше враженє. Се вже, не була якась мстива радість над невдачою ворога, а радше побожне вдоволенє, що діждали ся божої правди...

### XXXI.

Копач так був зайнятий своїм рисунком, що не зважав на гамір довкола хати.

Скінчивши рисунок, він оглянув його ще раз, а потім глянув, на присутних..

— Зачнемо описувати місце спору. Прошу уважати, що я

диктувати-му... А де-ж пан?

Пана не було ще в канцелярії...

— Прошу зараз пійти до двора і прикликати пана, бо нема часу.

Ніхто з громади не ворохнув ся.

— Э тут начальник?

— Я э, прошу пана с е н д з я, вїйт, -- сказав один мужик виступаючи з гурту...

— Чулисьте, що я казав? Най хто піде до двора і скаже пану, що вже починаю сьвідків слухати.

— А... та хто-ж піде, прошу пана?

— Пішлїть кого.

— Не піде ніхто. Пан лютий і готов післанця скривдити...

— Не вже-ж? То підїть ви самї...

— О ні, прошу покїрно... Моя шкіра те-ж не гірша від иньших...

— Та-ж ви урядова особа...

— У нас таке не водить ся... Я раз пішов до двора в справі урядовїй, то мене пан дїдич так виурядував, що я відлежав двї недїлї...

— А ви не позивали до суду?

— Чому би не позивав? Та що з того! В судї сказали, що моє урядованє в громадї, а там на обшарї дворським то менї зась...

— Що ви говорите? — каже здивований Копач.

— Таки иривда, прошу пана, — каже другий мужик. — Присхло як на собацї... Та то ще не то, прошу пана, що ось наш пан вїйт зазнали ганьби, але бо наш пан не пожалує ні старого, такого що над гробом; ні малої дитини... там нема шпасу.

— Ну, то не піде ніхто?

Мовчанка.

— Йдїть ви, — каже Копач до писаря... Скажїть, що я буду ждати найбільше чверть години.

Писар устав і пішов. Йому те-ж не хотїло ся йти по тїм, що люди говорили... Треба бути обережним. Пан хоч його добре знав, бо він їздив на комісії до Гайворонки з начальником суду і тодї сидїв за панським столом — був тепер лютий як чорт і мїг забути колишнє. Тому уложив собі, що до двора не піде, лише скаже комусь із двораків, кого лише придибле...

Писар читав колїсь Мїцкевичевого "Пана Тадеуша" і те-

пер нагадав собі ролю польського возного, порівняв її зі своєю ролею і став страшенно сьміяти ся. Ішов боками так, аби з вікон двора, що стояв на горбі, не можна його доглянути. Коли прийшов під браму, вихилив обережно голову і став пенкати на кількох двораків у ліберії, що вештали ся по подвір'ю. Один приступив до нього:

— Скажи пану дідичови, аби зараз ішов до громадської канцелярії, бо пан судія хоче писати протокол...

— Та йдіть, скажіть йому самі, — каже фагас.

— Овва, ні, я не маю часу, а пан як хоче мати коптумацію, то пан не йде... Я своє зробив... А потому, як прийде що до чого, то я засьвідчу, що виразно тобі сказав, аби пан ішов до канцелярії.

Писар махнув ме цій назад до канцелярії. Йому мов камінь з грудній унав. Все-ж то було не конче безпечно лізти в вічи сьому вовкови, а чим ближше канцелярії, тим більше почував себе безнечним під охороною Конача і цілої громади... Тим менше почував себе безнечним льокай. Він був між молотом і ковалом. Скаже пану в такім пристані слажености, може його пан скривдити, не скаже, то зноу зле... Та в тій хвили явив ся на ганку двора завідатель і вліг йому сказати.

Завідатель завернув і відхиливши з тиха двері де лежав на софі пан, сказав півголосом:

— Прошу ясновельможного пана, пам час до комісії.

— Йди до чорта... пані зачекають...

— Судія прислав уже...

— Чорт його мамі! марш! не піду! — закричав люто пан.

Завідатель проте втиснув ся до кімнати.

— Най ясновельможний пан змітігують ся, він лише того хоче, аби ми не прийшли і дідько знає, що понаписує в протоколі на нашу біду... Ще так зле це є, аби ми мусіли програти. Я маю двох певних сьвідків: Юрко і Василь посьвідчать як дріт... Впрочім ясновельможному пану треба конче поїхати завтра і поговорити з Журавським. Ми не можемо програти того процесу, бо потім усе хлопство роззухвалить ся і все розшарпають. Ми мусимо бороти ся всіми силами...

Пан став добріти і підніс ся з софи. Завідатель говорив далі підлещуючи ся:

— По такім острім слові, яким мене ясновельможний пан привитали, я повинен був відійти, але мені лежить добро яс-

новельможного пана на серці, як би моє власне, і для того я рішився навіть і потерпіти, аби лише змітигувати мого добродія. Прошу таки послухати моєї ради...

Він приблизився до пана і вклонився йому до колін, а потім поцілував його старопольським звичаєм у рукав понизше ліктя.

Пан цілком подобрів і поклепав його по плечі.

— Знаю, що ти мені вірний, мій Юркосю (завідатель звався Юрковський) і маеш рацію: треба боронити ся всіми силами, бо далі хамство виросте нам понад голову, а як ще знайде підпору в таких синах як сей — як він там називає ся — то повторить ся 46 рік. Шелі повиростають як гриби по дощи... Гей там! Закладати коні! — гукнув пан крізь вікно. — Я завтра поїду до Вишнівчика і змию голову тому старому синові, що мене попамятає. Ідьмо, Юркосю!

Коли входили до громадської канцелярії, Копач кінчив описане пляну льокальної візії. Пан навіть не кивнув головою до судії, лише присів на лаві. За ним втиснули ся завідатель і два польові: Юрко і Василь. Вони станули серед хати попереду других.

Копач диктував протокол не зважаючи на нікого.

— Тепер прочитайте в голос, каже до писаря.

Писар прочитав протокол сухим, урядовим голосом.

— Чи мають сторони що завважати? — питає Копач.

— Прошу пана, — каже пан — там щось написано за стару межу, а там межі жадної не було, на те я маю свідків...

— Свідки своєю дорогою, — каже Копач, — але я списав лише те, що я на власні очі бачив. Яких свідків маєте, Свердане?

Свердан виступив на середину і вичислив кількох господарів.

— Яких свідків мають пан? — питає Копач звертаючи ся до дідича, — і що вони посьвідчать?

Мої польові присягнуть, що я на тім місці тамтого року сїяв пшеницю...

— То вже не було там облога? — питає іронічно Копач.

— То э тамтого року був обліг по пшеници, що була перед тамтим роком...

Уся громада дусила ся від сьміху... Копач диктував до протоколу оборону, репліку і оголосив, що допускає всіх по-

кликаних свідків. Поставили на столі хрест і Копач, викликуючи свідків по одному проводив їм присягу. Свідки говорили, що межа була на тій місці, де її при комісії відкопали, що на Свердановій ниві було минулого року бароболя, а за межею на пановім боці пшениця, яку люди жали минулого літа.

Тепер звернув ся Копач до пана.

— Чи пан усе ще хочуть, аби ваших свідків слухати?

— Натурально.

— То що ви будете свідчити? — каже Копач звертаючи ся до польових.

Польові поглянули трівожно на пана.

— Будемо свідчити, що минулого року на тій спірній місці..

— Був обліг — гукнув пан.

— Так э, був обліг, — кажуть польові..

— Прошу пана, свідкам не підновідати, — упоминав Копач і обертаючи ся до польових каже — І ви присягнете на се?

— Присягнуть, — каже пан.

— Як іще раз пан поважать ся в той спосіб відзивати ся, буду приневолений пана звідси видалити — сказав твердо судія..

Пан побагрянів і закусив губи..

— Про мене присягайте, але я обовязаний звернути вашу увагу на те, що за фальшиву присягу і Бог карає, і суд карає криміналом від одного року до пяти літ..

Польові поблідли, як стіна стояли перед хрестом. Копач обернув ся до пана в тій хвилі, як він давав їм знаки головою, аби не дали баламутити себе і присягали..

— Я обовязаний ще сказати, що не лише той буде покараний, хто ложно присягнув, але і той, хто намовою, наукою, або приказом наклонив другого до ложної присяги.. Як бачу, люди, ви не маєте своєї волі, ви чогось лякаєте ся.. По тій, що тут свідки говорили, і що я сам найшов на поли, годі, аби вам хто повірив. Впрочім як хочете.. Ставайте перед хрестом. Отже упоминаю вас, що будете присягати на те, що скажете щирю правду на кожде моє питанє..

По присязі Копач велів одному польовому вийти, а другого став питати. Бідний чоловік аж прів під яструб'ячим поглядом свого пана, м'яв ся, поправляв, а далі розплакав ся на голос і каже:



— Пане судіє, я душі губити не буду... межа йшла так, як пан судія її відкопали. На Свердановім була бараболя, а на панськім пшениця...

Пан аж засичав з лютости.

Прикликали другого польового. Той був твердшого серця і, дивлячи ся на пана говорив про обліг.

— Буду приневолений донести до прокураторії, бо то очевидна брехня, що ти говориш. Навіть твій товариш буде против тебе свідчити... Ось тобі прочитаю.

Коли писар прочитав зізнання попередника, свідок про буркотів кризь зуби:

— Так було, як тамтой каже.

Пан лютий, як сатана встав із лави і хотів відходити.

— Позвольте, пане, ще хвилинку. Подиктуйте свої втрати нинішної розправи....

— Не маю жадних!

А ви Свердане?

Свердан почислив, що заплатив Жидови та написанэ жалоби, кільки видав на комісію, ну тай свідкам треба за день заплатити... Списав писар усе до протоколу.

— Видаю присуд такий, — каже Копач. — 1) Пан Галецький нарушив Андрія Свердана в спокійнім посіданю ниви за березою в той спосіб, що 15 цвітня сього року казав заорати і заволочити її в просторі означенім на пляні ситуаційнім буквами а б ц д. 2) Андрія Свердана удержую на дальше в спокійнім посіданю того простору, а пізваному заказую яке будь непокоэнэ того посіданя під загрозою гривни 500 зл. або 20 днів арешту, 3) пізваний маэ заплатити до 14 днів під загрозою примусу судового кошти того спору в квоті 18 зл. 25 кр. Рішенэ прийде на письмі. Надто на підставі § 10 і 11 патенту провізоріяльного, удержую Андрія Свердана в тимчасовім посіданю спірної парцелі аж до правильности.

— Прому підписати протокол.

— Я не підпишу, — каже уперто пан.

— Пане, я бачив лише, що хлопи не хотять часом підписувати протоколів, але їм нема що дивувати ся, бо вони неписьменні і недовірливі. Але не чузати річ, аби письменний чоловік не хотів протоколу підписати... Може думаєте, що написано що иньше як я диктував? Прошу, прочитайте собі самі...

Пан, не читаючи, підписав дрожачою рукою і вийшов не

кивнувши Копачеві головою....

По відході пана, громада відітхнула свобіднійше. Почали шептати між собою... Писар складав папери, а Копач став збирати ся в дорогу...

— Прошу ласкавого пана, тут ще такої комісії не було...

— Що говорите? Тут що тижня комісія була...

— Та була, прошу пана, але не було такої аби хлоп виграв на пана. Господи, що тут було людської кривди, що тут люди наплатили ся коштів панови, а пан свого не дарував, а злупив зі шкурою...

— Бо певно мав пан рацію, тай мусів виграти, а вам лише так здає ся...

— Таку саму рацію, як би й нині... От напасть... Оті два збуї присягали все геть чисто, та й така правда була. Аж нині якось їм совість не дала....

Копачеві гидко було слухати таку мову на свого товариша судію. Соромно йому було перед тою ганьбою, яку прості люди кидали в вічи тій інституції, при якій він служив, яку полюбив цілою душею. Він попрощав ся мерщій з людьми і вийшов на двір. Коли сідав на віз, фірман звернув його увагу:

— Прошу пана осторожно, бо там з правого боку я сховав покладки в мішочку.

— Які покладки?

— А от той газда приніс копу для пана...

— Свердане!

— Гир!

— Заберіть собі зараз покладки, аби я їх не видів...

— Та я се даруночок для пана судії приладив, на сьвята придасть ся...

— Чоловіче не будьте дитиною. Урядникови не вільно брати ніяких дарунків за його роботу, се заказане і загроже не криміналом.

Свердан, засоромлений, приступив до воза і випорпав мішочок з яйцями.

— А чому то всі так не роблять? — каже старий газда. — Э такі, що й самі кажуть собі давати... аби я так дихав...

Се була знов немила ключка для Копача, він гримнув на фірмана: вйю! Коні рушили, а громада, поздіймавши шапки, гукнула в слід за Копачем:

— Дай Вам Боже гаразду і доброго здоровля!... благос-

лови вас Боже...

— І вік звікував, і посивів, а такого судії не бачив, — каже один сивий дідусь у кожусі і в смушковій шапці. — Аби пан так ладно до хлопа говорив.

— Таке то непоказне, а так укусить як оса...

— Але-ж бо пану втер носа.... Будемо мати якийсь час спокій від напасти.

— А що стало ся, що старий "рац" не приїхав? Він так любив Гайворонку, що що тижня навідував ся до двора.

— За хлопську комісію на панське вино приїздив.

— Він щось хорий.

— Людська кривда боком йому вилазить...

— Бодай він зігнів за життя...

— А той то наш...

— Кажуть, що він з нашого стану, таки з мужицького...

— Я ще такого не чував, аби хлопська дитина на такого пана вийшла...

— Та чому? вийти може й вийшла, але потім цурала ся свого брата...

— А не знать, якої він віри...

— А вже-ж нашої.. Я сам бачив його в церкві в Вишнівці... Три рази хрестив ся... бігме!

Коли так мужики балакали, Копач вїздив у ліс. Ліс був старий з високими дубами. Долом росли корчі, що стали пускати вже зелені пупінки. Всюди пахло весною, а в корчах аж кипіло від сьпіву пташви, що заходилась класти свої гнізда. Копач повеселішав. Він забув про ті зневаги, які почув від мужиків під адресою суду. Йому здавало ся, що саме нині він привернув добру славу судови, направив те зло, яке накоїли його попередники. А коли він так усе робити ме, тай інші такі стануть побіч нього, тоді забуде ся давнє лихо.

### XXXII.

Другої днини зараз рано властитель Гайворонки пан Галецкий був у Вишнівчику. Він заїхав перед суд і пішов просто до Журавського, що ще лежав у постели, несподіваючи подагрою, яка його від часу до часу нападала.

Не оповідаючи ся нікому, він зайшов просто до його спальні. Був такий лютий, що й капелюх не здохнув.

— А! — сказав Журавський сідаючи на силу в постели і підпираючи ся подушками — ранні гості, ранні, здоров...

— Слухай, Журавський! — заговорив Галецький червоний на лиці як бурак. — Що ти собі гадаєш? Що ти зробив з учорашною моєю комісею?

— Або що? Не була? Яж виделэгував авскультанта...

— Чорт бери і тебе і твого авскультанта... Коли так далше будеш мені збитки виправляти, то квіта з нашою приятнею, а не знаю, хто гірше на тім вийде.

Журавський вибаранив на нього очи, а він говорив далше, придавляючи свій голос, що виходило на шипінэ гадюки.

— Що ти мене коштуєш на рік, то лише ми оба знаємо, та коли тобі здавало ся, що се я з приятни для тебе даю і печене і варене, то дуже помиляєш ся. Я плюю на твою приятнь... розумієш... ти мені зовсім не пара, бо я дідич, а ти скриба, розумієш? Але я даю за те, аби ти мені робив так як треба мені, щоби удержати хамство в цуглях....

— Я ще не розумію, що стало ся, — сказав наляканий Журавський — Хибаж не було комісії, чи що?

— Була, була, — сказав з погордою Галецький наслідуючи голос Журавського, — та той твій хамський авскультант на́о бив мені такого сорому перед хлопами, що хоч із села втікай.

— Хиба-ж ти програв?

— Не лише програв, та ще мені вліпив 50 зл. гривни за обиду його хлопського маэстату.

— Господи Боже! — застогнав Журавський, — що той чоловік виробляє!... Бог мені свідком, що я не міг їхати сам, мене так хопило напрасно...

— Ти не свідчи ся Богом, бо тобі чорт як раз добрий на свідка... Дідько мені до твоєї хобоби... Коли ти не міг сам їхати, то було справу відложити, а тепер усе пропало....

Галецький став ходити по хаті великими кроками, а Журавський сильно затурбував ся...

— Хиба-ж він таки зараз на пни перепитав свідків і видав присуд? — спитав несміло Журавський.

— Буцім ти того не знаєш?!

— Звідки-ж мені знати? Се мені саме дивно, бо так не робить ся... Я гадав, що той варіят лише зробить льокальну візію, спорудить ситуаційний плян, а решту то я вже зроблю сам, а тим часом ось що вийшло...

— Не показуй невинного! Ти сам того хотів, аби мене упокорити, аби мені показати, що без тебе я не обійду ся... Але ся комедія лише тобі самому пошкодить...

— Стійже чоловіче добрий і не горячи ся! Треба щось порадити... Ну, а твоїх сьвідків не було?

— Чому не були? А чи їх допустив? Насамперед переслухав хлопів, а потому як став моїх страшити пеклом і чортами, то жаден губи не отворив... То скінчений гайдамака. Колиб то було в иньшій місці, я би собі інакше порадив, але його шапка з болячкою хоронила, то годі було зачіпати...

Галецький зміркував, що Журавський справді нічого не вивуватий, що він може ще справу направити і жалував того, що так остро напер на нього, хоч не хотів до того признати ся. Навпаки, він намагав ся ще дужше подразнити Журавського, але з иньшого боку...

— Пропало, небоже! Що той ланець мені приліпив, то і твоя презесівська сила нічого не порадить...

— Ет, пусте, побачимо, ще не пропало. Одно біда, що я не годен відіймати тобі тої гривни, бо то була кара дисциплінарна, а про те тобі либонь найбільше ходить...

— Я внесу рекурс...

— Саме би над тим подумати... Скажи мені виразно, на чім тобі більше залежить: на провізорії, чи на тій карі ?

— Кара, то в ґрунті річи пусте, а важнійша мені провізорія, то саме такий шматок поля, якого я конечно потребую. Він врїзує ся в мій лан... Я хотів його купити, та хлоп затяв ся і заправив таку ціну, як за рідну маму... Мені про те йде ся...

— В таким разі ти рекурсу від карі не роби... То така річ. Коли авскультант прише мені свій реферат до апробати, то я маю право як начальник суду все перечеркнути і написати так як сам хочу. Хлоп певно рекурсувати не буде, бо вони в тій закутині ще того не навчили ся... Впрочім як се зробить який покутний писар, то можна не предложити висшій інстанції, і так би усе присхло; коли-ж би ти зробив рекурс, то акти пішли би висше, а тоді могли би наступити немилі для мене комплікації, і я би того не зробив...

— Знаєш, Журасю, ти проворна людина, — каже сьміючися Галецький уже цілком придобрений, — роби як знаєш, а я рекурсу не буду вносити...

— Так, так, добре буде, — говорив Журавський буцім то

до себе, — так можна робити, але можна притім і попекти собі пальці, а сього мені знову дуже не хоче ся. Я там маю таких приятелів, що як би раз таке виловили, то пігнали би мене там, де перець не росте... нема дурних. Сього не можна зробити не то за кусник поля, але й за цілу Гайворонку...

Журавський ляг знов горілиць на подушки і став постогнувати від подагричного болю. Він був мистець у відгадуванню людської пристрасти. Знав він гаразд, що, показавши Галецькому точку виходу з тої матні розпалить його пристрасть, підбадьорить його самолюбство, і він не пожалує ніякої жертви, грати і зробити на тім немалий інтерес. Він знав його шляхоцьку амбіцію і тепер читав у його душі всі його бажання, як в отвертій книжці... Галецький приступив до постелі і вплявив у нього палючі жадобою очи...

— Журасю! Ти мені сьмів би відмовити? А наша приязнь.

— Саме цині ти мені її виповів, і сам сказав, що з нами квіта...

— Журасю! Не будь такий обидливий... Мені здає ся, що між нами не повинно бути церемонії. Мені, бачиш, сей твій голопятий авскультант допик до живого, і не диво, що я забув ся трохи. Впрочім ти мене знаєш, що я горячо купаний... Я... жалую того і перепрашаю тебе...

— Твої перепросини радо приймаю, але з того не виходить, аби я мав задля такої дурниці наражати свою кар'єру то не може бути...

— Ти-ж казав перед хвилию, що так може бути..

— Воно всьо може бути але то велике різико, що не стоїть в жадній пропорції з еквівалентом... шматка поля, з якого, розуміє ся, мені нічого не приїде, хоч би ти мені його дарував на власність...

— Але зрозумій мене, чоловіче! Остаточо шматок поля, то дурниця, але моя амбіція подразнена... подумай, який то небезпечний прецеденс на будуче. За що мене хлопи матимуть? Я був до тепер всемогучим, хлопи знали, що мені нічого не зроблять, і тому бояли ся мене мов огню, і я міг робити що мені подобало ся... А тепер? Моя авреоля всемогучости упала би цілком. Хлопи дивили ся на те, як мене сей молодик знївечив, як мені кару вліпив, як соромно я програв справу... Тепер роззухвалене хлопство може мене з села вигнати, з димом пустити... Я мушу на своїм поставити, аби мене не знати

що коштувало...

— А я знов не гадаю своїми руками чужі бараболі з огню вигортати, — сказав Журавський і знову став постогнувати...

— Журасю! Ти мені відмовляєш тої прислуги?

Гм... Остаточо не відмовляю, але моє різіко мусить мати свою ціну...

— Ага! Ти хочеш заплати....

— Прошу мене, мій пане, не ображати, — сказав Журавський і повернув ся до стіни...

— Ніби я мало надавав ся тобі! Нічим обиджати ся, ми-ж говоримо без свідків...

— Тамте робив я, а се мій авскультант. Хиба-ж я мушу сам усе робити? За його роботу він сам відповідає...

— Але-ж чоловіче, та тамтой нічого не візьме... На моім фаєтоні не хотів їхати, а телепав ся на хлопським возі; до двора ногою не поступив, аби не дати позору до сторонничости, а ти хочеш, аби я тій злючій собоці хліб подавав?

— Не вдавай недотепного, бо до вечера не порозуміємо ся, а шкода часу на пuste балаканэ...

Галецкий помовчав хвильку а потім каже:

— Кілько жадаєш?

— На те нема ціни, говори сам, що твоя подразнена амбіція варта.

— Сто!

— Моє різіко варто більше...

— Сто пятьдесят...

— Чи се ліцитація? — питає Журавський повертаючи голову до пана.

— Двісті пятьдесят.

— Твоя амбіція, як видно, не така дорога...

— Ну, триста, чорт бери... на! — Він виймив мошонку і став добувати гроші...

— Подиви ся, будь ласкав, — каже Журавський — під мою подушкою, чи є там ключики. Не тямлю, де їх положив...

Галецкий догадав ся, які то ключики, і встромив під подушку три стогульденові папірки...

Журавський зачувши під подушкою шелест папірів, повернув ся знов на хату.

— Ти певно голодний... поснідаємо... Та прошу тебе, здій



ми капелюх з голови, прийде служба і ніякого так... Гей там! — крикнув Журавський, — сюди хто!

Галецький здіймав капелюх і верхній одяг, заки прийшла слуга, якій казав Журавський принести косяку, вина і дещо закусити. "Закуска" протягла ся довго, мало не до обіду...

### XXXIII.

Копач сидів у своїй канцелярії вже о 8. рано. Мав трохи роботи, яку хотів тої днини викінчити, не маючи ніяких термінів з людьми.

Відчинили ся двері і ввійшов по тихо мужик, став коло порога, вижидаючи, коли його Копач замітить і заговорить до нього. Але Копач не замітив його. Він не надіяв ся нікого нині у себе і був зайнятий роботою. Аж як мужик закашляв, він підвів голову...

— Яке маєте діло?

— Слава Сусу Христу!

— На віки! А, то ви Свердане? Чого вам треба? ..

— Поради, справедливости мені треба, ось що... Я так тішив ся, Богу дякував, службу божу наняв на панське здоров'я, свідків мав добрих, справедливих, а таки хлоп ніде права не знайшов тай не знайде, як світ світом...

— Чого ви чоловіче хочете? Виграла процес, маєте кошта, чого вам більше треба?... Хиба пан знову вас непокоїть?..

— Тай я був певний, що виграю... службу божу наняв, Богу дякував, ціле село раділо, а воно показує ся так: хлопці що иньшого говорить ся, а що иньшого пише ся...

Копач знав з досвіду, що люди часто не розуміють судового стилю і беруть річ навпаки, як вона є. Свердан чоловік неписьменний дав якомусь на пів письменному прочитати, тай вийшла дурниця.

— Давайте сюди письмо...

Свердан виняв із за пазухи письмо і приступаючи до стола подав його Копачеві. Копач став читати. В міру як читав, він поблід на лиці, потім почервонів, став терти чоло рукою, як той, якому робить ся недобре... Букви письма танцювали йому перед очима, мішали ся, потім ставали в порядку рядком і йому здавало ся, що се якісь збиточники хлопці поставали і глумлять ся з його, язика йому показують... Копач аж ду-

шив ся і не міг промовити слова Потім устав прожогом із стільця і держачи в руках голову став бігати по канцелярії.

— Чортівська мана! Се не може бути! — говорив до себе голосно.

Отямивши ся трохи він, побіг до регістратури і казав вишукати собі акти. Тут не було ще урядника, лише сидів при столі писарчук, Жидок недоліток, і щось писав. Проворний Жидок метнув ся до шафи і виймив акти...

Заки ще обернув ся до Копача, він вихопив йому папери з рук і побіг до свого бюро. Розгорнувши їх, він осатанів... Його реферату не було, а натомість пан начальник написав друге, в яким удержав пана Галецького в спокійнім посіданю ниви за березою, а Свердана віддалив з жаданєм провізоріяльного позву.

— А чортиби йому маму дерли! — скрикнув і заскреготав зубами. Потім обернув ся до Свердана.

— Чоловіче, коли вам се письмо приніс возний?

— Перед учора...

Копач пошукав в актах за доказом дорученя, а дата дорученя показувала 14 днів в зад...

— Тут стоїть, що вам доручили тому дві неділі...

— Аво! Які дві неділі? Як раз перед учора... Так: учора була п'ятниця, а то було в четвер... Я тоді був як раз на похороні у старої Варгачки... пан її не знали. Вона вже дев'ятьдесять літ з роду...

— А люди виділи, як вам доручували?

— Та чому не виділи... Кажу-ж, що се було на похороні, при людях.

— І ви зараз давали читати кому письмо?

— А таки зараз прочитав мені такі там під вербою Гладкий, він знає добре читати, бо був вахмайстром при уланах, щось десять літ. Я так утішив ся тим письмом, як рідною мамою, прикликав ще й сусідів, кажу: ходіть, послушайте, як я навчив пана морес, а Гладкий прочитав тай каже: виграла пані-матка, бо й буками набрала і в арешті сиділа... Ти, каже, програв, а нива таки панова. Ч аж задеревів, в очах мені почорніло... Мені здавало ся, що о не Варгачці співають "со сьвятими", а мені, що то мій похорон... А люди не могли з дива зійти...

— То, чоловіче добрий, така справа: мусите робити ре-

курс, і то зараз...

— Та я вже хотів робити рекурс, і вчора лазив за тим, дину втратив, та того Жида Майорка, пан знають, що то робить письма до суду, десь не було цілий день, я шукав за ним і він тут є, лише ховаєть ся чогось... видно і він боїть ся пана...

— То Майорко тому; носа не втре... Тобі зараз їхати до Тернополя до адвоката розумієш? Ні до кого більше... Розповідж йому все до чиста, як була комісія, що говорили свідки і що сказав я скажи, що тобі передав возний письмо як раз перед учора при свідках і поклич ся на Гладкого...

— Ой прошу пана тяжко мені їхати, я не маю крайцера, тепер передновок. Ябо па комісію позичив у Жида, коралі жіпчині заставив... тепер страшенно тісно...

— Мусиш їхати! — гримнув Копач і тупнув ногою. — Тво я справа добра і мусиш виграти! Ага! скажи ще адвокатуви, що в паперах написано, що то тобі передали письмо як раз дві неділі... розумієш?

— Не знаю, прошу пана як воно буде, бо бігме не маю з чим їхати... Навіть не знаю, кільки грошій треба...

— Треба найменше десятку...

Свердан ударив ся по полах,

— Я не маю десяти шісток...

Копач уже хотів виймати десятку і дати мужиквои, але здержав ся. Чи йому се, випадає? Коли-б се вийшло на верах, взяли-б се за інтригу против його настоятеля. Се взяв би хто за переступленє против обовязків стапу... Так не можна. Хотячи ставати до боротьби з таким чортом, треба мати чисті руки хочби від найменшої пилинки, бо се взяли би за велике пятно, і він упавби в тій чесній боротьбі... А знов не помогти, то все задавнить ся, пропаде. Пани будуть триумфувати, але хлоп стратить до суду і те маленьке довірє, якого саме через нього став набирати...

Копач ходив безрадний по хаті. Тепер заняло цілу його душу одно питанє: відки роздобути хлопови грошій, яких сам не може йому дати, а які так конче потрібні в інтересі? То вже не була боротьба хлопа Свердана з паном Галецьким за шматок поля, то була боротьба против цілої лайдацької системи, яка загніздила ся в судівництві, боротьба за добру славу наших судів, за правду. Коли-б се мало устояти ся, він перший буде сьміяти ся з девізи: "юстіція фундаментум регні"

він перший наплює на ту інституцію, якій посвятив усі свої сили. І успіх тої боротьби залежить тепер від одної десятки. Така десятка сидить в його кишені. Лиш її виняти і діло скінчене. А він того зробити не може. Копач уявляв себе тим героєм, що стоїть на високій скалі і дивить ся, як долиною переходить вороже військо. Струтити би скелю в долину, і вона розторощила би ворогів... Але та скеля падаючи розторошила би і його голову... Чи він сьміє вагати ся? Чи сьміє в так рішучій хвилі дорожити своїм житєм? Так герої не роблять. Геть з ворогом, на те і життя не шкода... Ну, і що стане ся, як дізнають ся, що він, судовий урядник, намовив сторону і дав гроші на рекурс против резолюції свого шефа? Се можуть трактувати дисциплінарно, і його кар'єра в суді може бути запечатана. Чорт бери! Коли-б із за такого благородного діла прийшло ся покутувати, то начхать на цілу інституцію, на всьо. Він тоді не хоче її знати і пошукає собі иньшого занятя. С гадка навіть подобала ся Копачеві. От буде нагода пересьвідчити ся, чи в судовій інституції є правда, чи лише мертва формалістика. Може всі його погляди були лише мрією, що так би повинно бути, але воно так не є? Треба спробувати

Та чи йому можна покидати сю важну позицію, на якій його поставило провидінє? Покидати так, щоб самому без потреби наражати себе на небезпеку? Коли ще був у Самборі при трибуналі і не стикав ся з простим народом, то полюбив судівництво за для правди, справедливости. Коли-ж пішов на повіт у такий глухий кут, коли пересьвідчив ся, кільки то лиха виходить для народа, то полюбив суд як інституцію потрібну для народа. Коли би такий суд полишити самим Журавським, було-б се велике нещастє для його братів-селян. Він ходив по канцелярії роздумуючи над тим, а в слід за ним дивив ся безрадий Свердан, дивив ся на нього, як на свій одинокий ратунок...

Копачеві приплила добра гадка в голову. Він пішов до стола і на візитовім білеті написав таке:

“Прошу сему чоловікови дати конечно титулом позички 10 зл. Коли-б він не віддав, то се мій довг. Я йому дати не можу, хоч гроші у мене є. Причини поясню устно”. Отже так подумав Копач: і камінь упаде, і ворога роздавить і я остану цілий.

— З тою карткою підіть зараз до тутешнього пароха, він

позичить вам гроші... З Богом!

По відході Свердана, Конач став тверезіше роздивлятися в тім, що стало ся. Він перевів розправу, видав засуд справедливий, упокорив гордого наика, ностояв за хлопською справою. Одним словом, він сновнив як слід свою місію. А вмішав ся в діло один ледащо без чести і віри і поспував усе. І як би так хлоп не принильнував усього і прийшов по часі, в яким можна вносити рекурс, усе би пропало. Пан дістав би даремне ниву, а хлоп з закинілою під серцем кривдою ходив би до гробової дошки, нарікаючи на неправду.

— Чи допоможуть що мої зусіля? — питав Конач сам себе, — чи пораджу я що против корунції таких Журавських? Кілько мене здоровля коштує такий день як нинішній, а ся жертва зроблена для одної справи. Певне, таких як я не багато, а таких справ білше. Хибаж тому ніколи кінця не буде? Бо що-ж з того всього виїде? Чи сей злочин як слід покарають, так щоб злочинник не міг більше грішити? Ледви. Підє рекурс, ухвалу знесуть, зміняють, хлоп виграє, а Журавський скаже: овва! не вдало ся раз на кілька літ, се ще нічого не значить. Що він мене не пішле більше на такі хлопськопанські комісії, то певне, і що більше не буде в таким положеню, аби мої засуди змінювати, се також певне... І на тім буде конєць. Одно лише, з чого може виїти свиство, то техтель-мехтель з тими реверсами. Свердан на щастє має сьвідків, коли йому доручили, а той факт, коли був похорон посьвідчить урядово сьвященик. Коби лише схотіли за тим пошукати. Але я преїнь цікавий, що з тим реверсом.

Конач придивляв ся ще реверсови, як до його канцелярії ввійшов той самий возний, що доручував...

— Пане Чубинський, коли ви були в Гайворонці з дорученнями?

— Перед учор...

— А тому дві неділі ви там не були?

— Ні. Тому дві неділі я був у Бурканові, в Котузові, в Ликові, в тамтім боці...

— А чого-ж ви написали, що 14. мая ви доручили ухвалу провізоріяльну Галецкому і Сведанови в Гайворонці? От прошу... — Конач показав Чубинському реверс...

— То не я писав, прошу пана. Я того не міг навіть написати, бо як кажу, то було перед учора. Панови доручив я в

дворі, а хлопovi таки на вулиці, тоді якусь бабу ховали...

— А хто се міг змінити?

— Не знаю, я віддав реверси до подавчого протоколу.

Возний відійшов, а Конач набрав нересьвідчення, що то Журавського робота. Він уяв в очах Конача ще низше, він уважав його за звичайного злочинця, що надужив своєї урядової влади, що кваліфікує ся під ключ. Конач хотів зараз піти до нього і сказати йому слова правди і зараз нині написати до президії, що з такими драбами служити не буде. Але згамував ся. Щоби з того вийшло? З нього зробили би авантюристка, що нападає своїх настоятелів, а тамтой за той час поховав би кінці в воду... Хай ще пожде, аж справа вияснить ся. Вже силка наставлені, хай порядно засилить ся. Прийде рекурс. Коли лише добре написаний, за днем доручення мусять слідити, переслухають людий; возного, і все піде своїм ладом....

Конач затямив собі добре день, коли рекурс мусів вийти. Той день промшув, а рекурсу не було. Конач був лихий на хлопську байдужність... "Помагай-же йому, коли він ледар не хоче свого діла нильнувати. Хлоп уміє лише на долю нарікати."

Минуло, вже два місяці, а про ту справу не було чути. Аж раз якось явив ся з иньшими гайворонськими людьми Свердан а Конач, побачивши його, таки не втерпів, аби не спитати

— Ну, робили що?

— Певно, що робив. Зробив мені адвокат у Тернополи...

— А резолюції ще нема зі Львова?

— Ще нема.

Конач пішов до регістратури і тут довідав ся, що акти забрав пан презес до себе ще перед двома місяцями і держить у себе...

— То вже чортівська справа, пропадуть акти і все пропаде.

Сверданови велів заждати, аж усі порозходять ся. Не втерпів, аби не сказати йому:

— Свердане! з вашою справою робить ся свинство. Удіте зараз до Тернополя до вашого адвоката і скажіть, що ваш рекурс ще лежить тут і нікому не снить ся відсилати його до Львова. А я ваш адвокат називає ся?

— Лучаковський.

— Ну, добре, зараз їдьте...

Свердан став чухати себе в потилицю.

— Та бо, прошу пана, мене вже тільки коштує той ан) терес...

— А кільки ва та ваша шівка?

— Варта зо 20 срібла...

— Знаєте що... даруйте її панови, тай будете мати спо- кій, не треба буде лазити по судах, їздити до Тернополя. За нивку не бійте ся, не осиротіє. Пан зоре, засіє і голубити її буде як рідний тато...

— Та до прошу пана, я би не подарував, аби мав їхати до самого Найяснійшого пана...

— А видите до Відня їхали би, а до Тернополя вам за далеко...

— Зараз пополудни поїду...

І дійсно поїхав.

Адвокат, зміркувавши, що тут щось печисте, подав ургенс до висшого суду у Львові. Написав, що рекурс внесений ще перед двома місяцями, що се провізорія, що не знає, що робити з полем під осінь. З того письма виходило таке, що ось то сам верховний суд залягає з полагодженєм справи... І зі Львова прийшло з підписом самого президента, аби акти предложити до трох днів під відвічальністю...

Журавський став, мов неживий. Він апеляції бояв ся) страшно, і заки розпечатав яке письмо, що з відтам походило діставав трясці... Ходив весь день як зварений, передумуючи над тим, як би вийти з тої біди...

— Овва, не вдасть ся, то стане на тім, що Галецкий програє, а я вже виграв, бо чейже не буде такий безличний, аби жадав звороту того, що дав. А зрештою я додержав обітниці. Має прихильну резолюцію, а за решту я не відповідаю. Хтож міг предвидіти, що хлоп буде такий зухвалий? Майоркови я накивав, аби рекурсу не робив, а за Тернопіль мені й не снило ся... Гільтаї, йойкає один з другим, що не має що їсти, а до Тернополя телепає ся, а потому голод... Я всьо предвидів і обдумав, а про те не повелось... Чому ні? Рекурс спізнений і баста, бо внесений уже по 18 днях. Хлоп буде кричати, що ні, та ба, най собі знайде свідків на те, коли йому доручено на правду, тепер, як минуло вже два місяці... Пожди, мудю, виграєш дудка на кокстелі!



Журавський заспокоєний таким міркованєм, виймив акти з шуфляди і став читати ще раз рекурс...

— Шельма, остро пише, видно, що не боїть ся мене. То дідько видумав тих адвокатів. Чи ми не дали би собі ради без них? Буде не легка справа. Та ще як хопить се в свої руки той кривоногий президент, то готов мені вязи зломити...

— А може би таки не посилати актів і зробити реляцію, що пропали десь? Таке нераз трафляло ся на сьвітї, Ба, але всі посьвідчать, що я забрав акти з регістратури і сховав до шуфляди. То ще гірше, небезпечно... Ей що там! Пішлю! Найтішать ся. Моя зьвізда ще не погасла і не погасне задля такої дурниці..

Він написав справозданє, казав зараз переписати і вислати.

За тиждень прийшов наказ із апеляції, аби авскультант Копач переслухав возного і названих у рекурсі людей на те коли доручено рішенє... Тепер уже Журавський справді налякав ся... Чому його поминули і ту делікатну місію поручають судії підрядному? Видно, що йому не вірять. Коли-б він сам питав сьвідків, то питав би так, щоб нічого не тямили, а вже возний, то би таки мусів сказати так, як мені треба... Та нічого не поможе, хиба зробити прийдіте поклонімо ся тому паничеви... Ото-б я собі наробив!... То тобі їздив по мені, як по лисій кобилі. Най слухає, а мені здаєть ся, що і його ніс тут нічого не винюхає...

Але Копач мав уже все приготоване. Він не лише візвав сьвідків, але й зажадав від уряду парохіяльного посьвідчення, коли був похорон Варгачки. Коли так зібрав усе до купи, післав зараз до Львова...

І не тривало знов тижня, як прийшла резолюція така, що Свердан виграв провізорію з Галецьким, а начальникови поручили виправдати ся з цілої тої загадкової справи...

Галецький, діставши з суду таке письмо, аж пінив ся зі злости. Велів запрягти коні і миттю приїхав до Журавського. Війшов до бюро лютий, знов з капелюхом на голові, і держаючи письмо в руці тицьнув ним під ніс Журавському.

— Що се значить?

— Прошу собі прочитати. Апеляція змінила мій присуд і признала право мужикови...

— А ти від чого?

— Що-ж я мав робити? Їхати хиба до Львова і агітувати за моїм першим присудом?

— Не моя річ, як і що, але ти взяв за се...

— Я нічого не брав, мій пане... Але, але, ви пане забули здійснити капелюх. Звертаю вашу увагу, що тут не гумно, але цісарський суд...

Галецький станув, як пес над їжаком. Хотів його вхопити зубами і вколов ся болючо в морду... Приїхав сюди, щоб того лукавого скрібу зчесати, виганьбити, та ще й гроші відібрати, гадав, що Журавський зігне ся перед ним у дугу, буде оправдувати ся, просити прощення, та може ще яку раду знайде, а він гороїжить ся, немов то не він узяв 300 ринських, а хтоиньший...

— Якже тепер буде? — питає збентежений...

— Капелюх, пане, капелюх з голови, то найперше...

— Журавський! Ти здурів, чи жартуєш? Мені не до жартів.

— Мені те-ж. Я тут, добродію, не Журавський лише начальник у своїм бюрі...

— Чорт тебе візьми з твоїм бюром!... Я зараз їду до Львова і навчу тебе... ти... А ні, то зараз віддай, що взяв...

— До Львова не бороню їхати, але звертаю увагу, що після нашого права не лише той іде до цюпи, що бере, але й той, що дає. Отже прошу їхати, посидимо оба в однім покоїку і буде нам веселійше. А від наслідків, то і шляхоцька корона не боронить. Те судили би присяглі, а там засідають і хлопи, а вони охотнійше засудять пана, ніж такого худака як я... Прошу їхати, щасливої дороги... Впрочім я нічого від вас не брав...

Журавський вимовляв кожде слово з натиском, немов цідив крізь густе сито, а воно вривало ся в душу шляхтича. В своїй шляхоцькій буті і простоті він не знав, що й давати не вільно, не припускав, аби був який суд на нього. А тут Журавський, старий юрист, показав йому таку чорну перспективу як ніч. Він, гербовий шляхтич перед судом хлопів, хамів, яких він лякав ся і ненавидів! Він знав, що вони би його спалили, зарізали як би закон віддав його хлопам під суд? Чи пожаліли би його? І то все за дурних триста ринських? Чорт їх бери. Ліпше того муравльська не розпорпувати...

Галецький змяк відразу і заговорив:

— Журасю, радь, що робити?

— Нема ради. Можна би ще до Відня, але ані я, ані ти не хотіли-б того. То бачиш готово бути зле... От мені роблять... дисциплінарку за те, що я так безпідставно змінив рішення мого підвладного, що я так зволикав з предложенєм рекурсу, а найтяжший пункт, то з тим дорученєм...

— Отже кажи виразно, що тобі воно ненаручно, аби справа (йшла до Відня, а не мені...

— Ой ні, вибачай, ми вже держім ся разом, по братерськи! Разом наварили пива, то й пиймо брудершафт у купі... Ти хоч би й як відхрещував ся спільництва, то таки я буду держати ся твоєї могутчої поли. А за тим промовляє ще й те, що я для себе нічого не робив... Ти мене розумієш?

— Ну, то вже не буду нікуди писати... пропало!

— Твоя роля ще не скінчена. Зачинай уже від тепер. Ти шляхтич. І маєш у висших сферах конекції. Ще не минув той час, що шляхтич, езуїт і баба трафлять усюди... Отже ти поїдь, серце, до Львова і старай ся ту справу затушувати... Подумай, щоби стало ся, як би вони там сю річ розбабрували. Як кажу: коли мене будуть тиснути, то я тебе не попущу ся, обом нам буде лекше. А друга річ така... Хоч би мене самого лише усунули, або перенесли з відси, то суд таки тут остане. І прийде на моє місце другий, із тих уже новомодних судіїв, бо такі як я, що з мандаторів вийшли, вже виводять ся. Такі то не схочуть іти вам панам під лад. А тоді хлопи рушать ся на вас з процесами цілою хмарою. Тоді то й адвокат який може на безпечно тут осісти, буде мав що робити. А табулі тут ще нема, нема й табулярного трьохлітного засидження. Отже все те, то ви шляхтичі-обивателі з таким трудом в протягу не цілих трицяти літ придбали, все хлопи відберуть назад... Я-ж помагав вам провізоріями лише, а се така фастрига, що вшивши добрий процес, можна її без труда випороти... Порозумій сю фатальну перспектину... Отже ти, серце, постоявши у сильних сього мира за мною, зробиш також в інтересі своїм власнім, цілого повіта... Почисли, що коли-б такі Копачі, — а їх уже що раз більше по судах, бо сюди шляхта не хоче вступати, лише демократія, — коли-б такі Копачі стали судити хлопські справи, то домінієм гайворонецьке утратило би яких 120 моргів ґрунту на користь хлопів, а се було-би трохи за притяжко, правда? Отже боронячи мене, борониш тим са-

ним себе і всю шляхту сього закутка. Борониш давню систему... Послухай, коли вже на те зговорило ся. Ти мене вважаєш підлим, кубаняром, що за гроші продав би маму, а то несправедливо. Я лише бороню системи. Так. Я виховав ся в тих часах, коли лише шляхтич був чоловіком, коли тенденцією уряду було йти шляхті під лад, бо вона називала ся виключно під порою державного ладу і трону без огляду на те, чи на троні сиділи Габсбурги чи П'ясти чи Ягайлони. Шляхта не крила ся з тим, що невігідну собі династію може змінити, і тому вона була небезпечна, і тому треба було їй годити як болячці, аби не взяли шляхту за чуб, демагоги... Надто я служив як мандатор панам і привик не лише робити для них, але брати від них як і давнійше... Отже я змагав ся і змагаю ся допомагати шляхті, і тому так поступаю з принціпу за для системи: пан мусить держати хлопа в карбах, бо інакше сьвіт переверне ся...

— То все може бути правда, лише то не правда, щоб нам австрійський уряд догоджав... Ми досить натерпіли ся від нього. Нас вішали, наші привілеї повкорочували...

— Бо часи змінили ся, і демагогія напірала, але тепер то ви таки горою...

Галецький не сказав уже нічого. Розстав ся з Журавським мирно і обіцяв поїхати до Львова.

### XXXIV.

Журавський знав, що така протекція, як шляхоцька, дуже поможе. Галецький поїхав і справді походив за справою так, що скінчило ся на нагані за недопильнованэ актів, які хтось там, — розуміє ся; що винownika не можна було знайти, — закинув і перемінив дату на реверсі... Галецький хоч як ненавидів Журавського і гордував ним, як лише гербовий шляхтич таким кавзипердою гордувати може, а таки признав йому рацію, що чорт знає який буде його наступник, то й заняв ся його справою щиро, порушив усе, зужиткував усі свої знайомства, поки не доконав свого. За те Журавський дав йому урочисте слово, що всі шляхоцько-хлопські справи сам судитиме і Копачеви не дасть навіть понюхати...

Отже справа стояла по давньому. Копач ніколи з Журавським не стикав ся, не говорив, і лише чудував ся, як ся важна справа могла так сухо перейти.

Галецький, переболівши сю одну провізорку, за яку мусів ще хлопови заплатити кошти, тріумфував і робив своє дальше, а хлопи знов програвали.

Галецький, хоч йому все вело ся по давньому, не міг забути дізнаного сорому. Він був лютий в першій лінії на Копача і хотів навіть приставити йому стільця, як ходив за справою Журавського, але тодішній президент апеляції, коли йому стали підшептувати на Копача, сказав лише: "Дайте мені фактів, бо я не вірю. Шмід не міг його нахвалити ся". Отже не вдіявши нічого, Галецький звернув свою лютість на Свердана і на того, хто його до того міг намовити. Копач чейже за ним не їздив, то був хтось домашній. І звернув своє підозрінє на Павла Гладкого. Се одинокий письменний чоловік у селі. Він зайда, вештав ся по світу, набрав ся революційних кличів і тепер бунтує народ. І справді сей Гладкий прийшов сюди перед двацятьма роками. Купив поля за готівку, оженив ся тут з хлопською дівчиною богачкою, і що незвичайне, навчив її читати. Він вправді сидів смирно, випрошував ся при виборах: на радного, не хотів ніяких почесній, але коли який мужик прийшов порадити ся, то радив охотно. З дідичем не заходив собі ніколи. Хоч як Галецький мав на нього око і його служба, не могли його ні на чім прилапати. Сам отже не міг проти нього виступити, але шукав нагоди, аби підставити кого другого. І знайшов. Слуги довідали ся, що Гладкий десь колись там сказав одному сільському п'яниці: ти п'янице! Пан прикликав мужика до двора, дав фіру дров за те лише, аби Гладкого заскаржив за зневагу чести. Сам же поговорив з Журавським: "Того Гладкого треба навчити, бо то небезпечний бунтар і вся біда в селі з нього походить. Коби не він, то иньші хлопи були-б як вівці". Журавський вишукав жалобу на Гладкого і зробив собі свій знак.

Прийшов день розправи. Гладкий не міг собі ніяк нагадати, чого від нього хочять, бо з візваня, яке задля ощадности писало ся на шматку паперу завбільшки поштового рецепіса, не міг нічого зрозуміти. Але побачивши підпис Журавського прочував якесь лихо, і взяв з собою гроші, а жінці наказав, аби не дуже розпадала ся, як би нині вечір, або й завтра не вернув...

Журавський казав писареві викликати всі справи, а потім поставив на першому місці справу Гладкого...

— Називаєш ся?

— Павло Гладкий.

— Винен зсь?

— Не знаю, о що ходить...

— Ти назвав Микиту Набережного паницею...

— Не тямлю, чи я з ним коли балакав, а як би й назвав паницею, то не помилив ся, бо він таки паниця з...

— Мовчати! Як сьмієш, ти хамуте, так відзивати ся?

— За позволенєм, пане начальнику, передівсім я не хамут, лише обиватель австрійський, і зневажати себе не позволю нікому. А далі прошу мені не тикати.

— Ах, ти драбе, бунтарю! — заверещав Журавський і заки Гладкий отямив ся, прискочив і вдарив його в лице, але ще скорше відскочив і сховав ся за стіл...

— За зухвале поведенє в суді 7 днів арешту, а за зневагу Набережного три місяці арешту, йдеш зараз на кару...

Гладкий не міг прийти до себе. Що стало ся? Його в суді зневажають і бють при людях по лиці? Його, вислуженого вахмайстра з великою медалею за мужество... Се хиба якийсь прикрий сон... Він ще не стямив ся як Журавський крикнув на возного:

— Зараз замкнути!

Возний узяв Гладкого непритомного за плече і вивів до сінний. Тут були люди і з Гайворонки і не могли з дива виїти, що такого статочного і письменного господаря публично зневажено...

А Журавський був рад, немов його хто на сто коний посадив. Уже тепер Галецький повинен бути задоволений і повинен те-ж знати ся на чемности... Йому то нераз приходило ся бити мужиків у лице, але такого проводиря вдарити, то називає ся сатисфакція. Він впряді посьмів би пожалувати ся висше, але заки висидить три місяці і сім днів, то все задавнить ся, а задоволенє таки з. Вдарити звичайного мужика, то йно рука болить, але вдарити проводиря, то те саме, що вибити цілу громаду інтелігентних мужиків. А тих Журавський страшенно ненавидів. У нього інтелігентний мужик, то така аномалія в природі, як пр. танцюристий віл... Хлоп сотворений до плуга, до вил, але як навчить ся, то стає небезпечним чоловіком. Сей недовчений мужик, коли справді щось уміє, най іде на писаря, на возного, най ходить у сурдугі, а коли ходить таки

в опанчи, то се дуже небезпечна птиця...

Так міркував Журавський, заки викликав слідууючу справу. Всі обжаловані тремтіли побачивши такий злий початок. Вони з сльозами просили у своїх обжалувателів прощення, і мало таких було твердих сердець, що мимо просьби не уступили. Іншим стало страшно жаль і повиходили з канцелярії.

Та на диво Журавський зараз при другій справі показався таким лагідним як вівця. Він уже одним заспокоїв себе на цілий тиждень...

Коли Гладкий вийшов до сінни, його овіяло свіже повітря і він отямився.

— Перепрашаю, — каже до возного, — але я вернуся зголосити рекурс...

— Не можна, — крикнув возний заступаючи своєю особою двері до канцелярії. — Іан презес казали замкнути, то так мусить бути...

— Рекурс кождому дозволений, — каже Гладкий і вже брався усунути возного від дверей.

— Кажуть: не можна, махай до арешту...

Гладкий не спирався більше і вийшов на подвір'я, та замість іти через подвір'я до арештів, попростував до брами.

— Геї чоловіче, не туди, ні, от там на право, та де йдеш?

Але Гладкий буцім то не розумів і йшов далі, а коли відійшов кусник від возного, побіг бігцем. Возний зміркував і побіг за ним. Але вже було за пізно. За ворітьми стояв осідланий кінь Гладкого, на якому він приїхав сюди (він їдучи де сам, любив їздити не фірою, а верхом). Кінь був припятий до якоїсь гайворонецької фіри... Гладкий відв'язав узденицю і скочив на коня як молодий, заки возний прибіг до нього...

— Чоловіче, не трудися даремно, бо ти чейже пішки не зловиш вислуженого вахмайстра на кони, — крикнув возному. А відіхавши троха пристанув і каже:

— Кланяйся пану начальникови і таки заповідж від мене рекурс і жалобу за мою зневагу, якої я не дарую...

Возний крикнув на людей:

— Тримай в імені права!

Але ніхто на те не зважав. Усі були раді, що бодай один чоловік не дався...

Гладкий пігнав вихром до Гайворонки.

Возний постояв хвильку і вернув з довгим носом до су-



ду. Війшов до канцелярії і замельдував “покорнэ” пану презесови, що арештант утік.

Журавський аж підскочив:

— Возний за то відповідає. Я вас навчу! Аби мені арештант був... Що, виломив крату, чи що?

— Та ні, то той, що його пан презес нині засудили... втік мені на дорозі..

— Зараз пошукати його в яким шинку і привести...

— Ого! сів на коня і пігнав вихром до Гайворонки. То, прошу пана, вислужений вахмайстер і вміє їздити. Ще сказав мені, що заповідає рекурс проти вироку.

Журавському забігали мурашки поза спину. Такий готов не дарувати, та ще як буде оставати на волі.

— Зараз видам наказ до жандармерії, аби його спроводити. Таке зголошенэ рекурсу нічого не значить, він повинен був сказати се до протоколу... Пиши до жандармерії на друку! — каже до писаря.

За десять хвиль мандрував возний до постерунку жандармерії з наказом спроводити безпроволочно Павла Гладкого на кару.

— Щось тому старому злодієви зачинає не вести ся, — думав собі возний ідучи. — О сей, справді може йому наварити пива!

На постерунку був усього на всього один жандарм. Він узяв наказ і став його записувати до протоколу.

— Пан презес казали, аби зараз спроводити, — каже возний.

— А кого я пішлю? Хиба кухакру, бо мені не вільно постерунку лишити. Впрочім то нічого наглого. Можна й завтра, він не втече. І так мої товариші вернуть з патрулі може аж вечером, а може і в ночі. Впрочім як верне командант, то найробить що хоче...

А Гладкий уже давно був дома. Він велів синові запрягати до воза, а сам збирав ся в дорогу. Видобув із скрині свої грамоти війскові, три ордери, взяв гроші і сьвяточний одяг, запакував усе в скринчину і виніс на двір.

— А ти куди, Павле? — питає зачудована жінка.

— Тихо ша! нікому ані слова! Я їду до Тернополя, а з відтам просто до Відня до самого цісаря. Той воловокий грубаць зневажив мене, ударивши мене в лице і засудив на три

місяці до арешту, я йому покажу, по чому локоть. Поки мене не зачіпав, я сидів тихо, а тепер най вибачить. Так мені Боже допоможе! Слухай Марто, як би хто за мною питає, то скажи, що я поїхав до Бучача до адвоката, чуєш?

— Та де-ж так нагло? Може би підіждати до завтра, я не маю нічого на дорогу для тебе.

— Ага! За годину може тут бути жандарм за мною, а як мене той злодій візьме під ключ, то пиши пропало... Іду зараз. Нині ще даси собі ради без мене, а в ночі верне Петрусь, то тобі розповість, як і що робити...

В тій хвилі станув на порозі хати молодий, плечистий парубок, з батоном у руці.

— Ідемо, тату?

— Ідем!

Він поцілував жінку і діти і вийшов на подвір'я. Два добрі коники запряжені до залізного легкого воза порпали нетерпеливо землю. Гладкий скочив на віз. Петрусь зробив перед кінсьми бичівном хрест, поправив упряж і скочив на віз...

— Коли вернеш? — питає з порога жінка.

— Як Бог дасть...

Молодший синок отворив ворота. Рушили з місця, а Марина перехрестила їх на дорогу..

Петрусь як вправний фірман пускає зразу коний поволи, поки не розійдуться.

— Петрусь, — каже Гладкий, — у мене жандарми на п'яті. — Петрусь не сказав ані слова, лише рушив віжками і цмокнув, а коні рушили як вихор лишаючи за собою туман пороку.

На перехрестній дорозі гукнув Гладкий:

— До Тернополя! — і Петрусь завернув вісьта.

Петрусь ні одним словечком не сьміє спитати батька за чим так нагло виїхали з дому. Гладкий дуже любив свої діти і проводився з ними по людському, але держав їх по військовому і коротко. А син знав добре, що як можна йому се знати, то батько певно скаже.

— Здержи вже коні, — каже батько, коли виїхали в тернопільський повіт. І тоді розповів йому до чиста, яка йому сьогодні трафила ся пригода і чого їде.

— Лиш ти синку держи язик за зубами і нікому не говори, хіба лиш матері... До дому вертай осторожно, бо туди

крутять ся конокради. Особливо нікого не бери на фіру, бо то різні люди бувають... Дома газдуйте як знаєте. Я там довго сидіти не буду і верну найдальше за тиждень. До тебе напишу, то виїдеш до колії до Тернополя. А всім кажи, що я поїхав до Бучача робити рекурс...

У Тернополи заїхали до заїзду і Гладкий пішов до міста. Зайшов просто до адвоката і розповів йому все до чиста..

— Ну, ну, я вже трохи знаю. Тут був у мене один гайворо нецький з рекурсом — ну, ну, файний у вас суд, нічого казати.

— То певно Свердан.

— Атак, так, Свердан, ну і що?

— А що-ж, відібрав у пана поле, а пан лютить ся — Що-ж мені тепер робити?

— Треба зараз зголосити рекурс, бо потому буде пізно і жандарм стягне вас на кару.

— А як рекурс зголосить ся, то вже не стягне?

— Тоді вже ми безнечні. Зараз мусите вертати домів...

— Ні, я верну аж за тиждень... Я їду просто до цісаря...

— Та чого? На те ще час. Як би і в Тернополи при апеляції засудили, то що иньшого, а тепер не треба...

— Я своєї зневаги не дарую. Я служив дванацять літ при уланах і вийшов вахмайстром, у мене на грудях три медалі. Я беру 20 кр. на днину за мою медалю, то-ж не позволю зневажати себе.

— За вашу зневагу можна те-ж скажити, а й се вам зробию.

Гладкий попрощав ся і вийшов. Зайшов до заїзду, попрощав ся з сином, узяв скринку і потяг на дворець. Найбільше його тішило, що, по зголошенім рекурсі ніхто не сьміє його чіпати, а він що другий день ходити-ме до Журавського і питати ме, коли його термін. Аж на другий день пополудни, як уже Петрусь вернув із Тернополя зайшов на обійстэ жандарм.

— Де ваш чоловік? — питає Марти.

— Поїхав до Бучача до адвоката.

— Ага! певно зробить рекурс. Та певно, де-ж таку йому кару вліпив... а за що то?

— Сама не знаю. Дістав чоловік форлядку, з якої не можна було зрозуміти, чого хотять... А по тому не знаю, що стало ся. Приїхав з Вишнівця і зараз поїхав...

— Ну, коли так, то бувайте здорові... А коли чоловік верне?

— Не знаю.

Гладкий вернув аж за тиждень, так як сказав. Був дуже рад із своєї поїздки. Був у цесаря на авдієнції і розповів усе до чиста, та ще й нисьмо передав, яке йому в Відни написали. Цесар був з ним дуже ласкавий, розпитував за його медалі, за що їх йому дали і дуже се вподобало ся всім, що Гладкий, хоч у хлопській опанчи, а так ще по німецьки говорить... Цесар узяв від нього нисьмо, і казав їхати спокійно до дому...

З цілого села сходили ся люди і допитували ся. Вони всі робили собі великі надії з тої поїздки, бо все-ж таки Гладкий не той чоловік, щоб говорив лише за себе, а не сказав і за інших, а їм також кривда.

За кілька днів винало Гладкому поїхати до Вишнівчика. Та коли лише показав ся коло заїзду на ринку, приступив до нього жандарм і приарештував.

— Вибачайте, пане Гладкий, але у нас є наказ сировадити вас на кару...

— Нічого з того не буде, бо я зголосив рекурс, і вирок ще не правосильний.

— Того я не знаю, бо наказ не був відкликаний. Ходіть до суду, наї вас там випустять...

Пішли. Гладкий ждав, аби його повели до пана начальника, а всі канцеліст анї возний не хотіли йти, бо пан начальник мав гості: була то звичайна лібація, яку ми вже бачили...

Канцеліст не знав, що робити. Він знав, що з Тернополя надійшло зголошенє відклику, але він сам не хотів розпоряджати ся, отже коли був наказ привести його силою до арешту, а начальник мимо зголошеного відклику наказу не повернув, то видно, що то нічого не значить. А що не мав його на разі де подіти, то казав возному замкнути Гладкого до арешту.

Був то день терміновий і багато народа товпило ся коло суду. Між ними були і гайворонецькі. Коли побачили, що Гладкого привів жандарм, а потім його замкнули до арешту, всім помоторошніло на серці... Ото-ж то, і до цесаря їздив, і обіцяли йому, а таки лихо його не минуло. Та вже як такий ордерований чоловік як Гладкий не міг собі порадити, то що-ж їм бідним, темним мужикам робити? Людий огорнув жах. Во-

ни не так жалували за Гладким, бо вони сиділи цілими місяцями, хай і він посидить, але їм жаль було того, що всі їх події розвіяли ся як мрак, що нічого їм сподівати ся, бо хлоп ніколи не знайде правди.

А тимчасом Гладкого замкнули в смердючій, пехарній казні, в якій він ще з роду не сидів. Гладкий був сердитий, хоч не знав на кого сердити ся. Але-ж жапдарм нічого не винен, бо він лише зробив свою службу. Канцелярст не винен, отже лише той п'яниця так пад ним збиткуэ ся... Ну, то треба потерпіти. Аби прийшло ся сидіти і цілі три місяці, то й слова не писне, аж потім унімне ся за своєю кривдою, бо він вірив у те, що йому сказав адвокат, що перед правосильністю засуду замикати нікого не вільно.

### XXXV.

Жалооба Гладкого внесена до трону пішла звичайною дорогою. З кабінетової канцелярії пішла яко "пильна" до міністерства справедливости, а звідси до львівської апеляції, а порученєм розслідити справу і предложити зараз.

Президент апеляції аж скакав з лютости прочитавши поміщені там зажалення і замість вислати їх до суду вишнівчицького до справозданя, він рішив ся скрутити вязи Журавського. Прикликав отже старшого радника і не кажучи нічого подав йому письмо. Сей прочитав уважно і питає:

— Що мені з тим робити?

— Ще питаєте? Зараз їхати до Вишнівчика, перевести строгу контролю суду, і коли що найменше покажеть ся з того тут написаного, зараз суспендувати, а акти віддати прокураторови. Досить мені того! — тупотів погами президент. — Пана нове все його обороняли, але я давно знав, що там погано. І те самовбійство адюнкта, і та афера з тою провізорією дає багато до думаня... А тепер треба мені того, щоб жалоби йшли аж через цісарську канцелярію? Як я виправдаю ся, що таке цілими літами діяло ся в моїм окрузі? Скандал... Засуспендувати, а веденэ суду віддати авскультантови на разі...

Радник уклонив ся і виїшов лагодити ся в дорогу... Він поїхав до Тернополя, поступив до президента суду окружного, розповів йому, зачим приїхав, а потім фіякром пігнав до Вишнівчика.

Було вже з полудня. Люди все ще ждали на розправи, а пан презес усе ще не мав часу... Того дня було якесь спеціальне сьвято і тому лібація продовжила ся... Забавляли ся так ве село, що ї не почули, як на подвірє суду заїхав фіякер, а з нього виліз незнайомий пан і пішов просто до бюро начальника. Війшовши до середини, аж онімів з дива над тим, що тут побачив. Звичайна компанія Журковського п'яна до нестяму гуторила голосно, а дехто співав. Ніхто нікого не слухав, а хотів, щоб його лише всі слухали. По помості повно поперевертаних порожних фляшок, кусників, хліба і костий з печені. На бюрку начальника на паперах стояли порожні тарелі, полумиски, чарки.... Журавський стояв зі склянкою вина на середині кімнати і ладив ся говорити тоаст. Побачивши незнайомого собі чоловіка, він гукнув сердито:

— Чекати там, аж покличу, тепер не маю часу...

Радник закипів гнівом, але здержав ся.

— Чи тут бюро начальника суду? Я. Н., радник апеляції, маю до пана начальника маленьке діло....

Журавський задеревів.. Він хитав ся на своїх тоненьких ніжках, завертав очима на всі боки, аж сьвіттив білками, шукаючи у своїх приятелів поради і помочи... Рука його дрожала і вино розливалось ся по помості. Не в силі був промовити слова. П'ятика і така несподіванка відняли йому мову і корч давив за горло. Йому почорніло в очах, зашуміло в голові і він почував що за хвилю зімліє...

— Панове будуть ласкаві лишити нас самих, — каже радник до присутних, — ми будемо трохи урядувати. Перепрашаю панів, що я сьмів переинкодити веселій забаві, але я дуже спішу ся, бо мені далеко до дому...

Журавський трохи прийшов до себе і не знав нічого мудрійшого сказати як: — Може лямпочку вина з нами?

— Перше урядованє. Прошу! — сказав радник до збентежених гостей показуючи на двері.

Пани вийшли колихаючи ся на ногах і тепер остали самі Журавський і непрошений гість зі Львова...

— То ви так урядуєте, пане начальнику?...

— От, прошу мені вибачити, так по праці задля віддиху, — буркотів оп'янілим язиком Журавський.

— А ті люди чого там ждуть?

— Не знаю, далєбі не знаю, те хлопство все облягає суд,

тут нема адвокатів, лише покутні писарі, то-ж я, пане добродію, аби такий визиск спинити, навчив їх робити скарги протоколярно.

Радник розсміяв ся в голос:

— А се нині списані протоколи? — і показав на порожні бутельки. — Возний!

Возний явив ся і випрямував ся при дверех:

— Попросити сюди пана авскультанта!

Возний пішов.

— Ми тут страшно працюємо, — говорив як у горячці Журавський. — Воно так здає ся, що суд малий, а на правду суд великий, а лише дві сили концептові.

Радник відчинив двері і прикликав мужика з краю.

— Ви чого тут чекаєте?

— Термін, прошу пана комісаря, ждемо від ранку.

Радник узяв з рук мужика візванє. Воно було на 8. ранно.

— Добре, відійдїть... Кілько ви нині справ перевели від рана?

Журавський не знав що сказати. Він вибаранив на радника очи, а погїм став лебедїти крізь плач:

— Ласки, милосердя, далєбі лише нині так забув ся...

На се надїйшов Копач. Він не знав ані чого його кличе, ані хто.

— Радник апеляції Н., мило мені вас пізнати... Я просив вас сюди в урядовій справі... Ви обнимаєте зараз в тїй хвилі ве денє суду, бо пана начальника в тїй хвилі суспендую в урядованю...

Журавський зомлів і повалив ся на землю. Копач кинув ся тверезити його. Прибіг і возний і в двійку відвели його на софу. Зробив ся галас. Прибігла пані радникова і стала бідкати ся коло мужа. Тимчасом радник пішов до регїстратури і став переглядати реферати Журавського. В одній вязанці актів знайшов два тотожні реферати. Один був писаний рукою Копача, другий рукою Журавського. Радник слїдив за причиною того і остаточно дізнав ся, що коли справа Копача мала йти до апеляції, то він брав його еляборат, переписував на чи сто, а Копачів поки що ховав. Тому то останніми часами в апеляції не могли начудувати ся, що робота Журавського така со лїдна, бездоганна. Коли-ж акти вернули зі Львова, то він хо-



вав своє, а вкладав натомість роботу Копача. В тім однім випадку зайшла якась помилка і в актах були оба реферати. Тимчасом у тих справах, які переводив сам Журавський, були або самі засуди заочні, або угоди. В карних справах лежали цілі купиці непредложених до апеляції справ від кількох літ, хоч люди і повідсиджували свої кари...

Сеї днини полишив радник Журавського в спокою, а що вже була пізна пора, то перервав дальше урядованє. Йому то варишив усюди Копач, як новий управитель суду.

— Мій пане товаришу, порадьте, де би я тут примістив ся на ніч... Чорти най візьмуть таку комісію! Я в корчі хиба спати не буду, бо я дуже дразливий на низшого сорта зоологію... Може тут буде яка хата у якого міщанина?

— Тут міщан нема, самі селяни, але коли не погордуєте, то прошу до мене, я маю дві кімнати...

— Хиба-ж ви самі?

— Ні, я маю стареньку маму при собі, але се не шкодить. У мене буде пану радникови так вигідно, як лише в Вивнівчику може бути.

— Я вам дуже зобовязаний. Вірте мені, що не люблю нікому докучати, але мус то великий пан...

П. радник, львівський родич, не мав понятя і не міг собі уявити, як концептовий урядник може мешкати в селянській хаті. Насамперед дуже цікаво оглядав її зверху, а коли йшов до середини, то зігнув ся, хоча не був надто високого росту. Йому здавало ся, що вступаючи сюди, мусить завадити головою об одвірок. Перейшов сіни з глиняним помостом і ввійшов у хату знов згинаючись. Порозглядав ся всюди і сів на деревляне крісло.

— Я таки трохи нині змахав ся, — заговорив він — мене дорога дуже мучить...

— Зараз по вечери підемо спати, пане раднику, а вже завтра підемо трохи перейти ся і я покажу вам усе, що тут варто видіти.

— Ой, не згадуйте мені про завтрішний день. Буде тут робота, буде. Я лиш трохи перетряс регістратуру, то вже аж мені голова крутить ся. А що буде в депозитах?

В тій хвилі ввійшла з кухні Копачиха. Вона була одягнена трохи з міщанська.

Радник не знав хто се, гадав, що то газдиня. Копач по-

спішив ся представити її.

— Се моя мама, а се, маме, великий гість зі Львова з висшого суду...

— Вітайте нам, паноньку, в нашій хаті. Та чим ми вас прийmemo як слід, такого знатного гостя?

— Нічого, пані-матко, нічого. От спасибі, що в хату прийняли, а то прийшлось би спати десь на жидівській лаві.

— Забавляйте ся як самі знаєте, а моє діло в кухні.

— Чому ви не жените ся пане судіє?

— Ще не наспів час. Стану адюнктом, тоді оженю ся конечно, а поки що треба самому бідувати.

— Маєте рацію! Воно би можна і тепер знайти вам таку грошовиту партію, що могли би жити достатно, але хвалю вас за те, що не хочете бути залежним від жнки... Адюнктом і так невдовзі зістанете, бо ви у нас так записані, що лише вам гра тулювати... Та я вертаю до нашої прикрої теми... Скажіть мені, чи сей Журавський справді такий шельма, чи лише так його взяли на язик?

— З сього, що пан радник нині мали нагоду доконати ся, можна мати понятє, що то за чоловік. Скажу коротко, що то пятно, ганьба для нашого судівництва. Хоч як я люблю судівництво, хоч я втратив для нього найкращі дні свого життя, пняв ся сюди о голоді і холоді, а таки приходило мені на гадку виступити зі суду, бо мені соромно було служити враз із такою огидою...

— І ви все те знали давнійше?

— Знав і то не з оповіданя; але з власного досьвіду...

Чому-ж ви не зробили з того ужитку?

— І про се я думав, але здержав ся, хоч сам себе картав за те, що супротивляю ся сам собі, своїм принципам. Я мусів против своїх засад піддати ся нездоровим поглядам нашої суспільности на квестію денунціяторства...

— Се правда, взяли би вам се за зле, що доносите на свого настоятеля... Се у нас не уходить... Иньша річ як би в своїм урядованю попали на щось...

— І таке трафляло ся. — Він оповів історію провізоріяльного процесу Свердана.

— І сього вам не випадало робити. Хлоп зробив рекурс і виграв...

— А коли-б був не зробив рекурсу, як водилось в тисяч-

них випадках? Була-б ще одна пляма на нашім судівництві.

— Ну, що-ж — мовив усміхнувши ся радник. — Не зробили ви, то виручив вас простий хлоп..

— Який хлоп?

— Го го, то довга історія. Якогось тут Гладкого засудив на три місяці арешту і навіть не дав йому зголосити відклику. Хлоп утік возному з під руки в дорозі до арешту і поїхав просто до Відня до цісаря. Там вінс жалобу на цілий аршин, ну, а звідтам як впаде до нашої апеляції який камінчик, то він дуже важкий. Наш старий був лютий страх що під його режимом таке водить ся, і що про се аж у Відні довідали ся. Тих кількох непотребів треба було давно попенсионувати, та знаєте... ошадність, то його девіз. Іменувати би нових, а тут шкода гроший... То, бачите, така аномалія, що де-хто хоче авансувати, збирати похвали, ордери за те, що підвладних морить голодом.... Гадаєте, що він не знав, який Журавський і що таких реманентів мандаторських э ще декілька? Знав, але дивив ся крізь пальці...

— Отже, добродію, щоб з того вийшло, коли-б я був доніс? І так про се всі знали, а ніхто не робив з того ужитку... Наша бюрократія не може забути того девізу: "квод нон ест ін актіс, нон ест ін мундо." Отже коли-б злодій таки крутив ся прокураторови поміж ноги, він його не вхопить за чуприну, поки не має донесеня означеного номером ексгібіту... А з донесенями ми дуже обережні. Доносимо лиш в наших личних справах коли нам наступлять ногою на карк. І то ще беруть нам за зле.. Коли-ж би хто видячи, як злодій окрадає сусідів, доніс власти, тоді назвуть його денунціантом. Такого гірше будуть оминати, як самого злодія, на якого він саме доніс... Се наша недуга моральна. Поки з неї не вилічимо ся, не поступимо ані кроку вперед.. Э падлюки в суспільности, ошуканець на великий камінь, судія хабарник.... Ті злочини не допікають одній одиници, але загалови. Ба що більше. Ті, що хотіли би уходити за чесних людей і такими э, живуть мирно з тим падлюкою, приймають його у себе, подають йому руку.. Чи се не дивно і сумно?

— Певно, що сумно, а однак...

— Зі всіх теорій кари я признаю раціональною лише теорію превенційну. Злочинну одиницю треба по prostu в інте-

ресі публичним зробити нешкідливою для загалу, усунути небезпеку, яка всім грозить... До того повинна причинити ся кожда одиниця тої суспільности, бо то її інтерес також. Коли-б усі так на річ дивили ся, не було-б ошуканців хабарників.

— Ви ще на одну річ не звернули уваги, мій друже. Не все можна комусь доказати, що він злочинець, а не доказавши можна наробити собі біди, се особливо трафляє ся при хабарстві: на те, що хтось дає а другий бере, звичайно нема свідків.

— А, добродію, то вже друга річ, тут винно наше законодавство...

— Як?

— Ось як. У нас є параграф, що не лише той підпадає карі, хто хабарі бере, але і той хто дає...

— В тім рація... Треба відстрашити тих, що хотять урядника звести з простої дороги, спокусити...

— Ха! ха! ха! — засьміяв ся Копач, — в тім власне не рація... Ми маємо такі постанови, що певна категорія людей має більшу охорону правну, як хто иньший серед таких самісїньких обставин. До такої спеціальної охорони спонукав законодавця пр. брак досьвіду дотичної одиниці. Скажу один примір: уведенє малолітної дівчини, розноюванє недолітка буває гострійше каране, як уведенє повнолітної жінки і т. д. Але ми караючи того, хто дає хабарі, беремо урядника в оборону перед покусою... Хто з них сьвідомійшиє того, що робить: чи той юридичний анальфабет, якому здає ся, що можна урядника купити, чи той юридично-образований чоловік, що вчив ся того параграфу на память: хабарів брати не вільно, а як вступав у службу, то присягав, що законів (отже і того §.) берегти буде? Чи урядник то дівчина, яку треба перед спокусою огоржувати параграфами? Пане раднику, знесім тої другий §., а тоді побачимо стільки хабарників, що всім праведним урядникам волосє стане на голові. Всім здаватиметь ся, що се Содом і Гомора, і крикнуть в один голос: Господи спаси град сей і помилуй!...

— Ви се дуже цікаво представляєте... Але забуваєте, які то вийшли би надужитя з того. Даючий вийшов би безкарно, хоч він брав участь у злочині...

— Правда! А чи можна би зробити так: лише той даючий хабара вийде безкарно, хто видасть того, що взяв?

— А "рацію легіс?"

— Така сама, як напр. при газардовій грі в карти, або і при головній зраді: хто хоч би і брав участь у тім, донесе власти, той безпечний від кари. Законодавець уважав, що меньша вийде небезпека, коли-б один винуватець уйшов карі, ніж коли-б сам злочин був невідкритий. Ото-ж порівняймо тепер одно з другим: чи не шкідливий для суспільного добра судія хабарник, ніж головний зрадник?

— Справді товаришу, ви мені імпонуєте своїми висновками і поглядами....

— Прошу послухати дальше. Друга причина, задля якої і у нас стільки урядників ледачих. се закон пенсійний.... Ото-ж так: пенсія, то рід убезпеченя, асекурації на ренту... Урядник платить із своєї пенсії місячно премію асекураційну на те, аби як стане ся нездібним до служби, мав забезпечену старість, а також його родина. Буде він жив сто літ, то втратив на тім фонд пенсійний, а вмре він у сороковім році служби таки в бюрі, то фонд пенсійний зискає, бо нікому не зверне того, що вплачене... Питаюсь, яка рація, щоб урядник, якого засудять за злочин, тратив усі права до тої ренти, яку платив готовими грішми? Та ще як би він сам, чорт його бери, але чому має терпіти на тім його рідня, жінка, діти, чому вони мають іти під пліт, коли їх батько платив, поки міг, на те, щоб їм забезпечити долю?

— Така постанова має на цілі охоронити урядника від преступів. Се меч Дамокля, який може кожної хвилі впасти на голову його самого і його рідні. Значить: бережись голубчику....

— Пане раднику, цілком противно. Такому драбузі не раз стільки залежить на дітях і на жінці, як на торічнім снігу. Ледви чи який урядник бере хабарі для жінки або дітей. То хиба рідкі випадки, як марнотравство жінки, недуга. Правило таке, що такий добродій потребує дрібних на забави, карточки, винце, дівчата... І він в того припису пенсійного користає, бо знає, що неодно уйде йому безкарно задля того...

— Та як? Що ви говорите?

— Ось як! Ви, добродію, не раз чули про таку справу. Судили по закону карному урядника-хабарника і його виправдали. Народ дивує ся, бо вина доказана. Де-хто інтерпелює судію, як се могло стати ся. А сей судія скрививши ся як середа

на п'ятницю каже: "Шельма, бо шельма, повинен висіти, але бідна жінка і діти, що зроблять, як того драба всадять у тюрму? Чи їм під пліт іти?" То так було при розправі. А кілька то таких випадків не дійде навіть до розправи, бо той хто забирає ся вже вистроїти акт обжалування, подумає собі: "Ей бо! Бідні безвинні жінка, діти. Чорт його бери, хай іде на иньші руки". Такий урядник се чує, і з того користає, за безвинністю жінки й дітий сидить як за муром, і воює дальше...

— Цікаве як би ви се устроїли?...

— Цілком просто. Урядник засуджений за злочин, то як би вмер... але жінка і діти дістають пенсію... Тоді з одного боку всякі голоси совісти устали би раз на все, сю погань нищили-б карні суди, як блощиці, тоді-б жінка й діти не були перешкодою, а дотичний добродії тямив би: треба берегти ся, бо не пожалують...

— Славно, — говорив урадуваний радник. — Знаєте, як би ви мені були попали при судейським іспиті, а розбалакали ся на сю тему, о, то був би празник...

За той час Копачиха поставила вечерю. Накрила стіл чистою скатертю, поклала тарелі і що треба. Поналивала борщину з вудженою ковбасою, а потім принесла сиряних пирогів, що мовляв, аж плавали в маслі. Пан радник уплітав. аж любо, а Копачиха все ще припрошувала та підсувала, та раділа, що її вариво так смакує панови зі Львова...

— Пані матко, ви мене славно угостили... спасибі вам, та коли мене так годувати-мете, то я тут з місяць посиджу...

— А хоч би й рік, прошу пана, якось би ми собі дали ради....

— Пан радник вибачать за наші прості страви, — докинув Копач.

— А добродію, хочете, аби вашу маму ще похвалити? Ото-ж добре. За таку вечерю я вам проміняю львівського Людвіка, Пфінка, Жоржа, кого хочете...

По вечері полягали. Копачиха пішла спати до кухні, а на її місці поклав ся в алькіри Копач.

Парадну кімнату відступили радникови.

### XXXVI.

Журавський хоч і отямив ся з зомліня. такий був приби-

тий своєю суспензією, що не міг ще тепер рушити ся з софи, на якій його поклали. Біля нього порала ся пані Клявдія, натираючи йому лисину і виски кольонською водою, а пан аптикар підсував йому під ніс якісь пахощі, щоб його поставити на ноги... Вони потішали його як могли, що справа вияснить ся, що в найгіршім разі скінчить ся на тім, що його пішлють на пенсію і дадуть емеритуру... Журавський постогнуючи дав себе перевести до спальні, і післав зараз за почмайстром, до якого мав найбільше довіря.

Однак почмайстер наслідком нинішньої біди так твердо за снув, що годі було його добудити ся. Аж десь коло десятої вечером повело ся отямити його і тоді розповіли, яке нещастя трафило ся у Журавських, та що його кличуть туди... Він зараз пішов...

— Приятелю, — каже Журавський, — бачиш, на що я зійшов? Я осоромлений, потоптаний, знівечений, засуспендований...

— Ну, не журись, усьо буде гаразд, що в тім великого? Хтось там доніс, ну, тай що? Тай за ту бібку, яку ми собі сьогодні устроїли, тебе не повісять. А скінчить ся на нагані..

— Пусте, приступи ближше. Скажу тобі щось таке, що лише тобі одному можу сказати...

Почмайстер наблизив ся до постелі, а Журавський прошептав: — Я рушив судовий депозит...

Почмайстер відскочив від нього, мов би його гадюка вкусила. Він, що мав діло з чужими грішми, розумів добре, що воно значить: сором, кримінальний процес, тюрма і дідівська торба...

— Бій ся Бога! а кілько?

— Близько дві тисячі...

— Господи! Що-ж ти зробиш тепер?

— Не я, а ти щось роби, ратуй, бо ти мій одинокий приятель...

Почтар став бігати по хаті держачи себе за голову.

— Дві тисячі, дві тисячі, дві тисячі!...

— Вони завтра рано мусять бути в касі, бо інакше мене жде тюрма, а мою жінку торба... Завтра... розумієш? То чорт на мою загибель надніс того... зі Львова... Цікавий я, хто мені такого стільця приставив?

— Дві тисячі, дві тисячі, звідки-ж я їх візьму?



— Кілька сот буде мати моя Клявдзя, а решту зложіть ви, мої приятелі, не дайте загинати...

— Попробую, — сказав почмайстер і вийшов.

Побіг до аптикаря і розповів йому. Урадили збирати, що дасть ся. Аптикаря мав бігати по жидах, а почмайстер (для того, що мав коні) по околиці.. Рано мали зійти ся і зрахувати що зібрали...

Аптикарови ліпше повело ся жниво. Жиди зложили пятьсот зол. на руку без ніяких застережень. Почтар вернув з довгим носом, бо зібрав заледво двісті. Всюди приймали його не радо. Раз тому що се було нічю, вже всі спали, по друге тому, що ніхто не хотів позбувати ся готівки. А найпоганійше прийняв почтаря Галецкий: він сказав просто, що на такого злодія не дасть і жмінки полови, не то гроший, що вже досить він його коштує. Почтар благав, аж плакав, а Галецкий кричав за едно: чорт його бери, не велика шкода. Другий обиватель обіцяв дати, коли збере ся вже показнійша сума, а деякі мов змовили ся і жадали від почтара поруки, що їм гроші будуть звернені. Але почтар такої поруки не міг дати, бо знав, що ніхто тих гроший не зверне і він, бідний чоловік, мусів би заплатити Бог знає чим...

Він бідняка зажурений так, як коли-б йому в депозиті гроші бракували, зібрав 700 зл., доложив свою пятьдесятку і пішов рано до Журавського. Намучивши ся цілу ніч їздою на почтовім візку, він був блідий як стіна. Уже по його лиці пізнав Журавський, що не приносить нічого доброго...

— Правда, яка нині приязнь!

— Та чому? Я зібрав 750 зл. може пані, добродійка...

— Вона витрясла всі скритки і збрала двісті пятьдесят.. а що-ж Жиди?

— Вони дали найбільше.

— А обивателі..

Почтар махнув рукою..

— Того я не надівав ся. Злодії, я їм стільки добра наробив ся! Ну, ну, будуть вони мене ще згадувати...

— Що-ж буде, приятелю? — питає несьміло почтар.

— Дай сюди гроші, зрештою дам собі сам раду...

Почтар подав не рахуючи, а він сховав не рахуючи.

— Остав мене, — сказав Журавський, — хай обрахую ся.

Почтар хотів відходити.

— Ну, друже мій, ти один був мені вірний, спасибі! — Він обняв його і поцілував кріпко. Почтар прочував, що сей поцілуй то не як би подяка, а прощанэ. Так йому і мелькнуло в думці, але не хотів питати пояснення, лише вийшов з сльозою в чох,

Журавський метнув ся до свого бюро. Поотворивав шуфляди бюро і повибирав деякі папери. Посортував їх і одну часть кинув у піч та зараз її підпалив. Постояв над ватрою, та ще перемішав палицею. Решту забрав із собою до спальні і сюди прикликав жінку і зачинив двері.

Пані Клявдзю, ми мусимо розлучити ся. Ось тобі гроші, які ще на перші потреби тобі лишити можу.

— Хиба-ж ти кудись виїжджаєш? — запитала жінка ще більше налякана.

— Н... так. Се для твого добра... Коли-б я остав ся, мене жде кримнал, бо я нарушив судовий депозит. Там не стає мені щось двох тисяч, і ні звідки їх узяти... Уважай, я до криміналу, а ти під пліт... Ні на кого мені числити... Мої приятелі не хочять мене знати, бо я їм непотрібний, а тим меньше не схотять знати тебе... Коли-ж я вступлю ся перед тим, заки доведуть против мене судові кроки, то ти дістанеш пенсію...

— Чоловіче, що ти задумуєш?

— Ти ще не догадуєш ся? Я нині ще перестану жити...

— Господи! Що ти робиш? Чи справді нема ратунку ні звідки? Я маю там кілька зол., продам свої преціози...

— Я їх уже давно заставив.

Клявдзя була близька омліня. Вона хапала себе то за серце, то за голову і важко дихала.

— Ти жінко не вдавай ся в розпуку! До нині рана я ще мав надію, тепер усе пропало. Не кричи, бо як почує той львівський смок, то зараз візьме ся до депозитів, а тоді все пропало. Я так рішив, і ти мене не сплиниш.

Жінка впала зомліла на землю... Журавський підніс і поклав її на ліжко. Не чутив її зовсім...

Коли вмере, то тим ліпше для неї... Як отямить ся, буде йому перепиняти в виконаню його наміру. Так мусить бути... Жило ся добре, тепер треба спокутувати. На такій кінець він був давно приготований. Тамтого разу вдало ся раз викрутити ся і звалити цілу біду на адюнкта, а коли він рішив ся піти на той сьвіт, то не було потреби признавати ся до гріха... Але

штука раз лише вдаєть ся... Розумієть ся, що не треба житя вкорочувати на одну мінуту, поза потреби.... Ще в тій хвилі ніщо не грозить... Аж о пів до девятої рано. Радник ще так зараз не прийде урядувати...

Журавський підійшов до вікна і поглянув на подвірє. Як усе так і тепер товнив ся народ. Вони гупорили і показували головами на вікно, де стояв Журавський. Він виглядав з поза фіранок. Тепер його хлони нічого не обходили... Сонце світило з поза сіри об'лаків.. було душно на дворі.. на линах перед судом цвирінькали воробці, а може не звертав на них уваги. Він тепер хотів про все думати, лише не про теперішність. Тому звертав увагу на найменшу річ і думав про неї. На хресті костела, що стояв напроти суду, сіла ворона. Вона розглядала ся на всі боки і відлетіла, а хрест лишив ся. Журавський дивив ся тепер на сам хрест, що пняв ся в гору високо. І він пригадав собі, що в такі сторчачі, та ще металеві предмети найчастійше бє грім. Чому на костелі поставили хрест, хоч го так небезпечно задля грому?... Нагадав собі, що хрест — знак побіди, панованя християнізму. Що се значить? Він ходив до костела, але так для форми, аби люди не держали його за фармазона. Се могло би йому пошкодити, могло-б звернути на нього увагу... Тому удавав вірного і ходив. Про віру говорив перед людьми з пошаною, завертав очі мов у екстазі, нарікав на упадок релігії і вважав се за причину всього лиха... Його Богом було добре, вигідне житє. Ходив і до сповіди що року, але сьміяв ся з науки і упімнень сьвященника. Впрочім не дурний говорити те, що він робив задля своєї вигоди, а що вважало ся за гріх. По смерті нема нічого, отже поки жиємо, то істнуємо і треба те житє вихіснувати до дна... А може на тім є щось правди? Може справді треба буде на тім сьвітї робити рахунок із свого житя? Таке питанє мелькнуло йому тепер через голову. Його поняла тривога, що не мав часу тепер сього питаня розібрати... Чому йому се не прийшло перше на гадку? Журавський став непокоїти ся. Чув, як кров напливала йому до голови і в висках било молотом. А як там справді єсть Бог, то що тоді? Він в нього давно-давно перестав вірити і сьміяв ся з його заповідий.

Йому ставало що раз страшнійше, серце било що раз сильнійше... Він держав руку в кишені, а в ній стискав судорожно фляшинку з отруєю. Тепер фляшинка пекла його і хотів

би ї не мати, а бояв ся її пустити... Може би змінити плян? А як там справді карають за те, що люди називають гріхами? Він пропащий. І тут пропащий, коли остане при житю, і там пропащий, проклятий, коли поповнить самоубійство, без покаяня... Самоубійство також злочин... Розпука змагала ся. Він хотів кричати, кликати ратунку у людей, просити у них прощення, в тих усіх хлопів, що там стоять на подвірю і котрих він ціле своє житє страшенно кривдив. Ломив закони, на які присягав, лише задля своєї користи. Він тямив, як на него люди плакали, як они его проклинали і ще тепер проклиають. Йому здавало ся тепер, що ті всі сльози падають на його серце топленим оловом...

Страшно було глянути на нього. Волосє, яке ще мав на голові, стало йому дубом, очи завернули ся в стовп, дрожав на цілім тілі. То знов ставало йому душно, нічим було дихати. Він бігав як скажений по кімнаті, а далі отвираючи вікно збив шибу. Від того брязкоту розбитого скла він аж затряс ся на цілому тілі. Відскочив від вікна і знов став ходити по хаті. На постели лежала все ще без памяти його, дружина. Він тепер хотів, аби вона встала, отямилась заговорила до нього якесь відрадне слово, бо вже не мав нікого на сьвітї, нікого щирого. Він забув про свій первісний намір, забув про отрую, яку все ще держав у кулаці. Йому товпились у голові всі злі вчинки, кривди людські і він називав їх сам гріхами. Був певний, що наблизила ся послідна година... що мусить умерти.. а що там його жде? Прискочив до жінки і став її шарпати і термосити, але не міг промовити слова. Вона справді отворила очи, та побачивши його таким страшним, знов замкнула їх... Журавський кинув її і знов став бігати по хаті. Якась невідома сила, прочутє тягло його до вікна і він побачив, як львівській радник в товаристві Копача йшли через подвірє від брами просто до суду... Ось його смерть! Він почув, як кров цілою струєю вдарила на мозок, як там щось стукнуло, немов трісло, а потім здавалось йому, що він під млиновими лотоками, що вода ллє ся і ллє ся на голову, шумить. Йому потемніло в очах і всім тілом він упав на поміст...

— Насамперед пане судіє, — каже радник, як увійшли до бюро. — я спишу з вами протокол як зі сьвідком. Не потребу пригадати вам, які обовязкі вкладає на вас закон і взиваю вас говорити правду...

Копач розумів свій обов'язок. Тепер устають усі товариські зносини між ним і радником, бо він стоїть перед слідчим судією. І Копач розповів усе, що знав з власного досвіду і що чув від людей... Між иньшими розповів і про арешти і про те, що минувшої зими один чоловік замерз...

— Випадало би піти до депозитів, але нехай ще. Може Журавський ще спить, а може зможе упорядкувати депозити нехай там. Я не хочу його нищити, аби потім його жінка пішла під пліт... Я хотів би лише виправити його на пенсію, а впрочім нехай його Бог милує...

— Пане раднику! Не на те-ж воно виходить, що я вчора говорив?

— Ага! Правда, коли бачите, я розміркував ся та заспокоївся: Нехай там! Аби лише депозити були в порядку, а решта вистарчить до спенсіювання... Тож даймо йому що трохи часу, а самі поки що ходім оглянути ті славні арешти...

Тут застали переповнені казні. Се було літом і Журавський змобілізував усіх здорових людей до своїх польових робіт. Наслідком метушні, яка тепер настала, нікому було видати диспозиції до польової роботи і все душило ся в малих, вонючих казнях. Радник велів возному отворити одну казню в яку вступив, але зараз вибіг на двір, задля помороки, духоти і смороду. Людей було тут стільки, що не то лежати, алей сидіти не було де...

— Чого так багато арештантів? — питає возного...

— Бо нині не йшли на роботу на фільварок...

— Ага! випусти всіх на подвір'я... Маєте реєстр арештантів?

— Тут ніяких реєстрів не водять ся...

— А якже знаєте, хто коли вступив до кари і коли його випустити?

— То знає пан секретар...

В тій хвилі приступив до радника Глазкий. Переставши одну ніч в таким пеклі, він ледви стояв на ногах.

— Пане судіє, не дайте мене так мучити. Я зголосив рекурс проти засуду, а мене про те жандарм спровадив і сюди мене замкнули...

— А як ви називаєтесь?

— Гладкий.

— А! То сей, що їздив до цісаря, — каже радник, зверта-

ючи ся до Копача...

— Як воно стало ся, що він зголосив рекурс і про се сидить? — питає радник возного.

Возний не знав що сказати.

— Покличте сюди канцеліста.

Канцеліст прибіг задиханий і розповів, що наказу спровадити не відкликано, Гладкого спровадили, а він не знав, що з ним зробити. Потім став ся заколот і всі забули...

— Ви підете зараз до дому... Може ще хто такий сидить, що зголосив рекурс?

Цілий гурт арештантів заворушив ся. Кождий зголосив рекурс. Радник усміхнув ся.

— Як вони вміють швидко орентувати ся. Тепер годі мені справджувати, котрий правду каже, а знову противить ся законови, аби хтось відбував кару перед правосильністю ви року. Всіх крім інквізитів випустити. Тут і так переповненє і могла би кинути ся якась пошесть...

Арештанти почувши се, страшенно зраділи. Вони стали так товпити ся, що трохи не перевернули і Копача. Ледво їх возний уговкав.

— Ходім звідси, бо тут можна зомліти, — каже радник. — Ходім тепер до депозитів... моє милосердіє знов пішло в дубину. Як той лайдак міг так людий мучити, аби мати дешевого робітника!...

На дворі заройло ся від людий, так що з бідною могли пропхати ся крізь натовп.

А тій хвилі, не вважаючи на гамір, почув ся в будинку судовім страшенний жіночий крик. За хвилю вибігла на подвірє жінка Журавського як божевільна, в помятій одежи і з розчіхраним волосєм. Вона стала ломити руки, рвати на собі волосє і вищати в гістериці.

Радник і Копач побігли до суду, а за ними юрба народа. Двері були відчишені. На помості лежав неживий Журавський. Він був синій на лиці як боз. Очи витришені страшно, губи скривив від болю, а вуса так нашпорчив, що здавало ся, немов рушав ними...

Всі зацімліли з нереляку і стало тихо. Лише з надвору доходив гістеричний зойк нещасної жінчини.

— То за людську кривду, — сказав Гладкий.

— Тихо! — обізвав ся радник. — Він тепер перед судом

Божим, а кого Бог судить, то чоловік не має права судити. Ліпше помоліть ся за його нещасну душу....

— Самовбійство, чи смерть природна? — питає радник Копача по німецьки.

Копач, що вже мав практику на судія слідчий, оглянув Журавського ближше. Він держав одну руку в кишені. Копач виймив її з кишені і побачив закорковану флящинку. Приглянув ся їй ближше і сказав: знаю се... то ціянкалі. Але від сього він не вмер, бо флящинка заткана, а коли-б) він тим отроїв ся, не мав би часу заткати її і ховати до кишені.. Значить ся, мав намір отроїти ся, але перебив йому в сам раз удар мізковий. Дивіть, як лице носніло...

— І мені так здаєть ся. Та ходім звідси, треба тій бідній жінці яку раду давати..

Переглянувши цілий суд, радник післав сиравозданэ до Львова з тим, що треба конечно назначити сюди ще когось, один чоловік, хочби і такий працьовитий як Копач, не дасть собі з тим ради. І зі Львова призначили одного старшого адюнкта з тернопільського суду на керманіча. Віддавши йому управу суду радник відіхав прощаючись сердечно з Копачами

— Коли ви, пане судіє, будучи коли у Львові не вступите до мене так, щоб переночувати, аби я міг зреванжувати ся вам, то не знать, що вам зроблю... Прикажу вас укаменувати на новім ринку, тямте собі... Та жарт на бік, але сохрани мене Господи від такої комісії на будуче... І суд шконтрувати і похорон відправляти, то трохи за багато на мої нерви...

Новий керманіч суду походив те-ж бідного роду. Сам дряпав ся в гору і мав такі самі погляди на суд і його призначенэ як і Копач....

— Суспільність взорує своє житэ і відносини на зьвірях. Э пр. коїї парадієри, що лише возять десь-колись на прогулку гарний повіз, а э боросяки, і такі що возять сьмітэ, ноки їх на сьмітэ не вивезуть...

— Даруйте, добродію, але се порівнанэ ні причім. Коли-б ми коням полишили їх автономію, то не було би між ними ані парадієрів, ані водовозів... То, чоловік приноровив кінські відносини до своїх...

— Ну, нехай там. Але візьмім пчолу. Уже до їх автономії ніхто не мішає ся. А у них э трутні і робітницї, а так само між муравлями... А муравлі мають ще те у себе, що держать невіль-



ників і вживають їх, силуючи до тяжкої роботи... Ото-ж товаришу, нам припала роля тих робітниць і на тім становищі мусимо видержати “ускве ад фінен...”

— А дамо ми тому ради? Ви не знаєте, в яку стайню ми тут влізли. Тут треба літами працювати, аби все вичистити... Тут діяли ся страшні річи...

— Будемо працювати, доки нашого житя. По нас нехай працюють иньші, бо ідея, якій ми служимо, має що раз більше прихильників...

— Дивно, — каже Копач, — що я, хоч молодший від вас, не дивлю ся на річ так оптимістично, як ви. І мені так перше здавало ся, заки я був деінде. Від коли-ж я прийшов сюди і діткнув ся власними руками тої гнилї, я мусїв змінити свої погляди. Знаєте, чого я бою ся? Я підмітив одну суспільну недугу, яка готова заволодіти нашою чиновничою клясою. Заходить небезпека, бо вже показують ся прояви, що у нас виступає маразм почутя права... Нам здаєть ся, що ми так високо поступили, що можемо стати висше писаного закона, що наш розум більший як писаний закон, що нам вільно з деяких оглядів, які видають ся нам надто важними, поминути закон. Слідно се на політичних урядниках, і я бою ся, що воно заразить і урядників судових, бо всяка пошесть небезпечна... А ті огляди саме такі маловажні, що на них і уваги звертати не варто.

— Як ви се розумієте ?

— Подумайте всі ті оргії, які відграють ся задля політики. Кілько там діє ся неправди, кривди, потоптаня, найпримітивнійших приписів закона, ломить ся присяг судових, а чому? Для одного марного, посольського мандату, щоб осягнути одну таку дурну амбітну ціль, що людству з того не прийде найменшої користи...

— Е! то для політики, а суд з політикою не має нічого спільного...

— Дав би Бог, щоб се була правда, але воно так не є. Політика має часто свої прольоги або епільоги в суді. Тоді політика каже так: я хочу мати санкцію судову, що те, що я наміряю робити, або те, що я зробила, було добре. Ви мене розумієте. Кілько то кримінальних процесів викликала політика на те лише, аби когось застрашити, стероризувати, аби перепинити розвій чи то якоїсь невігідної національності, чи якоїсь кля

си суспільної, а кілько то процесів кримінальних було на те, аби одобрити якесь діло політики, на яке увесь гуманний світ став кричати...

— Тому, що ви по народности Поляк. Перекиньте ся лише на часок в Русина, і почувте се так, як чуває ся студінь, коли скинеш із себе одежу. Я як Русин відчуваю се на шкірі свого народа...

Та такі розмови не псували між ними товариської гармонії. Вони розуміли оба свою ціль і прямували до неї всіми силами.

Робота була тяжка, одностайна, але результати її показали ся незадовго наглядно.

Перше було те, що судовий арешт майже випорожнив ся. Ті, яких треба було засудити, діставали дуже малі кари, а й то можна було відложити спокутованє на догіднійшу пору. Всі по зви робили ся в суді, до того визначено окремиий день в тижни. Про те вислав новий начальник суду повідомленє до громад і до парохіяльних урядів. Тим способом багато справ, що не мали ніякої рації, не прийшли зовсім перед суд, багато ошадило ся кошту і страти часу. Тим способом поклато ся кінець визискови докутних писарів.

Жиди-пявки перестали напастувати мужиків, бо тепер роз сліджувано кожду дрібницю докладно. Лихварів відсилали до тернопільської прокураторії. Між лихварями настав жаж, а мужики раділи. Тепер приходив до суду мужик сміло, бо знав, що тут ніхто нікого не скривдить.

Оба судії працювали пізно поза урядові години. Важнійші або непевні справи обговорювали в купі і се затіснявало між ними ще дужше звязок дружби...

Теперішній начальник суду був жонатий і мав кількоро діттих. Копач заходив сюди часто і був домашнім. Діти його дуже полюбили і звали вуйком. Копачеви дуже подобало ся семейне житє і любо було йому подумати, як воно буде у нього дома, де царювати-ме його дорога Марійка. Він нераз жалував, що дав слово Марійці не писати до неї листів. Йому так дуже бракувало того, що не було перед ким виговорити ся зі своїми почуваня. Та дарма. Слово словом і треба терпіти до якогось часу...

Аж раз, якось в осени, коло Чесного Хреста влетів до його бюро новий шеф як бомба, з радісним лицем, і, обіймаючи його, ледви проговорив з радощів:

— Ну, товаришу, gratулюймо собі взаїмно: я іменований начальником, а ви адюнктом, оба для Вишнівчика.

Копач аж підскочив. Не вже-ж? Він і не надіяв ся так хутко.

— Хиба-ж се правда?

— Маю телэграму з Відня, ось дивіть. — І він виймив з кишені помняту депешу з підписом одного знайомого урядника в міністерстві.

— Коли так, начальнику, то дайте мені на тиждень відпустку, бо довше не видержу.

— Хочете їхати між своїх? Ага, то певно сердечна справа. Я щось догадував ся з вашого говореня.. Ну, помагайбіг, їдьте здорові, а коли вже одружитесь, то заживемо тут як у Бога за дверми... Моїй жінці страх навтямило ся без жіночого товариства. Коли хочете їхати?

— Та хочби й зараз, але годі, бо на завтра і позавтра маю розправи...

— Про мене їдьте, якось собі порадимо. Я саме хотів вас просити, щоб мене трохи заступили. Хотів поїхати до Тернополя та впорядкувати свої справи, та ви вимовили перше слово, тай впрочім ваше діло пильнійше... Я сам на тім візку їхав...

Копач так привик до точности, що хоч як хотіло ся йому побігти до дому і поділити ся доброю вісткою з мамою, то все-ж таки не рушив ся, поки не зробив того, що сьогодні повинен був зробити...

— Знаєте мамо що? Мене іменовали старшим. Від першого буде в мене два рази така плата...

— Слава Богу, моя дитино, то вже би був нашому бідованню кінець, та... може вже тепер і невістки дочекаю ся...

— Так, мамо, я саме хочу позавтра їхати до Перемишля...

— Їдь, сину, в божий час, нехай тебе Господь благословить

## XXXVII.

Копач став лагодити ся в дорогу. По дорозі мав вступити до Тернополя впорядкувати свою гардеробу, а потім просто до Перемишля. З хвилею, коли довідав ся про свій аванс, коли побачив себе так близьким здійсненя своїх бажань, його любов віджила з непоборною силою. Копач порівнював свою любов з запізненою весною. Як лиш загріє весняне сонце, то хоч ще сніг і не розтопить ся всюди, а ростини пнуть ся з землі до сонця, до нового житя. Копачеви здавало ся, що весь той час переспав, а тепер прокинув ся саме в хвилі, коли що йно розстав ся з Марійкою, коли їй присяг любов, коли вона йому обіцяла, що лише за нього одного вийде замуж. Тепер стояв перед воротами відтвореного раю... лише ногою вступити і вже за ворітьми. Не диво-ж, що ті два дни, заки поїхав, ходив як у мороці і робота його не брала ся...

Та ось настав той ранок. Фіра заїхала, ще й на сьвіт не зайняло ся. На дворі була осінна студінь. В повітрі пахло вохкістю. По селу піяли кури. Копач почув дроз у тілі і щільно огорнув себе пледом. Фірман обтикав йому ноги коцом і соломою. Мати стояла на порозі і хрестила його в дорогу. Копачеви було холодно, він здержав себе, щоб не дзвонити зубами. Коли фіра рушила з місця, його огорнула сонність. Страх як хо тіло ся спати. Він дрімав хвилями, сидячи, потім прокидав ся і знову почував дроз у тілі. Коли-б не знав- чого се так, думав би, що в його розвиває ся якась недуга... Але він знав, чому се так. Кілько разів подумав, куди він їде і за чим, почував дроз у тілі.

— А де заїдемо, прошу пана? — питає Фірман.

Копач прокинув ся зі своїх мрій. Невже Тернопіль? Він вав ся хвилею, що казати. Гадав первісно зайти до міста і справити собі кращу одежу... Тепер розгадав ся. Пощо? До весіля встигне упорядкувати ся а тепер не треба... Встане те, що э.. Хиба-ж він обдертий, чи що? От шкода втратити один поїзд. А так просто на дворець. Шкода, тратити одної години...

— Просто на дворець!

Фірман затяв коні і Копач мав заледви стільки часу, що купив білет просто до Перемишля, куди мав заїхати о четвертій годині з полудня. В вагоні почув себе швидко свобіднішим і веселішим. У Львові пообідав з незлим апетитом. Та в міру, як наближав ся до Перемишля, йому ставало що раз моторнійше на серці. Якесь зловіще прочутє закрадало ся до його стрівоженої душі. Хто знає, що він застане і як застане? Два роки вже як не то не бачив своєї любки, але й не чував про неї нічого. Як так можна було жити? Та він потішав себе. Все буде гаразд. Що-ж могло стати ся за той час? Та-ж вона у родини, а не у ворогів. Правда, що братова прикра жінка, але все-ж ворогом її бути не може, бо брат за нею постоїть... Сього року вона скінчила семінарію учительську і зробила матуру... Може вже де на посаді учительській, бо тепер брак учительських сил... А може вона не жиє? Копач на сю гадку скочив з лавки, немов його гадюка вкусила, і наблизив ся до вікна. Серце забило ся у нього сильнійше і поблід з о страху... За два роки все могло стати ся, — шептало йому прочутє. Та розум говорив: всьо могло бути, та перед часом не варто лякати себе, бо може бути й так, що все застане в гаразді і на своєму місці.

Засвистіла протяжно льокомотива і поїзд заїхав перед довезний перемиський дворець. Копач не ждав на кондуктора, відчинив собі парасодем купе і вискочив та попростував до виходу. Тут передав свій плед і парасоль портієрови, а сам побіг до міста...

Куди-ж тут іти? Господь знає, де тут у тім муравлиську професор Поницький? Копач не тямив тут знайомої душі. Перейшов поміж фіякрів, які жертвували його свої услуги, поміж послугачів у мундурах, але завернув назад, бо з двох улиць, що розходили ся за костелом до міста, не знав якою йти. Вернув знов між фіякрів і став розпитувати за професором, але ніхто не знав нічого сказати. Аж якийсь ученик гімназіяльний обіцяв ся провести його до професора, що мешкає за Засаню.

Пішли так скоро, що ученик не міг настигнути і аж засапав ся. Копач летів мов на крилах. Прийшли під камяницю, в якій мешкав Поницький. Копач побіг горі сходами, а ученик лишив ся задиханий на долині і лише гукнув за ним, що то на другім поверсі. Копач перескакував по три сходи, заки добіг на другий поверх, та тут почув таку втому, що слова не в силі був

сказати. Він тяжко дихав і придержував ся рукою за серце, що било ся молотом. В сінях не було нікого і він міг свобідно відпочити і висапати ся. Тоді застукав до дверей, на яких прибіта була візитка професора Олександра Поницького. Застукав і ввійшов не ждучи, аж його попросять. Коли ввійшов, з софи устав професор, що трохи заспаний, а рівночасно вийшла з другої кімнати його жінка. Вони видивили ся на Копача, не пізнавши його.

— Пригадую ся пам'яті, я Копач.

Та вони ще не пригадали собі його.

— Хиба-ж забули мене? Я вчив тоді панну Марію... і бував у покійних родичів в Страшевичах...

— А! се виє вибачайте, зовсім забув... То пан авскультант.

— Тепер уже адюнкт судовий..

Олесь був нерад тій візиті не в пору.. Була неділя... Хотів саме вийти з родиною на замок, а тут гість нежданий. Тим паче була незадоволена Павця... Тепер пора давати підвечірок, а у неї не дуже то славна кава і треба буде одну мірочку більше змолоти. Вона вийшла до кухні, що була через сіни...

Копач зняв пальто і присів до стола, а Олесь за той час надів сурдут і спрятав подушку на ліжку. Він почував себе ніяково...

— Звідки-ж ви тут узяли ся, добродію?

— Я тепер перебуваю в Вишнівчику, геть під Тернополем у такій глухій закутині, що, мовляв, сьвіт дошками забитий... Приїхав сюди побачити тут знайомих...

— У вас є тут знайомі? — запитав Олесь. — А хто такий коли вільно спитати?

Се питанє видалось Копачеві таким глумливим, що не знав, як на нього відповісти. Хиба-ж ти, чоловіче, мені не знайомий, хиба забув, який я близькій твоїй родині? Копачеві стало страх нелюбо і ніяково... Він позирав крадькома на двері другої кімнати, чи не покаже ся вона. Але там було тихо...

— А де-ж панна Марійка? — запитав Копач просто, а серце у нього так сильно забило ся, що аж в очах потемніло...

— Ого, — каже Олесь з флэгмою, — Марійка вже півтора року як пішла від нас, вийшла замуж!

Копача вдарило громом. Вся хатна обстановка стала йому поперед очи танцювати, крутити ся в якісь шаленім, пекольнім вихрі... На нього дивив ся Олесь, і Копачеві здавало ся, що

він глумить ся, сьмієть ся з поза своїх окулярів... Копач чув, за малу хвилю повалить ся на землю, впаде. Він інстинктивно вхопив ся стола, при яким сидів...

— Що вам, добродію? — питає наляканий Олень.

Се питанє, сам голос привів його до рівноваги. Він зібрав усі свої сили і запанував над своїм чутєм.

— Нічого мені, так... не спав у ночи, їхав... Як же воно так стало ся? Хиба-ж вона... любить того, з ким одружила ся?

— Він урядник, на становищі... Певно, що мусила його любити... Тепер такі часи, що аби хліб був, а любов буде. Певно, що мусила його полюбити...

Копачем заволоділа страшенна лютя... Він відразу зорієнтував ся...

— Ви брешете, поганій чоловіче, душегобе, ви її випхали, бо жаль вам було шматка хліба для неї сироти. Ви запродали її нещасну першому з краю... Ви підляк! — крикнув Копач, і заки Олень отямив ся, він вже хопив капелюх і пальто і пустив ся до дверей..

Саме йшла з кухні Павця з тацою, на якій стояли склянки з кавою. Ще в пору уступила ся з дороги, а то був би перевернув її збігаючи на сходи.

— Що стало ся? — питає Павця... — Куди він так полетів, як божевільний?

— Уся загадка вияснена. Він нещасний закоханий у Марійці і приїхав женити ся... Ну, заслужено він назвав мене підляком.

— Він посьмів? А ти-ж що на те? Було його за двері викинути...

— Він сам пішов... Тепер мені ясно, чому Марійка так не хотіла йти за Пташка, бідна дівчина... Се мені на совісти, бо хоч то твоя робота, то все-ж я не повинен був на те дозволити.

В тій хвили відчинили ся прожогом двері і на порозі показав ся ще раз Копач. Виглядав страшно. Розкуйовдане волосє виглядало з під капелюха. Руки дрожали, а очи сьвітили ся зловіщо як у вовка, що має кинути ся на свою жертву... Обоз Поницькі задеревіли. Такого чоловіка небезпечно було дразнити. Він сказав, не здіймаючи капелюха з голови...

— Будьте прокляті, душогуби! Аби ви не дїждали ся потїхи з своєї дитини! Аби на тїм і на сїм сьвітї пекли вас її й мої сльози розтопленим оловом! Підляки! Підляки обоє!



Він вийшов і так страшно тріснув дверми, що аж вікна забреніли...

Чого Копач вернув ся ще раз, він не був би сам пояснив, коли-б і тямив, що він робив... Та як би хто з Поницьких відізвав ся був одним словом, він був би кинув ся на них, як ранений лев, був би дер усіх на штуки, кусав зубами за ту кривду, яку йому зробили... Щож тепер значить його житє... на що воно йому, кому він потрібний?

Копач ішов вулицею понад Сяном, держачи в руці судорожно своє пальто. Над Сяном віяв студений вітер. Копач не чув зима. В голові його шуміло і гуділо, ноги здавали ся тяжкі як колоди, немов ступав у землі по коліна і лише з великим трудом міг рушати ними. На дворі вже темніло, а він ішов дальше й дальше. Набережні ляmpi відбивали ся своїм слабим світлом у воді Сяну. Тоді він звернув увагу на ріку і йому забреніла в змученім мізку гадка самовбійства. Для нього нема ніякого виходу. Все пропало. Ні для кого мучити ся... От шубовстнути з берега в воду, тай усій біді кінець. Та в тій хвилі йому пригадала ся мати. Що вона бідна на старости літ сама одинока робити-ме? Хиба-ж супроти неї не має він обовязків? І Копач мерщій завернув до міста.

Що тепер робити? Іхати ще кудись? Пощо? Кінь, коли вирветь ся з упряжи, побігає трохи на свободі, а далі не знає, що з собою робити і завертає сам під упряж... Вертаймо до дому до обовязків, до старенької немічної мамі. Як терпіти, то терпіти. Інші терплять ще гірше... Копачеви стало соромно, що так випав з рівноваги задля одного нещастя. Бідна Марійка, яке її там житє з тим якимось урядником? Чи побачить він її коли? Чи почує її голос? Бодай не доводилось!

Тепер ішов Копач з похнюпленою головою, пригноблений і змучений серед незнайомого міста, незнайомих людей, на дворець. Купив білет, відібрав плед і дожидав поїзду, який тепер мав іти до Тернополя. Всів до купе, де не було нікого.

— Ну, я вже по весілю, вже оженив ся з бідною, з розпукою, з нуждою... Оженив ся без заповідий, без попа, так собі, а оженив ся так ґрунтовно, що ніяка сила нас не розлучить... Вчора в тім часі в яких я рожах блукав, а пині?

І думки його стали блукати ся в ту невідому сторону, де жила вона. Він хоч не рад був з нею стрінутись, а так хоч би довідати ся, як їй живеть ся, чи сей чорт, що вліз йому в доро-

гу, вміє хоч в часті дати їй щастє, якого вона варта. А вона, сердечна, чи змогла забути його, чи почуває хоч каплиночку якогось привязаня до нелюба?

Роздумуючи над тим, він поклав ся на лавці і заснув твердим сном. В Тернополи взяв фіякра і поїхав до дому...

Мама не мало: зчудувала ся, побачивши любу дитину. По його вигляді догадала ся, що йому не повело ся і несьміла питати його, поки сам не скаже.

Він заплатив фіякра і ввійшов у хату. Витаючись з матірю він приляг головою до її груди і проговорив:

— З ласки родини видали її за нелюба. Мамо, мамо, який я бідний, нещасливий!

І став на груди матери плакати, ридати мов мала дитина. Всесь накіпїлий біль розтаяв від горячого материнського серця і зливався сльозами...

Мати гладила старечою рукою його кучері, голубила його і плакала з ним ураз...

### XXXVIII.

Зараз по весілю Пташок переночувавши у себе дома сам поїхав зголосити ся до уряду в Козові, куди був іменований канцелїстом. По дорозі закупив у Львові найпотрїбнїйші меблі і велїв зараз вислати на стацію до Зборова. Козівський суд був невеличкий, лише два урядники концептові, старий начальник вижидав своєї близької черги на радника. Його призначили до веденя книг ґрунтових, а така позиція по судах повітових була дуже дохідна. Другий канцелїст, хоч і старший, не мав табулярного іспиту і мусїв остати ся в експедитї.

Пташок наняв помешканє при вулиці Бережанській, зложене з двох кімнат і кухонки. Через сїні мешкав вахмайстер жандармський Островський, чоловік жонатий з трома дітьми. Пташок познайомив ся і попросив у вахмайстрової поради і помочи, як уладити домашнє газдівство, як приготувити на прийнятє молодої жінки, що саме за дві неділі має її привезти Островська радо помогла і вказала, відки діставати потрібні дожитя артикули. Поки що харчував ся у ваймайстра, з чого Островський був нерад, бо Пташок йому від першої стрічі не подобав ся. Привезли й меблі зі Зборова, а з Перемишля надїслали куфри і клунки з постїлю і білєм. Пташок наняв слугу, я-

кусь сільську дівчину Параньку, і лишивши хату під доглядом Островських, узяв відпустку і поїхав за жінкою до Перемишля.

За той час Марійка була у брата. В хаті запанував якийсь пригноблений супокій. Олесь ходив сумний, як хмара. Він не сьмів Марійці поглянути в очі. Одна Павця була рада, весела і дуже для Марійки солодка. Тепер не заставляла її до ніякої роботи, а лише зносила їй книжки до читання після свого вибору, та заєдно приговорювала до неї добірними, облесними словами або жартуючи, аби її розважити, розвеселити. Малювала їй, як лише можна принади подружнього життя, підсьміхаючись і підморгуючи. Розумієть ся, що на її погляд Пташок був закоханий, як кіт. Коли вона зуміє сю любов вихіснувати, то все буде мати, чого захоче. А таку любов добре піддержувати взаїмністю, невинною кокетливістю та заздрістю... Не пошкодить часом усьміхнути ся до якого молодого чоловіка, а тоді Пташок буде шаліти і за одно ласкаве слово піде за нею, як теля на мотузку. Се все можна робити цілком із невинною душею, так собі без конечної потреби. Любов, то так як м'япа: до неї те-ж треба доливати оливи, бо вигорить. Саме серйозне "наукове" житє наскучить скоро і обридне... Треба трохи приправити, якоїсь ріжнородности, а до того надають ся як раз невинне кокетство і викликуванє заздности... Впрочім усе піде добре, бо матеріальний бут забезпечений, є хліб, а решта сама прибуде. Що варта таке подружє, де на сніданє поцілуй, на обід пісна юшка і поцілуй, а на вечеру поцілуй з пісним чаєм... Вона то все говорить як досьвідна жінка з сестриною зичливости. Марійка не має матери і вона її мусить навчити, а й так будуть далеко від себе... Тому Марійка повинна до неї часто писати щиро, як до рідної матери, і перед кождим важнійшим ділом її радитись...

Марійка ходила весь той час як сонна. Вона побліцла і похуділа на лиці, а очі, зайшли в неї немов мракою. До нікого не говорила ані слова. Принесених книжок не доторкала ся, а науки братової страшенно її дразнили. Її найтяжший ворог давав їй ради і науки: лицемірство, лукависть, те все чим вона так мерзила ся! Вона не так уявляла собі подружнє житє! А далі стала братова її поучати, як має поводити ся як жінка, що їй робити в часі материнства... Того вже Марійка не могла слухати, вона стала гидити ся кождим її словом. Вона встала і відізвала ся:

— Павліно, чи ще й тепер не перестанеш мене учити? Ма-

ло тобі того, що ти зі мною зробила, чого-ж тобі ще треба? Ще тобі можу зробити ту приємність, що скочу з вікна на камінь стрімголов, або втоплю ся. До того вже не багато бракує.

— Але-ж Марієчко, що тобі верзеть ся? Хиба-ж я тобі вогор? Побачиш, що все задля твого добра робить ся. Иньша дівчина поги цілувала би такому Пташкови, що її взяв, бо нині за жениха дуже трудно при браку гроший... Я тобі даю конечні ради, а ти сердиш' ся... Ах! Господи... Обходжу ся з тобою, як зі збитим яйцем, аби тобі уприємити ті остатні дні твого побуту в моїй хаті, а ти ось як приймаєш моє щире серце..

Марійка усміхнула ся болючо:

— Поводиш ся зі мною так, як з тою скотиною, що її мають за кілька днів зарізати; і мнють її і чешуть і дають добре їсти. Тям Павліно, що коли тебе в житю стріне яке нещастє — не дай того Боже, бо ти жінка мого брата — тям, що то буде кара за мою кривду, за те, що ти мене так соромно запродала в неволю. Жаль тобі було того хліба, який я їла, хоч я старала ся тобі його відробити. І за тих півтора року, яких мені було треба до покінчення науки, я була би тобі сплачувала ціле своє житє... Але тобі було спішно позбути ся мене, і позбула ся..

— За що ти мене проклинаєш? За те, що тебе годувала, зодягала з кривдою власної дитини! Ти сама повинна була догадати ся, що нам не трохи, а таки добре було тяжко... Але ти того не догадувала ся, бо! ти маєш натуру покійного тата, що ніколи не вмів із грошем числити ся..

— Прошу мого тата не чіпати, най спочиває з Богом.. Коли він грішив на тім пункті, то певно не супротив тебе.. Пригадай собі, як то було... Кілько то вакації пересиділо ся у мого батенька, а ти мені той хліб випоминаєш, що я у тебе — татні, у мого брата їла..

Від тої хвилі устали всі розмови між ними. Коли наближала ся хвиля приїзду Пташка, Марійка попадала в дрож і обгортала ся грубою хусткою. В кінці він приїхав. Марійка подала йому руку, а він її поцілував у поблідлі, холодні уста. Олесь ходив, як строєний. Йому здавало ся, що Марійку мають винести на цвинтар. На жінку був лютий, ненавидів її з серця і гидив ся нею. Вона сього догадувала ся і держала ся від нього подалеки.

Настала хвиля виїзду. Марійку одягли в нове посажне футро. Вона оглянула ся ще раз по хаті, вицілувала Несторка і

вийшла з хати не заговоривши до Павліни ані слова. Вона її те-ж зненавиділа, а не була на стільки лицемірною, щоб із нею прощати ся як із сестрою, цілувати ся з нею. Олесь відвів її на дворець. Ішли разом під руку, не говорячи ані слова до себе. За ними йшов Пташок збентежений страшенно. Та він не здавав собі справи, чого він збентежений. Має гарну жінку і молоденьку, отже повинен радіти... І він не веселішав, як лише вийшли на вулицю... Ось і дворець. Пташок побіг купувати білєти і надавати клунки... Олесь відвів сестру до кладовні. І тут не проговорили до себе ані словечка. Він почував себе винуватим перед нею і не сьмів слова промовити. Лише перед самим сіданєм, коли Марійка, проливаючи рясні сльози, обійма його за шию на прощанє, він розплакав ся та жорстоко вентав її до уха:

— Марійко, лише не проклинай мене, не згадуй лихом, що я дав тобі сьвіт завязати...

— Прощаю тобі, бо ти те-ж нещасливий, така наша доля:

Замовкли, держачи ся в обіймах сестри першого плачу, який потрясав цілим їх тілом. Вихіснували час до остатної хвили, бо обом здавало ся, що се остатне прощанє...

Коли Марійка сіла до купе, Олесь, не оглядаючи ся, подав ся хутко до виходу. Утікав звідси, як від тяжкого гріха, якого не можна вже направити...

Новоженці всіли до переповненого купе, з чого Пташок був страшенно лихий, а Марійка рада. Вона лякала ся лишати ся з ним самою... Пташок присів напротив неї так, що його коліна доторкали ся її колін, і дивив ся на неї своїми палкими очима. Вона справді була гарна. Її бліде лице, на яким рисували ся чорні гарні брови, додавало її стрункій статі ще більшої припади. Пташок пожирав її очима. Він став до неї приговорювати пайгарнійними, які знав словами, усьміхнув ся, деколи запікав по свому і цілував її по руках. Вона сиділа як мармур нерухома. Потім узяв її руку і став нею гратись, поки вона не взяла її і не встромила в кишеню футра...

Як приїхали до Зборова, то вже ждала на них фіра з Козови. Пташок обіткав її баранами і поїхали. На дорозі заговорював те-ж, однак надармо. Марійка ані пари з уст. Вона немов задеревіла...

Приїхали. В хаті сьвітило ся і було тепло. Про те подбала Островська і приладила вечерю... Пташок познайомив їх і вони подали собі руки. Марійка не проговорила знов ані сло-

ва, а Пташок звиняв її перед Островською змученєм...

Островська побажала їм доброї ночі і лишила їх самих.

Марійка затрівожилася, лишивши ся сам-на сам із Пташком. Вона сіла на софу і не хотіла нічого їсти. Пташок був голодний. Отворив шафу, виняв пляшку горівки і налив собі чарку.

— Марійко, твоє здоровлє! — Він проковтнув чарку горівки так скоро, як се вміють вправні няниці... — Напеш ся трошки? Напий ся, се тебе зреставрує і додасть апетиту.

Марійка задрожала і заперечила головою...

— Кажу тобі з власного досьвіду, що чарка горівки, то справдішній лік, особливо, коли чоловік змучений...

Марійку брала гидь на спомин горівки; вона не терпіла її і занюхавши її почувала прикру нудоту...

Пташок став вечеряти, а при тім так цьмакав губами, що Марійка трохи з хати не втікла... Попоївши, він обтер губи і прикликав дівчину з кухні, аби попрятала посуду.

— Ну, а тепер, Марієчко, підемо спати...

Він присів ся до неї, обняв її і став цілувати...

— Пай, пай, пай, аааа! — Він став гойдатись тілом, колихаючи й її статю...

Ну, Марійко, роздягай ся...

Він устав і ходив великим кроками по хаті...

— Чого-ж не роздягаєш ся? Ти змучена, ну-ж не сором ся, я-ж твій чоловік.

Марійка затрясла ся цілим тілом і в очах її потемніло, не ворохнулась.

Пташок нетерпеливив ся...

— Марійко! Досить тих фохів, я того не стерплю, до тебе я маю право і баста! Ти мусиш, розумієш?

І він нагнув ся над нею і дивив ся їй в очи своїми очима, з яких визирала дика пристрасть. Він дряв. Узяв її за рамя і став нею трясти.

— Чуєш? Онтам твоє ліжко, роздягай ся зараз...

Вона налякана видивилася на нього своїми великими очима. Вона дивилася як на свою смерть, як на страшного смока, що має її за хвилю проковтнути. Машиналино встала з софи, пішла, хитаючи ся на ногах, до своєї постелі і стала роздягати ся...

Пташок роздягав ся те-ж, та так нетерпеливо, що рвав



гузики...

Настало для Марійки житє нужденне, мерзене, гидке, кож дої днини однакове...

### XXXIX.

Справдило ся, те, що говорила Радецька про Пташка, що він чоловік оборотний і добрий господар. Бо зараз у ранці принесли Жиди мясо, хліб, булки і все, чого було треба до обіду.

Марійка встала рано і взяла ся варити каву. Вона була змучена і голова у неї крутила ся. При сніданю сиділи знов мовчки. Пташок заедно примилував ся і шкірив до неї свої щербаті зуби...

Перед девятою пішов до бюро, лишаючи Марійку саму. Вона стала прятати в комнатах, та коли почувла себе самою, стала страшенно плакати над своєю недолею... Ото-ж то такє має бути її ціле житє! Має служити свому чоловікови, від якого не почувє ідейнійшого словає як про буденщину... Вона втратила все, що в неї було гарного, ідейного! Все, що по її плянам належало ся Остапови, її вибраному, те дістало ся брусови, якого відсерця ненавиділа, яким гидила ся. Йї навіть не приїшло на гадку, щоб могла не то полюбити, але почувати якесь привязанє до тої людини. Вона-ж його так просила, благала на колішках, щоб її не займав, лишив, щоб собі пошукав иньшої, відповіднійшої для себе, а він був глухий на її благанє, на її плач, що зворушив би дикого Татарина. Він хотів її краси, її тіла, найже тим і задоволяє ся, але її душі, її серця не посяде, не здобуде ніколи!

Вона собі і не думала, кому віддала ся в руки... Коли-б була се предвиділа, була-б радше пішла де в службу за покоївку, булаб радше вікном вискочила, як згодила ся їхати з ним в огсю пустиню...

І чому вона того не зробила? То було так легко сказати одно слово: не хочу, і по всьому. Але була загіпнотизована очима лютої братової. І не треба було до церкви йти, а втекти з дому брата. Чому-ж сього не зробила? Аби братови не робити сорому, що його сестра в службі. Жаль їй брата, а чи він її пожалував? Та-ж він знав, що її жде, коли попаде в кіхті такого яструба, як Пташок... І Марійка мало не заклєла братови, але в пору нагадала, що він її брат, що її носив колись, ще як була



дитиною, на руках, та ладив для неї іграшки...

Тай на що би се здало ся? Все пропало. Вона тепер иньша людина. Вона жінка бруса, урядника, влізла в сю сферу і мусить до того привикати, бо нічого їй більше не остало. Вона придала в собі увесь жаль, розпуку, обтерла сльози і пішла до кухні варити обід...

Пташок вернув із суду точно о дванацятій. Зараз у кухні обняв Марійку і став її цілувати... Обід дуже хвалив, що йому смакує, що на час зладжений і заєдно цілував її по руках і, поклавши голову на її колінах, дивив ся їй в очи.

А далі, щоб її забавити, став їй оповідати про своє сьогоднішнє урядованє. Мав багато роботи. Виконав п'ятнадцять впливів табулярних, дав хлопам п'ять інформацій, за що заробив п'ятку, виготовив три цілі викази гіпотечні для тернопільського адвоката і взяв три срібні. Се будуть його підручні фонди, а пенсію віддавати їй буде цілу... З одною пльомбатурою мав багато роботи, бо його попередник фальшиво записав номер...

Марійка слухала сього говореня, як турецького казаня..

— А ти знаєш, що то таке пльомбатура?

— З відки-ж я маю се знати? — То було либонь перше слово, яке заговорила до Пташка від весіля. А Пташок утішив ся тим, мов не знать який голос почув...

— Зараз тобі поясню. Як прийде поданє табулярне до суду, то насамперед його запротоколюють у протоколі подавчим і дадуть номер. Потім, тому що на нїм написано: предмет книг ґрунтових громади катастральної такої а такої, виказ гіпотечний число... то ведучий протокол посилає той кавалок до уряду гіпотечного, т. є. до мене, а я шукаю того виказу і зараз на дотичній карті пишу номер поданя оловцем, і се називає ся пльомбатура. Той номер має першенство перед дальшими номерами, і є важний аж до полагодженя справи референтом... Чи ти розуміла?

— Розуміла, — каже Марійка, бо не знала, як покласти кінець сему дурному говореню, яке її ні гріло, ні морозило.

Пташок став оповідати про відносини в суді, поки не стали йому клеїтись очи, і він заснув на софі, просячи Марійку, щоб його збудила перед третою. Пташок був задоволений, бо справді обід був добрий і він наїв ся до сита... Марійка пішла до другої кімнати і важко задумалась. Отже таке має бути її ціле житє: коли не любоци, то безглузде балаканє людини,

що крім свого фахового, шабљонового знання не знає нічого...  
Перед третою збудила його і він, прокинувши ся, пішов до уряду...

О шестій годині він вернув і по підвечірку витягнув її на прохід. Вів її під руку і все балакав про річи буденні, яких вона не слухала. Перейшли вздовж Козову і він показував їй, де тут ятки з мясом, де живе пекар, де є суд, а де його канцелярія. Обіцяв узяти її колись із собою, а тоді покаже їй, які там великі книги і кілька їх є. Марійці остогидло се слухати...

Вернули до дому. Марійка пішла ладити вечерю, а Пташок тимчасом нудгував. Він ходив по хаті і голосно позівав. От коби скоро піти спати...

По вечері не ждучи довго, роздягнув ся і пішов у постіль. Марійка клякнула перед своєю постелею і стала горячо молити ся. Пташкови було сього за довго. Він перебив її:

— Які у вас Руснів довгі молитви, а то не має жадного сенсу. Помолити ся раз два і спокій...

Марійка не дала себе перебити, поки не скінчила молити ся.

— Я дуже прошу не перебивати мені молитви, бо се гріх...

— Пі, пані дзіко, такий гріх завязати в міх, а мені хочеть ся спати...

— То можна спати, я-ж хіба не перешкаджаю, бо молю ся по тихо.

— Ет, що там, буцім ти не знаєш... Я знову прошу ті довгі молитви відложити на рано, а вечером молити ся коротко. Коли постаріємо ся, то будемо молити ся довго, навіть із рожанцем у руці... От розглядай ся хутко, щоб не було таких перегелів, як учора...

По кількох днях Пташок уже переситив ся любощами і йому стало в хаті нудити ся. Особливо ті довгі зимові вечери йому надоїдали. То-ж став спізнати ся до дому або виходити до касина, де було його товариство, то знову до склепику, в яким сходили ся фінанси, жандарми і ліпші писарі судові. Ту топовідали собі різні приказки, дотепи і Пташок чудово забавляв ся...

З початку було йому трохи соромно, що лишає молоду жіпку саму, сподівав ся, що Марійка зробить йому ізза того вимівку, але вона і словом не обзивала ся. Вона була рада, як чоловіка не було дома. Тоді могла віддати ся своїм думкам. Ос-

тап не сходив їй з ума... Рада була довідати ся про нього, та навіть не знала, де він тепер. Кілька разів, перекладаючи Пташкові книжки, шукала за судовим шематизмом, але такого тут не було...

Одного вечера вернув Пташок до дому пізнійше, як звичайно і був п'яний. До сього він зараз признав ся і став оправдувати ся, що трафило ся товариство і випили по чарці.. Марійка не сказала йому за те анї слова, і він користав із сього і шукав собі такого товариства частійше. Бувало й так, що не приходив і цілу ніч. І з того Марійка була рада. Пташок був їй цілком лайдужний. Нехай собі робить, що хоче, аби лише її не чіпав...

Марійка не шукала для себе ніякого товариства і нікуди не ходила крім у неділю до церкви.... Островська не нудила її і не заходила до неї. Вона змірковала, що пожитє Пташків не добре, але все приписувала тому, що Пташок забуваєть ся і не пильнує жінки. Серед яких страшних обставин вони повінчали ся, сього ніхто не знав.

Видячи поблажливість Марійки, Пташок запивав ся часто. Товариші шукали його більше як він їх, бо в його кишені був усе "свіжий крайцар." Такий чоловік при чарці не буде сам ніколи Кілько разів Пташок приходив до хати п'яний, ніколи не відізвав ся по руськи, лише говорив по польськи. З початку бував по п'яному дуже привітливим, говорив жінці чемности, коли-ж вона від нього стала відвертати ся ще більше, Пташок сердив ся і став їй язиком дошкуляти.

— Чи ти не знаєш, що ти моя законна жінка?

— Знаю.

— Чого-ж від мене відвертаєш ся, чому мене не приголубиш, а приймаєш мої любові як би ти була з каменя?...

— Хиба-ж я не казала перед весіллєм, що ніколи не полюблю? Я се заповідала і треба було мені повірити...

— Пі, пані дзіко, я тебе, моя пані, швидко приборкаю....

— Чого від мене хочеш? Хиба-ж я не пильную свого діла? Все маєш на час, а більше від мене не надій ся....

— О! Премудра попадянка, зараз пізнати руську кров, упертість. Але я тебе навчу розуму... Не жартуй зі мною... По перше не важ ся мені говорити по руськи, розумієш? Досить уже того, аби мені в хаті не пахло руським духом... З мене люди сьміють ся. Товариші мені кажуть, що мене жінка завоюва-

ла... Пі, пані дзіко...

— Мій пан зачинаэ сварити ся, а я не маю до того охоти  
— Марійка вийшла до другої кімнати...

— Що то знову за мода? Пожди, ти попівський книшу, я тебе провчу...

Він схопив ся бігти за нею, але так сильно був паний, що впав знов на софу...

Тут він і заснув. Марійка не будила його, лише лягла спати.

Пташок мав таку вдачу, що не забув того, що говорив по пяному. І тепер тямив добре, що вчора заборонив жінці говорити до себе по руськи. Се хотів він їй сказати зараз по весілю, та не мав відваги. Впрочім не хотів їй було "укосякати", а потім зробити з тим русинством порядок. Пташок був певний, що Марійка цілком освоїлась і привикла до нього. Їсти варила добре, в хаті був взірцевий лад, ні в чім йому не супротивляла ся, отже була для нього гарною і доброю жінкою тим паче, що "не мала язика" і позволяла йому робити що захотів. Отже тепер, коли навіть приборкав її соромливість, то і з русинством повинно все піти як по маслі. А що по тверезому якось не йшло зробити перший крок, то зробив се по пяному, і ще ліпше. Далі так уже не могло йти. По Козові розійшла ся вість, що Пташки балакають із собою по руськи. Коли про се довідав ся місцевий аптикар, що уходив за стовп польскости "на кресах", то не видержав, щоб не потягнути Пташка до "на родової" одвічальности....

— Чи пан секрётар Русин? — питаэ раз при сніданю у Маргулэсової, що держала склепик і кімнату для сніданя і вшелькіх трункув побіч касина...

— Пі! Пані дзіко, а то знали, що сказати. Я Поляк з діда прадіда. Мій батько навіть у повстаню був...

— Ну, то якось неладно шануэте память свого батька патріота, коли вирікаэте ся народоших ідеалів, і заводите у себе рушизну...

— Пі, пані дзіко, — каже засоромлений Пташок, — то так зле не буде.

— Але вже э. Люди візьмуть вас на язики і навіть у каріэрі може вам се пошкодити, ви чоловік у промоції.

— Пане аптикарю, — обзиваэ ся респіціэнт — для такої гарної жінки, яку маэ пан Пташок, то я заговорив би по турецьку...

ки навіть...

Пташкови се підхлібило.

— Пі, пані дзіко, вона попадянка з дому, образована, скінчила семінарію, а ще молода і дуже вразлива, треба повіли, вона вихована по руськи...

— Коли образована і скінчила семінарію, то по польски мусить уміти, чому-ж не говорите з нею по польськи? Знаєте, про се знає вже начальник суду, і коли я з ним про се говорив, то він дуже крутив носом. Кажу вам, що він готов записати вам у кваліфікації, що маніфестуєте ся Русином.

Пташкови стало лячно. Кваліфакація, то було для нього щось сьвяте, про що урядник не новинен згадувати не перехристовивши ся. Бо добра кваліфікація значить те саме, що аванс, а лиха те саме, що загибель... Він знав, що на Русинів урядників дивлять ся криво, а що-ж сказали би на Поляка, що показує себе Русином...

— Зробить ся все зробить, лише новіли,

— Що ви розумієте все? Хиба-ж не докажете того, щоб жінку до костела повести? Того вже жадна сила не потрафить. Русини такі привязані до свого "Господи номилуй", що убити дасть ся... Та впрочім хай собі вона ходить до церкви, а дома, бійте ся Бога, щоб дома у Поляка велась руська бесіда, то сором справді...

— Пі, пані, дзіко, і до костела ніде, як схочу, — горячив ся Пташок, бо вже був на третій чарці — але новіли.

— А діти на яке охрестите?

— А то питає, пані-дзіко, та вже-ж на польське...

— Найліпше булоб відразу сказати: так має бути і баста...

— Жінка мусить іти все за мужем, бо таке право...

— От розумне слово, — скрикнули всі. — От за се вам браво, тільки держіть ся того слова!

Пішла знов черга, за яку занлатив Пташок... Лібація протягнула ся пізно в ніч, із якої саме вернув Пташок і забрав ся до домашньої реформи.

## XL.

— Ти, душенько, вибач мені за вчорашнє, — сказав Пташок при сніданні, — але я таки на серію говорю, що треба змінити нам, то ніби...

— Що змінити?

- Мусимо закинути руський говір, бо то до нічого....
- Можеш собі закидати, але я не закину.
- Вирозумій же мене. Так не уходить... В товаристві польським навіть неприлично говорити по руськи...
- Може кому неприлично, а мені нехай так остане... Вирочім я в жадні товариства не ходжу....
- Ото-ж то, я власне хотів із тобою про се поговорити, ми мусимо поробити візити в кількох домах...
- Я не піду, мені товариства не треба....
- Але мені треба. Вже деякі допоминали ся того, от антикар, почмайстер, респіцієнт....
- Не хочу бути в товаристві неприличною...
- Але-ж ти того не зробиш, ми підемо, і ти будеш говорити по польськи, не лише в товаристві, але і дома...
- Ні тут, ні там... Говорити буду по руськи. Ти-ж знав, кого тобі дають за жінку....
- Певно що знав, але я нікому не шлюбубав, що буду говорити по руськи.... Вважай! Се може зашкодити моїй урядовій кар'єрі. Вже й начальник знає, що ми розмовляємо по руськи, і дуже йому не подобалось...
- Про яку кар'єру ти говориш? З уряду тебе за те не виженуть, а може ти хочеш стати консіляром?
- Прошу мене не легковажити. Я тепер в XI ранзі, але можу дійти і до IX, а навіть до осьмої, тим більше, що маю іспит табулярний. Задля твоєї примхи я мав би виректи ся того всього? То за велика жертва....
- Що-ж то ти для мене пожертвував?
- Як то що? Я тебе взяв. А подумай, чим ти була? Помивачкою у своєї братової, і була-б колісь учителькою на селі, а може й коханкою ксєндза проборща, або інспектора, або дівкою посивіла...
- Марійка встала і хотіла вийти, але Пташок ухопив її за руку і на силу посадив на крісло...
- А я тобі дав становище, ти жінка урядника і маєш усіюди вступ зі мною...
- Пусти мене! — скрикнула Марійка і стала видирати свою руку з його довгих, сухих пальців, що держали її мов кліщі...
- Ти зачинаєш мене ображати. Я просила ся від тих твоїх добродійств, було мене лишити і ушасливити другу своїм ста-

повищем і своїм товариством...

— Пі, пані дзіко, спробуй вирвати ся з моїх рук...

Зусиля Марійки були даремні. Пташок мав руки мов ста леві. Вона сіла і стала плакати з болю...

— Чоловіче, чого хочеш від мене?

— Хочу того, щоб ти була мені послужна, щоб відрекла ся своїх дурних забаганок. Ти мусиш бути Полькою хоч би для ока, бо я того хочу...

Він засьвітив люто очима і Марійка пізнала, що має діло не лише з дурною, але з брутальною людиною, яка не зава гаєть ся перед нічим, навіть перед силою...

— Отже так буде як я хочу, розумієш? — Він так сильно стиснув її за руку, що аж крикнула з болю...

— Та руки мені роздавиш...

Пташок полівив трохи, але не пустив.

— Будеш говорити по польськи?

— Ні, ніхто мене до того не всилує. — І пробувала знов освободити свою руку. Вона збрала всю свою силу і стала пручати ся, помагаючи собі другою рукою. Та все надармо. Пташок стиснув знов так сильно, що Марійка мало не зомліла і стала голосно кричати.

— Затули рота! — сичав Пташок, — ти руська свине, не квичи мені, бо тебе розідру... досить мені тих попівських "делі катесів." Або обіцяй те чого хочу, а ні то тебе розі рошу...

Марійка була близько омліня. Страшний біль руки не дав її дослухати ся тої зневаги, яку на неї кинув Пташок. Він знов полівив.

— Ну, обіцяєш говорити по польськи?

— Ти чоловіче здурів... хочеш убити не лише мене, але те, що в мені...

— А мені то все одно, пропадай ти з твоїм кодлом! Або будь такою, як я хочу, а ні, то чорт тебе бери... Говори скоро!

— Засичав і потім потиснув руку так, що Марійка скрикнула не своїм голосом і зомліла... В' сам час підхопив її Пташок і за ніс на софу...

— Удавай, удавай, грай комедію, нічого тобі не pomoже, я мушу вигнати з тебе ті руські гримаси...

В тій хвилі вбігла до хати слуга з кухні, а за нею обоє Островські палякані несамовитим криком Марійки. Островська прибігла в білім раннім кафтаніку, а Островський заціпав на



собі блюзу.

— Що тут стало ся такого? — запитали обоє разом....

— Пі, пані дзіко, зімліла бідна, — казав Пташок. Він дуже налякав ся тепер. Марійка може справді стеряти дитину, а як розповідь перед Островським, то готова біда....

Островська кинула ся до Марійки, розняла на ній одежу і стала натирати виски і груди водою...

— Поможи мені, — каже до чоловіка.

Островський відсунув Пташка. Обоє з жінкою взяли її на руки і занесли на ліжко.

Островський покмітив на руці Марійки синець. Він показував формою на затиснені пальці.

— Ов, а се що? Диви, Петруню, від чого вона бідна зімліла.

— Пі, пані дзіко, — каже Пташок, — се від бронзолетки, вона була дуже тісна, я їй говорив....

— Не говоріть мені дурниць, бо я на тім розумію ся. Се від ваших пальців, мій пане, то замість тортурів, правда? Де у вас серце так жінку мальтретувати? Стидайте ся!...

— А вона ще вагітна, — каже Островська, — може бути нещастя. Фе, пане Пташок, я того по вас не сподівала ся... Бідна моя голубко, — приговорювала обтираючи лице Марійки водою, — Но, проговоріть же до мене словечко, но, та то я, суїдка ваша Островська...

Марійка зітхнула глибоко і отворила очи. Оглянула ся на Островських і стала нагадувати, що з нею стало ся... Побачила Пташка, що стояв кінець ліжка і давав їй знаки, аби нічого не говорила...

— Ви тут не потрібні, — каже Островська до Пташка, вам час до уряду, я собі сама дам раду....

Казала слuzі запарити чаю. Слуга сказала, що не знає як, тоді Островська обернула ся до мужа:

— Піди, Михасю, і принеси склянку чаю, бо з тим туманом нічого не договорю ся...

А на те Островський до Пташка:

— Пора до суду, пане ходім звідси! — І без церемонії мов арештанта, вивів Пташка за двері.

— Вам, паноньку, з розбійниками жити, не з жінкою...

За хвилину вернув з горячим чаєм.

— Моє біднятко, моя лебідко, — говорила Островська —

підведіть ся капинку, о так, я вас подушками підіпру і напийте ся трошки, хоч трошки... Михасю, йди вже йди, і поглянь за дітьми.... Ми вже самі...

— Моя пані люба, бідна моя, ну, напийте ся, хлипніть хоч раз Воно полекшає, відійде, на руку я зараз дам компрес, ну нічого, минеть ся.... За що-ж вас сей лютий кат так скарав? Ну, пождіть, я вже нущу на нього свого мужа, а він йому так капітулу витре, що не поважить ся. Боже! Таке то молоде, іно би жити тай тішити ся сьвітом, а то марніє і вяне як та підтята квітка... Мені вас жаль. Бо хоч я такого не зазнала, а все-ж таки бачила.... Я зараз зміркувала, що ваш муж не живе з вами по божому, але такого зьвірства я не наділа ся... Бідна, о який синець... Паранька! Подай там води з мидницею...

Островська говорила до Марійки так мягко, що вона давно-давно не чула такої сердечної мови, хіба ще від мами. Островська була далеко старша від Марійки.

— Я догадувала ся, — говорила далі Островська, обвиваючи їй зболілу руку мокрим рушником, — але такого я не надіяла ся. Моя нані дорога, як я жаліла над вами, та ви держали ся від мене оподаль... Нераз я говорила з мужем про вас бідну. А мій муж не злюбив нана Пташка від першої хвилі. Він у нас впросив ся на харч, ізза чого мій муж сердив ся, казав, що то якась непевна птиця.... Я йому перечила. Як можна, кажу, чоловік так з гори осуджувати, а він на те: не знаєш жінко людей, я маю досьвід, лихого чоловіка пізнаю нюхом. Ну справді, не одного злочинця він вислідив і медалю за се дістав. Ну, показало ся, правда... Ваш муж лихий чоловік, але поки ми разом, то не дамо вам кривди зробити. Як би що, то зараз до нас, не бійте ся нічого...

Марійка стала страшенно плакати і їй стало відраднійше, що знайшла серед тої пустині людину з серцем....

— Не плачте, серденько, вам тепер треба супокою, а то й на дитині може вам відбити ся.... Я вам ручу, що се більше не потворить ся, бо ми обоє за тим будемо глядіти... Все лихо в тім, що ваш муж занадто часто заглядає до чарки.... Господи! Я вмерла би з журби, як би так мій чоловік запивав ся. То не лише шкода гроший, але ті товариства, ті товариства! Мені не раз чоловік оповідав, які то сходять ся по шиночках і що вони там говорять... То сором, образа Бога. А мій муж не раз мусів по службі зайти до шинку. Тут якось перед роком приїхав я-

кийсь панок до Козови, поробив знайомости, навіть із панами урядниками був за "панэ брацэ", такий любий чоловік, що всі розпинали ся за ним. А мій муж слідив за ним, слідив тихцем, ходив за ним до Маргулэсової і потому таки його заарештував. І знаєте за що? Показало ся, що той юганець вивозив дівчат до Турції на розпусту, як же... Та я лише до того говорю, що мій муж мусить і до шинку заглянути, але борони Боже, щоб коли напив ся...

Марійка слухала залюбки оповідання сеї балакуючої добряги і їй полекшало. Вона одягла ся і стала прятати в хаті.

— О ні, моя пані, ви собі носидьте, а я нині за вас усе зроблю. Нині мій муж не має служби, то носидить дома при дітях. Добрі діти, та дуже живі, непосидючі і все рушають, а я бою ся, щоб коли не було якого нещастя...

— У вас багато діточок? — питає Марійка.

— Двоє. Старша дівчинка вже має 8 рік, а молодший хлопець пять....

— Дівчина певно ходить уже до школи...

— Та ні, то-ж то й біда. Вже час би посилати, та признаю ся, пані, що бою ся посилати. Читати, то я навчила її сама, а далі то вже ані руш. Та яка тут школа? Які тут діти до неї ходять? Думаю собі: між тою зіпсованою діворою попсує ся мені дитина, а то ще дівчина. Тут діти вже такі зіпсовані, що в десяти літах знають усе те, що ми замужні жінки. То гірше як на селі, бо тут мале місточко і всякої голоти досить...

— А що-ж будете дальше робити?

— Господь знає. Мій муж має надію, що його перенесуть до більшого міста. Як тут був капітан на візитації, то я його сама просила і він обіцяв. Мій муж дуже гарно записаний, то може що з того буде.

Марійці, що думала над тим, як би то віддячити ся тій добрій жінці, прийшла тепер щаслива гадка до голови.

— А що ви на те сказали би, як би я вчила вашу доню?

— Ви пані?

— Так. Не бійте ся, я вже вчила дітей і вчила ся на вчительку, заки мене видали заміж...

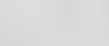
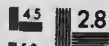
— Але-ж не в тім діло, порозумійте мене, я не сумніваю ся, що ви людина осьвічена, але деж вам мучити ся, ви такі слабосильні....

— Противно, мені се причинить ся до здоровля. Подумай-



# MICROCOPY RESOLUTION TEST CHART

(ANSI and ISO TEST CHART No. 2)



APPLIED IMAGE Inc

1653 East Main Street  
Rochester, New York 14609 USA  
(716) 482 - 0300 - Phone  
(716) 288 - 5989 - Fax

те, як я нудьгую по цілих днях, ні до кого слова промовити, а се буде для мене мила розрада...

— Дякувати вам, пані, але ще одно. Ми люди бідні, і не можемо багато платити...

— Моя любя, я від вас заплати ніякої не хочу, я лише рада би вам відплатити ся за ваше добре серце, яке я знайшла...

Марійка знов заплакала,

— Моя ангельська людино, — заговорила радісно Островська і кинула ся до Марійки. Не знала, чи цілувати її в руку. Марійка обняла її як сестру і поцілувала.

— Позвольте, мої дорогенькі, я не видержу, щоб не сказати сього чоловікови і привести вам сюди мою Галю. Паранько! Поклич сюди мого мужа, і нехай прийде з Галюсею... Правда? він може сюди прийти? — питала Островська Марійки.

— Та чому-ж би ні, та-ж пан вахмайстер уже тут був сьогодні.

За хвилю ввійшов Островський, а за ним Галя. Він гадав, що тут знов яке нещастя і потребують його помочи.

— Знаєш, Михасю, пані Пташкова буде вчити нашу Галюсю. Галюсю ходи сюди.

З поза Островського вийшло несьміло невеличке, румяньке, пухкеньке дівчатко з русявим волосем, заплетеним в одну косу. Воно вклонило ся і поцілувало Марійку в руку. Марійка обняла її і стала цілувати.

— Галюсю, коли познайомимо ся, будемо приятельками, будеш мене любити трохи?

— Буду любити...

Дівчина відійшла і пригорнула ся до матери.

— А то мамена пестійка...

— О ні, я їх держу остро, то вже мій Михась то дає собі по голові лазити... Він їх іно псує своєю добротою.

Островському аж очи ясніли з радощів. Приступив до Марійки і поцілував її в руку.

— Нехай вам Бог заплатить, що ви для нас зробите. Тут у тій дірі не знати вже, що робити з дітьми. Росте то як дичка в городі. За те я вам ві всім поможу, лише мені дайте знати. І ручу вам, пані, що таке як нині ніколи не повторить ся. Я маю на пана Пташка свій певний жандармський спосіб...

Островські відійшли, а Марійка обіцяла зайти до них по обіді.

Марійка була рада з того знайомства. Вже давно не було для неї так щасливої днини. Вона мати-ме якусь ціль на світі, буде пожиточною, не лише невільницею сього гидкого чоловіка.

## ХІІ.

Пташок вернув із суду скорше як звичайно. Він трохи побоював ся, щоб із того не вийшла яка халепа, тим паче, що все бачив жандарм, супроти якого він почував респект. Стрінувши Марійку в кухні він зрадів і хотів поцілувати її, та вона відвернула ся.

Він пішов до хати.

Марійка почувала себе безпечнійшою. Перше віддавала ся у всім Пташкови без опору. Йї здавало ся, що вона попала в яму дикого звірюки, звідки не було виходу. Тепер чула за собою сильну поміч, в яку вірила, що її оборонить...

Заки Пташок роздягнув ся, вже Паранька накрила стіл до обіду. Їли мовчки. Марійка привикла вже до цьмаканя свого мужа...

— Що ти гадаєш робити сьогодні по обіді?

— Те що все...

— Я хотів би тебе завести до аптикарової, ти пересиділа би там, поки по тебе не вступлю з бюро.

— Не піду....

— А як я кажу?

— Не послухаю...

— Ти знов? — засичав Пташок.

— Я тебе питаю, чи ти також знов? Доторкни ся мене, а крикну і збігнуть ся люди. Уважай, що мені ще не загоїла ся рука....

Пташок присів як змитий; такого опору у Марійки він не надіяв ся.

— Анї не думай, щоб я заходила в такі товариства, де ти заходиш. Буду жити як мені схочеть ся...

Вона встала і пішла. Пташок не лягав спати і вийшов до Маргулєсової на склянку пива. На нього мов ждав у сїнях Островський.

— Пан секретар до міста?

— Так, іду на скляночку пива по обіді...

— Я також, можемо піти разом....



Пішли...

— Ви нині мали пригоду, — каже Островський.

— А так, непорозумінє з жінкою, фамілійна пригода...

— Яка могла скінчити ся судово...

— Як то?

— А так. Ви знаєте, що ваша жінка в поважнім стані, а ви з нею обійшли ся так брутально, що я зарештантами так не обходжу ся. Вірте мені, що я ще в житю злодієви не покалічив так тяжко рук ланцюшками, як ви своїй жінці тими костистими пальцями....

— То за багато, мій пане, залишім ту розмову, а то піду від вас геть....

— Ні, не підете геть у вашім власнім інтересі... Кажете залишити сю розмову, ну, добре, я її залишу, але я можу зробити донесенє до суду, бо я то бачив власними очима...

— Що? щоб мужови не вільно було скарати свою жінку?

— Так, певно, але коли-б жінка наслідком таких пестощів потерпіла на здоровлю і втратила дитину, то се либонь переходить межі мужового права...

— Е! то за багато... Кланяю ся.

Пташок полишив Островського і став підходити, як лише міг скоро....

— Пане Пташок позвольте ще слово. — І жандарм двома кроками здогонив Пташка і взяв його по приятельськи під руку. — Ще слово. Ви, пане Пташок, граєте фербля. Я маю докази в руці. Знаєте, чим то пахне? А дальше я знаю, що ви кажете хлопам платити собі за інформації табулярні, маю цілу вязанку фактів, а се надужитє... Чи маю з того зробити ужиток?...

— Не губіть мене! — застогнав Пташок і поблід...

— Ось і Маргулєсова, поступім на скляночку пива так, як вибрали ся.

Пташок змяк і йшов як на смерть, під руку з плечистим жандармом. Посідали в окремій кімнатці за цератовим столом. Як вийшла Жидівка, що принесла пиво, Островський торкаючи склянкою говорив:

— Ви, мій коханий Пташку, лайдак, вибачте за слово. Ваша жінка, то ангел доброти, і я чудую ся, як могла така людина вибирати собі такого йолопа, як ви.

Пташок устав.

— Мій пане, ви мене обиджаєте, я вас не знаю...

— Пане Пташок, а що зробити з тою вязаночкою, яку маю в руках? З жандармом не жартуйте, так як із січкарнею, бо втне палець... Ну, можете відійти, лише скажіть, що з тим зробити?

Пташок присів на своє місце і став дрожати на цілім тілі.

Островський підсьміхуючись вертів його своїми очима так, як жандарм лише се потрафить, коли піймає злочинця. Пташок мало не зімлів... Ждали так добру хвилю.

— Не відновідаєте?

— Не губіть мене, вважайте на мою жінку...

— А ви-ж гадали, що на вас буду вважати? Та лише на неї. Але кажу вам, що коли-б її пожитэ з вами стало ся неможливим, так, щоб аж нокинути вас мала право, то не здержусь ані одної хвилі, лише подам до прокураторії. Тоді Пташку підеш до клітки. Не надуживай же тої свободи, яку тобі ще лишаяю позволяючи літати по волі...

— Що-ж я маю робити? Змилуйте ся!...

— Зараз нині вечір, при нас обох переіпросити її, і поводити ся з нею по людяному. Одним словом, коли-б вона лише скривила ся на вас, то тямте собі.

— Ви не знаєте, яка вона внерта, неслухняна. Прошу її нині, щоб перестала говорити по руськи, щоб ми поробили візити, бо се може пошкодити моїй карієрі, а вона ні тай ні, а далі хотіла відійти, тоді я хопив її за руку і трохи подавив...

— Вам руська мова попсує карієру? А то цікаве! Вам попсує карієру пняиченэ, карти, хабарі в урядованю, ось чоґо бережіть ся, але не руської мови... Цікавий я хто вам таких дурниць наговорив...

— Як то? Говорив аптикар, що пан начальник знає про се і дуже кривить ся...

— Скажіть аптикарєви, що я знаю, як він бере висшу ціну за ліки, ніж приписано таксою. Се буде для нього цікавійше знати ніж те, що ваш начальник кривить ся...

Пташок остовпів. Той чорт знає гріхи цілої Козови!

— Ну, що-ж, пане Пташок, згода? Мені здає ся, що така згода буде для нас обох добра. Для вас, бо собі ще поживете на волі, для мене тому, що мені вашої ангельської жінки також потреба. Мушу вас повідомити, що вона, чесна людина підняла ся від нині вчити нашу Галюсю. Через те зняла мені

страшний тягар із душі. За се я їй зобовязаний до смерти. Вам се не подобає ся? Бо скривили ся ви як від квасного яблука. Се нічого. Ви може подумали в тій хвилі, що добре було би змінити мешканє і позбути ся жандармського сусідства... Прошу вас, не робіть того, бо я се міг би узяти за особисту обиду, а я дуже обидливий і мстивий чоловік; так само, як відданий своїм приятелям, у тій самій мірі я мстивий супротив своїх ворогів... А в тім се ні на що не здало ся... От я не мешкаю з аптикарем а все знаю... То-ж я і вас не перестав би знати, і навіть коли-б мене перенесли звідси, то й так буду знати, як ви поводите ся з жінкою. А ще прошу собі затишити, що такий злочин, як бранє хабарів в урядованю, за давнює ся аж за пять літ... а тепер "прозїт"!

Островський допив пиво і оба вийшли. Маргулєсовій заплатив Островський сам. На вулиці розстали ся як добрі знайомі. Островський вернув до дому. Тут застав Марійку. Вона сиділа при столі і щось оповідала Галюсі обнявши її рукою...

Островський привитав ся і не втерпів, щоб не сказати:

— Ми з вашим мужем ходили на пиво і поговрили собі на розум. Ручу вам, пані, що тепер буде вам інакше жити ся...

Марійка подякувала своєму новому опікунови і продовжала науку дальше. Мала Галюся дивила ся на неї радісним личком і слухала кожного її слова. По скінченій науці дівчина взяла Марійку за шию і поцілувала кріпко.

— Я паню так буду любити, як мою мамцю і татка...

— Люби мене, дитинко, люби, бо мене вже ніхто не любить — сказала Марійка, цілючи дитину в чоло...

— Не говоріть так, пані, — обзиває ся Островська, — в нас маєте людий щирих, приятелів, хоч ми люди прості і не вам рівня... |

Пташок по тім пиві не вернув уже до дому, лише замість йти до уряду, пішов на прохід. Над розмовою з тим чортом треба було подумати. Як він усе знає, як коли-б сидів за печою і підслухував та підглядав! Відки Островський довідав ся, що я беру від хлопів за інформації? Не я перший, не я послідний. Беруть усі табуляристи навіть у такім Перемишлі, під боком окружного суду. Вправді не беруть за інформації, бо по них приходять адвокати або їх помічники, але беруть "за приспішенє" витягів гіпотечних, а того також не вільно брати. Вони виправдують ся тим, що кому пильно, то треба робити

в годинах позаурядових. Бодай так пси траву пасли, як він один із другим посидить чверть години поза годину урядову... От вимівка, якої ніхто не сконтролює. Але там платять пани, а тут хлопи, і в тім ціла ріжниця. Хлоп коли й на боже дасть, то кричати-ме, що його скривдили... Не брати, то значить зректи ся трохи не другої пенсії; беручи наражаю ся на небезпеку, що може пошкодити моїй кар'єрі. Коли не буду брати, то з чого буду жити? Моє товариське становище вимагає того, щоб жити з людьми. Як же би то виглядало, щоб я, урядник XI ранги, не пішов випити чарку горівки або склянку пива? Що собі люди про мене подумують? Ну, а пенсія на се не вистарчає. Та ще як воно стало ся, що той жандарм заопікував ся так моєю жінкою? Ага! Та дурна сцена з жінкою за полську мову... По що було дідька з ліса викликати? Марійка була би і не знала про існуванє якихось там Островських, бо що правда, він мені не пара. Я урядник XI ранги, а він собі жандарм. В сій біді причиною той аптикар зі своїм дурним патріотизмом. По що було того? Най собі моя жінка говорить як хоче, то що кому до того? Островський сказав виразно, що то не може зашкодити моїй кар'єрі, а жандарми знають добре, що то політика. Пан аптикар, най би ліпше пильнував свого носа, бо й на нього батіжок э...

— Пі, пані дзіко, э вихід, далєбі, що э! — скрикнув Пташок і вдарив себе по чолі. — А у мене не можуть бути години урядові і не урядові? Значить, в урядових годинах я роблю, що мені дав референт, а хто інформації з книг, то тепер не маю часу, зачекай, а як мине урядова година, то заплати, братку, а ні, то йду до дому, бо я не обовязаний довше сидіти... — Пташок зрадів такою думкою немов відкрив Америку. Тепер він не потребує бояти ся жандармів...

— Пі! пані дзіко! Ось що! Від напасти не пропасти. Донос усе може щось пошкодити, все на чоловіці дещо прилипне, хоч би вийшов і цілий. Все не приємно видержати дісціплінарку, брр! Але Островського має ся в кишени через Марійку... Поки вона учить там того бахура, то Островський задля неї не зробить доносу... Пі! знаменита річ...

Пташок пішов до бюро цілком заспокоєний за свою будучність...

Вернувши до дому, застав уже Марійку в хаті. І тут нагадав собі, що Островський наказав йому перепросити жінку і

то при нїм... Чорти вигадали. На дїдька йому було такої пильованої жінки, щоб її аж перепрошувати мусїв... І який йому пожиток тепер з неї? Хиба що хати доглядає... А що то буде, як прийде дитина? Брр! Несупокій у хаті, крик, метушня, а вона то вже нічого не буде більше робити, як коло неї нянькати ся. Може ще й няньку треба буде наняти... І Пташок дивив ся уважно на Марійку, чи далеко то ще до того нещастя.

Його роздумування перебили тепер Островські, що вийшли в хату. Пташок скривив ся, а Островський дивив ся на нього таким оком, немов хотїв сказати: ну! чому-ж, йолопе, не просиш у жінки прощення?

Пташок не знав як зачинати.

— Пане Пташок, я завтра буду в службі, отже не буде в мене часу, а не хочу, щоб чоловік і жінка одної години' перебували в гнїві до себе... Ви сьогодні обидили брутально вашу паню, так, що рубач дров, що шанує себе не зробив би так погано... Маєте зараз перепросити її і обіцяти, що то більше не повторить ся... но!

Пташок підійшов до Марійки і поцілував її в руку.

— То мало, пане, в руку цілує ся жінку що дня без перепросин...

Пташок вибаранив на нього очи, не знаючи, чого він ще хоче від його...

— В колїно поцілувати, ось тут, розумно? Зараз!

Островський приступив до Марійки, що сидїла на софі, і показав на колїна пальцем.

— Тут! — Говорив се таким тоном, як говорить ся до вишколеної собаки.

Пташок закипів гнївом, але не міг йому оперти ся... Жандарми вміють приказувати по свому... Він приклякнув коло Марійки і поцілував її в колїно.

— Прости мені, Марійко, сього більше не буде...

— Тепер йому, пані, простїть, сього' більше не повторить ся.

Марійка блїда як полотно прошептала:

— Прошаю.

Пташок присїв ся до неї і став її цілувати в лице... Вона приймала ті поцілуї з очевидною відразою. Завважила се Островська, а коли були вже у себе дома, каже до чоловіка:

— Знаєш, Михасю, у Пташків щось не так, як повинно бу-

ти... Мені здаєть ся, що вона не з любови за нього вийшла. Вона ним мерзить ся...

— І мені так здаєть ся, що її всилували вийти заміж за такого йолопа: ні краси, ні розуму, ні характеру. А вона таки гарна жінка і образована...

— Бідна! Гірка її доля з нелюбом жити!...

## XLII.

Від тепер настало для Марійки трохи розрадіише житє. Весь час, якій не мусїла бути з Пташком, вона проводила з Островськими. До тої чесної родини прилягла цілим серцем і стїльки їй було у неї розради, що дивила ся на щастє иньших. Островські-ж старали ся по змозї осолоджувати її погане житє. Пташок бачив, що власть над жінкою вихоплюєть ся йому з рук, та все те приписував інтригам Островських, яких ненавидїв із серця, хоч і бояв ся Островського, як огню. Він держав його в своїх руках і міг його кожної хвилї здавити. Небезпечно було його дразнити і Пташок тим лише потїшав себе, що так вічно не буде, що скорше чи пізнійше Островського перекинуть, а тоді Марійка буде слухнянійшою.

Тимчасом робив своє. Ходив до бюро, дер бариші звідки графилось, ходив до Маргулєсової з компанїєю, частенько запивав ся, а бережучись перед сьвітом, грав "короткого" лише по приватних домах. Правда, щастє частенько відвертало ся від нього і він програвав не лише свої бічні доходи, а ще мусїв запозичати ся, а потім віддавав із пенсії. Марійка зміркувала, що чоловік дає їй що раз менче на прожиток і вона негодна поплатити тим усього. Вона не казала ще нічого, а коли Жиди стали на неї напирати, вона відіслала їх до чоловіка.

Пташок був страшенно лютий і став по пьяному жалувати ся перед знайомими, що його жінка не вмїє газдувати, що їй дає всю свою пенсію, а се їй не вистарчає. А далі не видержав щоб їй самій не сказати того.

— Моя кохана, так дальше не можє йти. Те, що тобі даю, мусить тобі вистарчити на все...

— Даєш мені що раз меньше. Я все записую, що видаю, можеш переглянути, що я одного крайцара не видам, де не треба.

— Ти записуй собі, або й ні, я з того не буду ситий, а я

більше не можу давати...

— Доси я на себе нічого не справила. Все йде на дім...

— Коли тобі мало, то візьми зі свого посагу, — сказав Пташок із досадою...

— Я посагу ніякого не маю, а ти про се добре знав.

— Пі, пані дзіко, напиши до брата, най дасть. Він мені вразно сказав, що для тебе лишило ся 1500 зл. Щось там вида-ло ся на виправу, а решта лишила ся... най пришле...

— До брата не напишу, пиши сам, коли хочеш, я про по-саг нічого не знаю...

Марійка не хотіла вірити в те, що говорив Пташок. Вона мала 1500 зл.? Чого-ж їй брат того не сказав? Та-ж ті гроші аж надто були-б вистали на скінченэ семінарії. Йї здавало ся, що була круглою, голою сиротою, а тут ось що показує ся. Чого-ж її так випихали з дому? Коли так справді, то її брат іще більше прогрішив ся супроти неї. Коли-б вона була се зна-ла, булаб ніяким сьвітом не пішла за між. То таки не мусить бути правда...

— Ти певно не віриш, що так було, але я переконав ся на власні очи. Книжка шаднича на 1500 зл. як бик, я її видів...

Тепер уже не підлягалс сумнівови, що так було. Отже во-на мала гроші, і вони десь там лежать без користи на те тіль-ки, що опісля дістали ся в руки сьому ледарови на пянство та карти...

— Коли э які гроші, то не позволю їх рушити, — сказала рішучо Марійка. — Коли виставала доси твоя пенсія на житэ, повинна вистати й далі. В тім лише біда, що від якогось часу я не дістаю того, що перше...

— Бо я маю й свої видатки, годі мені тут усе маринувати ся з тобою... Я хочу якось жити на сьвітї з людьми...

— Гадаю, що з людьми можна жити і без карт та пїятики

— Тільки прошу тої матерії не тикати! Що часом випю, то сього потрібно мені до здоровля, а що заграю собі часом, то так для розривки...

Такі розмови повторяли ся що раз частійше, від коли ста-ла до хати Пташків заглядати біда...

Марійка написала до брата довгий лист. Се було перше її письмо. Вона не для того описала братови свою недолю, щоб перед ним пожалувати ся. Вона пхала братови на очи ту крив-ду, яку їй заподїяв... "З печатку, писала вона, я тебе виправ-



дувала, що ти мусів пристати на мою продажу, бо до того силувала тебе жінка, вона-ж не була обовязана давати мені хліба. В неї-ж є своя дитина і коли вона нехотіла її кривдити, то на се не було ради. Але я довідала ся, що для мене були гроші і то так! Що було ізза чого скінчити мою науку... По щож було мене вибирати від Вайсової, де мені було так добре? Я була-б скінчила школу здорова, весела, свободна і була-б заняла в суспільности позицію, де могла-б бути для когось пожиточною. А так що? Ти мене викинув на силу за людину безхарактерну, нелюбу, мерзенну, п'яницю і картяра, за людину, з якою нема мені веселої години. І я зломана на душі і тілі, при топтана брутально, цілою силою волі і молитвою вдержую себе, щоб тебе, мого брата рідного, не проклинати, встаючи і лягаючи... Коли ти на стільки був недотенний, що при таких засобах, які я мала, не видер мене з під кормиги твоєї безсердечної жінки, та видав мене заміж за першого лінишого з краю, то чому ти мені й слозечком не сказав, що я не така бідна, як се мені твоя жінка заєдно цокотіла? Ти вважав мене за дитину, нерозумну і непрактичну, якій про грошеві діла не треба знати... Але віддавати таку нерозумну дитину на поталу такого бруса неотесаного, і виправляти її в світ за очі, то се тобі не вадило. І чим-же ти вииравдаєш перед Богом сеї тяжкий гріх?

“Я зломана на душі і на тілі. Невдовзі прийде ся мені відбути тяжкий термін. Дав би Бог, щоб я того не пережила, щоб враз загинула з тою істотою, якій сама маю дати житє.. Та не лякай ся. Мої уста навіть в хвилі смерти не вимовлять на тебе проклятя... ні, я і у хвилі смерти просити буду у Бога для тебе прощення і з сим словом кінчу се письмо... До мене не пиши, не оправдуй себе, бо то ні на що... І я більше до тебе не напишу, хоч би приходило ся на голодову смерть готувати ся, на що й заносить ся... Іще одно. Коли справді лишили ся які гроші, які маю право назвати своїми, то заказую їх видати в руки пана Пташка”.

Марійка почувла полекшу на серці, коли скінчила лист. Вона виляла у ньому усю свою жовч, яка від давна-давна на серцю накіпіла. Їй здавало ся, що мусіла се братови написати бо колиб мовчала, йому би здавало ся, що вона привикла до своєї долі, і тепер страх яка щаслива. Та коли лист був уже на почті вона рада була його завернути. Їй стало жаль брата. Він

же-ж не робив того з злого серця, хотів її добра... а вийшло ось що. То не може бути, щоб він не догадував ся з її мовчанки, що вона нещаслива...

Вона стала біля вікна, дивила ся на вулицю, на дерева у маєні зеленю. Як то цілком иньша весна була минулого року! Чи вона надіялась тоді, що її жде? І вона не втерпіла, щоб не заспівати:

Чи я в лузі не калина була?

Взяли мене порубали і в пучечки повязали,

Така доля моя...

Сю строфу вона вивела гарним мецесопраном із таким глибоким чутєм, із такою тугою і жалем, що самій від того задрожав голос, горло сіймав корч, і вона стала плакати.. По хвилі почувла за собою легенький шелест і оглянулась. Біля порога стояла Островська.

— Моя пані любенька, я не сміла вам перебивати, ви так гарно сьніваєте, що серце мов із воску...

— От сьніваю про свою долю, щоб легше поплакати.

— Та я знаю, що від плачу полекшає на душі, та годі так знову плакати і плакати, треба трохи вгамувати ся, бо се може вам на здоровлю відбитись... А особливо вам тепер дуже на себе вважати би...

— Ой, пані Островська, чи ви гадаєте, що мені на моім житю залежить? Хоч би і нині лягти в домовину! Що варте моє житє, чого я тут маю надіяти ся? Коли-б так Бога не боялась, то сама на себе руки наложила би...

— Ой не кажіть так, не кажіть, бо то гріх. Господь насилає на людей всякі хрестики, терпіня, треба їх спокійно зносити, а то прогнівить ся. Пан Біг не тільки терпів для нас, і ми повинні терпіти, бо ми не вгадаємо, для чого воно так.. А подумайте ще, що вмерти не так легко, часом утративши здоровлє треба довго мучити ся. Ось ви здорові, а тяжко вам терпіти, а що було би, як би хоріли кілька лїт? Вірте мені, бо я старша від вас і маю більше досвїду. В таких стані як ви тепер находитесь, можна собі через неухагу такого наробити, що калїцтво на ціле житє... І подумайте, як би то вам тоді жило ся? Тоді-б чоловік і не глянув на вас. Він любить вашу красу, ваше тіло, а не душу. Що-ж було би, колиб ваше тіло було хоре? Либонь на вулицю би вас викинув... А знову так жити без усякої надії, то також не годить ся. Воно ще щось таке

може стати ся, чого-б ми і не вгадали і буде все добре...

— Я не бачу виходу

— Але Пан Біг певно бачить. На нього здайте ся. Та я хотіла давно з вами про щось поговорити, та якось не сьміла...

— Що-ж таке?

— Чи ви приготувались на те, що має надійти?

— Як же-ж?

— Та треба пошити якісь сороченята, приладити пеленки. Потому вже пізно буде, як вас схоплять болі...

— Я про се й не подумала...

— Не дивую ся, то перший раз, то все треба жінці нагадати. Я мала при собі мою покійну маму, а ви не маєте нікого крім мене.

— Як же се зробити?

— Треба купити полотно, а шитье то я вам поможу.

— Богато на се треба грошей?

— Треба би зо двацять ринських.

— Госноди, з відки-ж я візьму таку суму?

— А то добре, а чоловік зід чого? Та-ж то його обовязок

— Він не дасть, бо не має...

— Але на горівку і карти то має...

— Я йому того не скажу...

— То я йому скажу, а як се не зможе, то мій чоловік йому скаже...

— Він тепер дуже в довгах. Жиди не дають дорогою перейти...

— Не жалію його, сам собі винен. Він колиб трохи жив інакше, стояв би краще як начальник суду. Дивіть ся на нас. Чи можемо з вами рівняти ся? Платня маленька. Кілька разів дістав чоловік нагороду за прилапанє злочинця, от за того панка. що я вам раз казала дістав сотку — тай на тім конець, а у нас довгів нема...

В тій хвилі прийшов Пташок із уряду. Він не любив Островських, а тепер, побачивши її в хаті, дуже скривив ся, хоч не сьмів нічого сказати...

— Пане Пташок, от саме ми про вас балакали... Чи ви вже замовили яку мадам для вашої жінки?

— Ні, пані дзіко, я гадаю, що ще час...

— Ви зле гадали, бо часу властиво ніхто не зміркує. Я вам раджу замовити стару Памулиху. Най прийде, огляне і най у-

же буде певно. То може прийти несподівано, а колиб її тоді не було, то що? Має жінка загинути? Гарно ви про жінку дбаєте що треба вам аж пригадувати...

— А чому-ж Марійка мені того не сказала?

— А то добре! А по кім більше надіяти ся досьвіду, по такій молоденькій людині, чи по вас старім? Гарний з вас чоловік. У вас жінка поти лише добра, поки маєте з неї вигоду, а опісля то чорт її бери...

— Пі, пані дзіко, я не маю крайцара...

— Мусить бути. Ви на те чоловік. Не пийте зо дві неділі, не грайте в карти, то гроші будуть...

— Що ви говорите, де-ж я пю, з ким граю?

— Но, но, ми знаємо добре. А в тім, що мені до того, гроші мають бути ниші по полудни і баста. Час летить. Отже тямте: Памулиха і 20 зл...

Пташок покрутив ся по хаті і вийшов...

— З такими людьми не можна інашке говорити. Побачите, що гроші будуть... Коли-б ви мали силу так із ним говорити, то він танцював би як на шнурочку. З таким то годі пашькати ся...

— Не штука вам говорити, коли ви його не боїте ся. Він знає, що коли-б вас зневажив, то ваш чоловік не дарував би йому того, а за мною хто постоїть?...

Тимчасом Пташок засоромлений і лихий бігав від одного Жида до другого, щоб позичити гроші. І таки найшов одного, але не задармо. То був Жид Ізак Цвайгенфельд, який займав ся тим, що скуповував у мужиків присуди на ріжні претенсії за половину ціни, а потім інтабулював їх на грунтах довжників і переводив безпощадні екзекуції... Він мав частенько діла з книгами грунтовими і з урядниками, що їх вели. Тепер саме мав він одно таке непевне діло, що лишє від урядника залежало, чи цілу претенсію втратить, чи ні. А урядник мав поповнити для його ратованя одну неправильність. Стало ся власне, що Цвайгенфельда попередили иньші вірителі і скорше повносили свої поданя о впис гіпотечний і вже були повписувані пльомбатури. Коли-б так урядник поворожив зручно з пльомбатурою, було би все гаразд. Коли-ж так остане, то Цвайгенфельд зі своєю претенсією при ліцитації злетить із гіпотеки і його гроші пропали...

Його табулярного попередника заступав тернопільський

адвокат, який не мав спроможности сконтролювати, чи пльом батура на своєму місці.

Цвайгенфельд думав саме над тим, як би то підійти Пташка, коли Пташок явив ся у нього.

— Пане Цвайгенфельд, — заговорив Пташок привитавши ся, — мені треба кілька блятів...

— А ніби у мене є гроші? То не мій інтерес давати гроші на проценти.

— Я вам за проценти нічого не говорю, ви мені так вигодить п'ятьдесятку на кілька місяців, бо мені дуже треба...

— Не можу, у мене гроші роблять гроші...

— Коли так, то бувайте здорові, але тямте, що прийде коза до воза...

Пташок хотів відходити, бо розсердив ся.

Він стільки робив чемностий Цвайгенфельдови, а сей ось що!

— Пождіть, пане секретарю, може ми зробимо який гешефт...

Пташок зупинив ся.

— Знаєте, яке мені нещастє трафило ся! Я купив претенсію на того Депту Стаха, ви його знаєте. Сума значнійша. Я заки виторгував, зробив цесію, подаю до табулі, а мені каже Маліцький, що мене випередив Розенцвайг зі своєю претенсією на 1000 зл. і я лишив ся на хвостіку...

— То зле, ваші гроші пропадуть...

— А що-ж би на то порадити? Як гадаєте?

— Пі, пані дзіко, коли вже є пльомбатура, то все пропало, пльомбатура то грунт...

— А як би так із пльомбатурою поманіпулювати?

— Не можна... Що вам до голови прийшло?

— Я не хотів би дармо, а вам і так треба грошей...

Пташкови прояснило ся в голові. А як би так Жида натягнути? Вправді те, чого він від нього жадає, пахне криміналом, і він не гадав на таке себе паражувати, але обіцяти можна. Жид дасть гроші, а потому можна буде віддати... А ну?

— З тим, пане Цвайгенфельд, треба осторожно, бо як би вийшло на верха, то кримінал нам обом...

— Нащо має вийти на верха?

— То можна би пльомбатуру вирадирувати... але то небезпечно...

- Ну, ну, робіть так, щоб було безпечно...
- Треба би й нумер протоколу змінити...
- Ну, ну, або то така штука?
- Штука не штука, але небезпечно.
- Кілько хочете?
- Сотку.
- Ов, ціла претенсія виносить двісті, то що мені лишить ся?

— Говоріть здорові. Двісті в капіталі, а відсотки, кошти, то буде друге стільки... За що будь я своєї кар'єри наражувати не буду....

— Ви казали, що вам треба пятьдесят...

— Пі, пані дзіко, мені її тисячка була би потрібна, та найтам, дайте 80...

— А буде все добре?

— Певно...

Цвайгенфельд вичислив гроші, а Пташок вийшов. По дорозі зайшов до Памулихи, замовив її і пішов до дому. Зайшов насамперед до Островської і дав їй трицять срібних та просив, аби все полагодила як слід, бо його жінка і слаба і непрактична.... Він навмисне так зробив, щоб люди знали, який він дбалий муж.

— А бачите, пане Пташок, на вас лише накричати, то все зробіте. Як би я була вашою жінкою, то ви були би не такий.. Я зараз піду до міста.

Пташок і не вступав до хати, лише пішов до Маргулєсової на пиво... Лишило ся йому 50 зл., про, які ніхто не знав... Справді робити якісь мальверзації він і не подумав. Оттак узяти щось із боку, то ще уйде, але наражувати себе на таке, нема дурня. Жид буде йойкати, грозити, допоминати ся звороту гроший. І він йому колись віддасть, але Жид не поважить ся позивати, бо й сам попав би у біду, що хотів урядника підкупити...

Пішов до уряду. Для цікавості отворив виказ гіпотечний Стаха Депти, де були дві пльомбатури, порівнав їх із протоколом своїм і аж запікав із радости; пльомбатура Цвайгенфельда була на першій місці...

— Той дурень Маліцький навіть не догадує ся, яку мені зробив прислугу, що дав Цвайгенфельдови фальшиву інформацію. Тепер 80 зл., мої, і Жид буде вірити, що я справді зро-

бив се...

Не видержав, щоб не забігти таки зараз до Цвайгенфельда.

— Пі, пані дзіко, ваша претенсія на першому місці. Лише тихо! Не допитуйте ся богато у Маліцького за тим, бо готов звернути увагу, що воно щось не так, він іще має все в свіжій пам'яті, і тоді нам обом біда...

— Але чи то певно?

— Ходіть зараз зі мною, то вам покажу. Або ні, так зле, аби ми оба разом ходили, прийдіть потім...

Коли Цвайгенфельд зайшов потім до уряду гіпотечного, Пташок показав йому чорне на білім, що його пльомбатура перша. Оба були раді, і оба сьміяли ся в кулак. Пташок сьміяв ся з Цвайгенфельда, а той із Розенцвайга, що його так випередив... Тої днини Пташок прийшов аж над ранком, п'яний до нестями. Впив ся з радощів...

### XLIII.

Кілька день опісля сиділа Марійка з Островською при роботі. Островська шила на машині сорочинята, кафтанички, все те таке малесеньке, що Марійка чудувала ся, що таке маленьке зство справді може бути на світі... Коли Островська скроїла одну сорочину, Марійка сіла до машини і заложила на місце полотно. Островська підбігла до неї і відібрала:

— О! О! Що вам, пані? Хиба-ж я на се позволю? Хочете собі біди наробити? Вам не можна тепер... Прошу мене пустити. Ви обрублюйте рукавці...

— Хиба-ж я не шила на машині?

— А коли то було? Ви тоді були панночкою, то що иньшого. Знаєте одна з моїх знайомих у такім стані лише кілька разів рушила ногою, то собі такої біди наробила, що хорувала більше пів року... То небезпечно. Кажу вам, тих кілька днів мусите пильно на себе вважати і не засиджувати ся на місці, лише ходити поволеньки... Ноги у вас не спухли?

— Ні!

— Бо то й таке буває. Ми жінки багато мусимо терпіти і мущина не годен збагнути того. Вони, коли-б мали понятє про те, що ми мусимо витерпіти то повинні би нас на руках носити...



— А що ту дитину жде, яка її будучність? Я уявляю собі, що й я була така маленька, що і мною моя мати тішила ся і зірку рада була для мене зняти, а що зі мною стало ся!

— Гріх таке говорити. Треба се Богу полишити, він опікує ся кожною хробачиною, не то чоловіком.

В тім часі, як на Марійку прийшла ся прикра хвиля, в Козові зайшла цікава подія. Начальник козівського суду став радником судовим і пішов до Золочева, а на його місце прислав верховний суд у Львові на тимчасового керманича суду, адюнкта судового з Вишнівчика Остапа Копача...

Копач за той час страшенно змінив ся, як чоловік, що втратив надію, мусів раз на все попросити ся зі своїми ідеалами і бажаннями. За два дні по своїм повороті з Перемишля він добачив на своїх висках кілька сивих волосків... Почував, що йому немов щось важне насіло на спину, і похилив ся. Літє попід очи поморщилось. Він перестав брити ся і запустив бороду, яка за короткий час дуже виросла... Хто його бачив перед місяцем, тепер і не пізнав би. Його начальник доміркував ся зараз, що Копачеви не повелось, і тому, щоб не задавати йому більшого болю, не питав його ні про що. Те саме наказав своїй жінці, і коли Копач у них появив ся, говорили про буденні справи... Але не міг заказати сього своїм дітям. Вони привитавши ся з Копачем, запитали хором:

— А вуянці нема?

Копач ужив усеї сили своєї волі, щоб не заплакати. Побілів на лиці мов полотно, закусив, губи і не сказав ані слова...

Тоді начальникова викликала дітей до другої кімнати і наказала їм не йти за вуянцю, бо ніколи не позволить їм іти до вуйка. Діти вили ся на маму великими очима не розуміючи наказу, а що з вуйком було їм дуже любо іграти ся, проте обіцяли матери, що будуть чемні. І за малу хвилю сиділи вже на колінах у Копача і ігрались його бородою. Копач цілував їх по черзі, а начальникова побачила в його очах сльози, і їй стало жаль того бідного чоловіка. Тоді Копачеви розмякло серце, і він розповів своїм приятелям про своє нещастє.

— Хиба-ж ви могли додержати слова і не переписати ся з своєю любкою? — кажа начальникова.

— Я раз писав і не дістав ніякої відповіді. Я вважав се за пригадку з її сторони на нашу умову і тому не писав більше.

Коли надійшло зі Львова перенесенэ Копача на заступника до Козови, він ані разу тим не збентежив ся і рад був, що покине се місце. Серед нових людей може скорше вилічить ся з сього болю і забуде. Натомість за ним дуже жалували всі. Начальник і його жінка аж посумніли, діти плакали, а народ із докочличних сіл зібрав ся прощати його. Копач попрощав отця Іляріона, у якого бував частенько, попрощав читальню і поїхав. Він знав із досвіду, що його заступство може потривати і цілий рік, тому перебрав ся до Козови з усім крамом і забрав маму відразу...

І в селах, якими переїздив Копач, що належали до вишнівецького повіту, збирав ся народ у святочних одягах, заступав йому дорогу, щоб попрощати ся. Кожде пхало ся, щоб поцілувати його в руку. Стара Копачиха сиділа біля свого сина і плакала з радощів.

Серед таких овацій переїхав Копач свій колишній повіт і над вечером приїхав до Козови...

Поки що примістив ся в заїзді, бо з помешканя таки в судовім будинку на другім поверсі ще не забрав ся старий начальник. Другої днини відібрав урядованэ. Йому представив ся цілий судовий персонал...

Копач придивляв ся кождому з окрема, аби його добре затямити, а потім промовив до них чого саме від них буде вимагати. Особливо клав вагу на те, що урядник по при сповнюванэ своїх обовязків, по при пошану свого становища, повинен тямити, якій ідеї він служить, що суд повинен бути добродійством для суспільности, повинен кожду одиницю, яка з ним має діло, без огляду на се, чи се пан, Жид, чи мушкетер, стрічати ввічливо, бо брусоватого поведеня з сторонами він не стерпить...

Того дня, як Копач відібрав урядованэ, у Пташків уродила ся дочка...

#### XLIV.

Пташок, коли проминуло перше зворушенэ, був незадоволений тим, що стало ся. Стільки гармідеру в хаті; навіть нема де гаразд проспати ся по обіді та і в ночі нема супокою. Дитина була слабосильна, недужа і плакала по ночах. Пташок не привикши до того, будив ся в ночі, коли не пішов п'яний

спати, і проклинав голосно. Марійка мусіла винести ся з своїм ліжком і колискою до другої кімнати.

Вона стала гарнійшою, як саме жінка в двацятім році життя по першій дитині. Її стать була така маєстатична, що справді мусіла подобати ся кождому, хто на неї глянув. Як лише підняла ся з постелі, взяла ся знов до науки з Галюсею, бо час іспиту вже наближав ся.

І справді Галюся зробила іспит так гарно, що всі не могли надивувати ся її знаню. Вона випередила геть своїх ровесниць із другої класи, а про Пташкову стала йти добра слава. Стали й иньші переказувати до неї, чи не взялась би їх дівчат учити, але тепер у Марійки не було часу. Все була занята домашнім господарством і дитиною. Пістунки не приймала ніякої, бо не було за що, і мусіла обходити ся при дурноватій і непонятливій Параньці...

Згодом Марійка завважила, що Паранька не поводить ся супротив неї так як треба, що її не слухає і стає до неї "з писком". Що се може бути? Вона жалувала ся перед чоловіком на Параньку, а він сказав їй просто, що иньшої слуги шукати не буде. Що робити? Островської вже не було в Козові. Не було широї людини, у кого би порадитись... Треба було терпіти не лише чоловікови, але й такому нешкребтаному еству як Паранька....

А чоловік тепер майже не звертав на Марійку уваги. Він пересиджував коли не в бюро, то у Маргулєсової, до дому приходив лише їсти і пізно в ночі спати, а на дім давав що раз менше...

Марійка стала терпіти біду. Треба було конче заробити й собі, і вона приняла лекцію двох дівчат у місцевого сьвященника. А що не все могла відступити дитину, то дівчата приходили до неї до дому.

На місце Островського прийшов другий вахмайстер, жонатий те-ж. Але Марійка не наближала ся до них, чуючи через сїни, як заєдно сварили ся обоє. Других Островських не легко знайти, — подумала Марійка зітхнувши тяжко...

Одної ночі Марійка не спала за для дитини, що дуже плакала. Вона навіть не роздягала ся. Коло півночі вийшла зі свічкою за чимось до кухні, і тут застала свого чоловіка роздягненого в такій позиції, що кров у ній застигла з сорому і обридженя. Вона зачинила мерщій двері і пішла зворушена до

своєї кімнати. Тепер їй стало ясно, що в її хаті під її боком творить ся... От чому та проста дівка так роззухвалила ся! Тепер їй уже ясно....

Най же-ж так усе буде, вона на його й не погляне.. не стане йому перепиняти... Одно, що її ворушило, то те, що її муж таке погане эство, що проміняв її на такий нужденний огарок. Та з тим їй буде ліпше, коли-б так від початку було... А то ні. Сей поганець мусів її перше понизити, знівечити, виссати її молодість, а тепер покинув, як витиснену цитрину...

А Пташок нічогісінько не робив собі з того відкриття своєї жінки, лише засів до сніданя, немов ніколи нічого не було. Марійка не втерпіла, щоб не розмовити ся з ним.

— Я сеї ночі зайшла до кухні...

— Так? Прилагодь собі що треба з вечера, то не будеш потребувати в ночі по кухні ходити... Можеш перестудити ся

Пташок говорив із таким безличним цинізмом, що Марійка задубіла.

— Знаєте, мій пане, що я не мала понятя про вашу безличність. Ви дуже добре знаєте, що я в кухні бачила, і ще сьмієте так до мене говорити?

— Не так остро, моя пані, я так роблю, як мені подобається ся, бо я свій пан. Розумно? За довго мені було виждати. Впрочім ті попівські "делікатеси" навкучились...

— Отже добре, ми не знаємо ся від нині...

— І овшім, і овшім, дуже з того рад... А з Паранькою поводи ся мені по доброму, аби ми не посварили ся... Паранька теж Русинка, як і ти, але вона собі проста, натуральна, така, як Русинка має бути. А моя пані не своїй ролі, вийшла поза свою сферу і тому така несмачна...

Він вийшов до бюро не кажучи Марійці ані слова більше і не споглянувши навіть на дитину...

Розуміє ся, що при таких відносинах не могла Марійка довідати ся, хто новий начальник, і не знала, що її Остап так близько...

Вона швидко освоїла ся з тим, що в її хаті творило ся. Вона-ж тому не була винувата, а згодом мусіла признати, що так ліпше. Мала супокій від тої мерзеної людини, а се рівноважило те обриджене, яке відчувала дивлячись на дурновату, зухвалу Параньку і на свого мужа...

Копач завів у козівським суді так званий судовий день.

Була на се призначена п'ятниця, коли міг кождий приходити до суду і вносити позви до протоколу. Народ довідавши ся про се ходив до суду, мов по сьвячену воду... При тій нагоді Копач довідав ся, що один мужик заплатив два ринські за витяг табулярний і ще його не має...

— То не може бути, — каже Конач. — За витяг табулярний належить ся стемпель на ринського, а більше нічого...

— Е, то стемпель своєю дорогою, а від руки ще треба дати...

— Від руки не належить ся нічого..

— Та де, прошу пана адюнта, то у нас платить ся все, хоч би хотів чоловік почути, який там номер у "мавпі" або в "табелії" записаний, або яка "парцелія". Тамтой пан на долині, то й говорити не хоче, поки не положиш ринського...

— Що за пан на долині?

— Аво, той, прошу панської ласки, що все так пікає...

— Який то? — питає Копач писаря.

— То пан секретар Пташок.

Відправивши людей, Копач післав за Пташком. Пташок явив ся невиспаний. Він був на сніданю, а по обіді трохи заснув...

— Пане Пташок, — каже Копач дивлячись йому просто в очи. — Дійшло до мозі відомости, що ви берете гроші від хазів за витяги гіпотечні і за інформації з книг ґрунтових. Пригадую вам, що се не вільно, і коли довідаю ся про такий новий випадок, який став би ся по нинішнім дни, то не мине вас дісциплінарка що пайменьше...

— Пі! пані дзіко, — заговорив паляканий Пташок, — я лише за те, що роблю в позаурядових годинах..

Копач відступив від Пташка, бо саме, коли відізвав ся, на нього вдарив смердючий, квасний сопус із напиків...

— В годинах позаурядових не потребуєте сидіти в бюрі. Тут нема такого навалу праці, щоб в урядових годинах її не можна було зробити. Лише урядових годин треба пильнувати, отже тому, що ніхто того не сконтролює, чи ви що робите в урядових, чи позаурядових годинах, і ніхто не сконтролює, за що кажете собі платити, то заказую вам урядувати позаурядово... Іще одно...

— Пі, пані дзіко, я лише чарочку до обіду. Мій жолудок такий, що як не випю чарки горівки, то би-м ложки страви

не взяв у рот....

— То неправда. Горівка не дає апетиту і нікому на здоровлє не вийшла... Впрочм по обіді ніхто горівки не пє, а від вас смердить як із пропінації... Ви жонатий?

— Жонатий і дитина э...

— Тим паче ви повинні вважати. Скажіть мені, чи вам не соромно загорити слово до жінки по пяному, дитину поцілувати... фе!

Він дав знак Пташкови, і сей зараз вийшов.

— А то гадюка, — думав Пташок сходячи по сходах до свого бюро. — Лихий як собака, а такий гордий, що страшно йому в очи подивити ся. Він справді готов укусити. Треба берігти ся. І що я тепер зроблю? Я з пенсії не годен вижити, без тих спортлів що я зроблю? Треба буде потиснути мого швагрунця, най присилає гроші, бо тепер то справді Жиди не дадуть мені дихати.

Пташок прийшовши до бюро, виймив листок паперу і став списувати свої довги, о скілько був у силі зятямити вірителів і довжні суми. Потім на всякий випадок добив іще третину, з чого вийшла цифра, якої мав зажадати з жінчиного посагу. Він став писати довжезний лист. Та до писаая не був привичний, бо доси заедно переписував те, що написали иньші в шабльоновім урядовім стилю, який він знав на память. Пташок укладав собі бруліон листа, перечеркував, зміняв, а далі подер і кинув, зачинаючи на ново... Люди ждали на пана "табелянта", та він і уваги на них не звертав. Те хамство винно в сій його біді. Коли-б тої якийсь не вихляпав язиком перед начальником, було-б усе гаразд, були-б ви небожата тепер не вистоювали і я був би дешо заробив, а так вибачайте, самі тому винуваті.

Мужики зі звісною терпливістю стояли не рухаючись, поки пан "секретар" не скінчить своє діло, хоч уже сонце клопило ся до заходу.. В тій тяжкій роботі перебив Пташка якийсь чоловічок, що саме вийшов до уряду...

Високий ростом, із кудлатою рудою чуприною, з такими-ж стрепіхатими вусами, давно не бритий, з синіми плямами на лиці і червоними очима, Одягнений був у старе полатане і витерте літнє пальто, подерті штани без гузиків і в подертих черевиках. Брудний ковнір і така сама сорочка. На шиї стара краватка, що з заду сторчала геть висше ковніра.

Він став біля порога і дивився вперто на Пташка. Виглядав на паницю-волоцюгу, з яким не конче любо здибати ся на самоті, а в лісі то таки лячно...

Мужики побачивши такого гостя, який певно прийшов за ділом, не мали надії полагодити "табелії", бо вже-ж як прийшов "пан", який би він не був, то йому мусить бути перше.

Пташок остав сам на сам із "паном". Він перервав свою роботу, яку мав зачинати третій раз, і поглянув:

— Чого вам треба?

— Не пізнаєш мене, Френдзю?

Пташок приглянув ся йому ближше і аж перехрестив ся:

— Пі! пані дзіко, що я бачу, то ти Чернецький? Що із тобою? Та як ти виглядаєш!

— От як бідний подорожний. Та що тобі, ти пан.

Оба кинулись собі в обійми і стали цілувати ся. Чернецький мусів аж нагинати ся до маленького Пташка цілуючи його...

— Я довідав ся що ти тут, і аж сюди зайшов, щоб з тобою побачити ся...

— Де-ж ти за той час блукав, що ми так довгенько не бачили ся?

— От, як бідна сирота. З Радимна — правда з Радимна? — ми розійшли ся. Ти пішов писарювати до Перемишля, а я вибрав ся в гори до судів повітових. Не люблю великоміського гамору. Я діурнував у Добромили, в Старій Соли, потім пішов до Старого міста, і тут мав такий фатальний пех, що аж під млин попав ся до Самбора...

— Як то під млин? Під колеса? — питав наляканий Пташок...

— А правда! Ти Самбора не знаєш. Під млин, то значить те саме, що під ключ, бо там кримінал лежить біля млина...

Пташок дуже скривив ся. Хоч він колись-то приятелював із Антком Чернецьким, ходили разом до школи, а потім разом були діурністами в однім суді, разом мешкали і разом їли, при однім столі і з одного каламаря писали, то все те було колись. Тепер Пташок ц. к. урядник XI ранги, а сей панок і з криміналом уже знає ся...

Чернецький мов відгадав його думки, бо так заговорив:

— Ти, Фредзю, не роби собі з того нічого, бо даю тобі



чесне слово, що мене всадили за дурницю. Впрочім я набрався вже розуму, я обережний і невию тебе не скомпромітую...

— Чого-ж ти сюди примандрував?

— Хочу осісти в Козові. В тамтих сторонах мене вже знають. Я діурнував також і в самбірським суді перед тим, заки попав до Старого міста...

— Що-ж ти тут робити-меш? Не знаю, чи дістанеш тут діурну, бо тут усі місця заняті.

— Е! Ні! То цілком не поплачує. Робити як чорний віл цілу днину за яких там 12, 15 зл., то не оплатить ся. Я, бачиш, працював також у одного адвоката і маю трохи вправи під тим зглядом...

— Хочеш вести писарку?

— Еге-ж

— Тоб о покутну писарку?

— Називай її покутною, а я буду вести явно. Знаєш, яке маю гарне письмо, в кошценті я тако не аби який, то-ж по-рафлю наисати гарно і добре...

— Пі, пані дзіко, ти зле вибрав ся сюди і то тепер. Тут саме відійшов старий начальник, а настав тимчасовий заступник, острый як бритва і дивить ся кождому на пальці.. Тут було кілька Жидків писарів, яким не зле вело ся, то так їх узяв у купу, що тепер із голоду здихають...

— Бо мав рацію. Прошу тебе. Такий Жидок ні каліграфії, ні ортографії, набацькає як курка лапкою і розуміє ся, що суд відкидає. Але коли напише ся порядно...

— Пі, пі, він приймає лише ті письма, що вносять адвокати...

Чернецький махнув згідно рукою і усміхнув ся...

— Маю цілу ризу паперу з печаткою і підписом адвоката і на якийсь час вистарчить...

Пташок вибаранив на нього очи.

— Чого-ж так чудуєш ся? Такого паперу можна так само купити, як кождий иньший крам. Так практикує ся, а э такі адвокати, що тим крамом торгують на ширшу скалю... То не злий інтерес. Подумай, що я плачу за аркуш по шістці, і ще свій папір даю, чи не добре?

— Та-ж то надужитэ! — закричав Пташок.

— Слухай, мій Птасю, і не будь дурненький. Не то надужитэ, що хтось зробить, лише те, що виловлять. А тут нема

ніякої небезпеки, отже і надужитя нема. Як тут викрити надужитэ? Суд спитаэ такого адвоката, чи він робив те письмо, а він скаже: не тямлю, але коли э на ньому мій підпис і моя печатка, то певно я... Адвокат маэ право робити письма і їх підписувати... Правда? Маэ. Але він сам усього не робить і виручаэ ся своїми людьми під своєю фірмою... Правда? Отже він так само може виручити ся і мною... Отже бачиш, Птасюню, що все в порядку...

Пташок хитав головою, хоч Чернецький цілком його переконав.

— Будь як будь, але з нашим начальником нема жартів. Він усе пронюхаэ...

— Як він зве ся?

— Копач.

— Копач? Чи не Остап?

— Таки так...

— Знаю його з Самбора. Він за моїх часів був авскультантом, такий чорнявий, присадкуватий...

— Такий, такий, але він прийшов сюди з Вишнівчика...

— Ну, так, а до Вишнівчика прийшов із Самбора..

— Ти з ним знайомий?

— Я його знаю, а він мене ні, куди мені? То було перше око у самбірського президента... То він уже начальником?

— Лише заступаэ...

— Го! го! Велика голова, здібний, але і з ним можна порадити...

— Дай Боже, а мені здаэ ся, що трудно. Насамперед то великий хлопоман. Уяви собі: сам робить що п'ятниці хлопам позви, а нині як довідав ся від одного, що я часом візьму кілька шісток за інформацію, то мене страшенно зчесав і загрозив дисциплінаркою...

— Птасю! — каже Чернецький клеплючи його рукою по плечи. — Дякуї богам, що мене сюди прислали: тепер я як правний дорадник буду брати за інформації, а ми оба поділимо ся. Чого-ж ти так на мене вирячив очи? Так можна. Той твій Копач мені не закаже брати, бо я приватна людина...

— Хиба-ж люди до тебе втрафлять?

— Говори здоров. Я буду тут крутити ся, буцім то за иньшим ділом. Хлоп прийде, ти скажеш, що не маэш часу і покажеш на мене, що я від адвоката. Розуміэш? Решта, то вже

моя річ...

— Пі, пані дзіко, то знаменита річ... Певно, тут від тернопільських і бережанських адвокатів стільки пляє ся ріжних мешуресів, хто-ж то сконтролює?

— От бачиш, Птасю, що ти догадав ся. Памятай! Рука руку мпє... Тепер заказ Копача пі нащо... Але знаєш що? Ми тут гаду-гаду, а я страх голодний. Пішов би де випити шпанса... дай шістку...

— Пі, пані дзіко, або я маю? Пожди ще маленьку хвильку, зараз буде шеста і ходи до мене на підвечірок...

— Хиба-ж ти жонатий?

— Пі, пані дзіко, ще й як? Вже й дитина э..

— Ну, гратулюю! Але слухай, Птасю, мені не подобає ся, що ти на кім інтратнім становищі, тай не маєш шістки... Чи не любиш ти теэ?

Чернецький ударив себе пальцем по горлі, а се мало значити, чи Пташок часом не п'яниця...

— Пі, пані дзіко, де-ж там. Але житє чоловіка жонатого багато коштує... Ходім.

Пташок позамикав ша вийшли...

— Слухай, Птасю, де тє слив ся?

— Попадянка, в семінари була?

— Ого, то вибачай, але я поки що не піду до тебе.. Гляди, який я обшарпаний і не бритий...

— Будеш передягати ся? Де-ж твої річи?

— Ти, Птасю, наївний, як усе. Мої річи одні на мені, а другі ще в склепі...

Пташок не порозумів добре... Йшли біля Маргулєсової і туди потяг Пташок давнього колегу, щоб випити і перекусити на борг.

— Птасю! Ти мені мусиш зробити одну прислугу. Я не маю готівки, але не бою ся, бо моя голова і меткість варті більше, як готові гроші... Тут мусить бути якась торговля готових одягів. Ходи і заручи за мене, а я в коротці сплачу... Ну, ходи, бо зайде шабас. Не пожалуєш того, бо я потрафлю віддячити ся.

Чернецький так напирив на Пташка, що він, і не стямив ся, як вийшли оба і опинили ся перед склепом із тацитотою.

Чернецький перебрав ся від сорочки до чобіт. Жид зривував усе, а Пташок заручив, що за місяць усе буде заплачене

Потім поступили ще до голяра, де Чернецький дав себе обри-ти і обстригти, за що Пташок заплатив своїми. На своє лах-мітє Чернецький і не глянув і покинув усе у тандитника..

— Ну, тепер можу зложити твоїї панї свої поважанє..

Марійка саме кормила дитину, коли почула в сїнех, кроки і розговор чоловіка з Чернецьким. Се її здивувало, бо Пташок ніколи не приводив, до дому своїх приятелїв. Вона мерщїї по-клала дитину в колиску і позащїпала груди..

Пташок відчинив широко двері і попросив гостя передом Марійка, побачивши гостя, почула з першого погляду до нього відразу. Його почервонїле від перепюю лице пригадувало його минувшість..

— То мїї старий знайомий і товариш пан Чернецький — а се моя жінка....

Чернецький приступив до Марійки кадрилєвим кроком і, беручи її за руку, заговорив, надаючи свому голосови нїжнос-ти, на яку лише мїг спромогти ся.

— Позвольте панї зложити на вашїї прекраснїї ручцї, по-цїлуй обожана вашой краси... Ваджу, що мїї старий приятель має аристократичний смак.

Пташок страшенно зрадїв від того компліменту, засьміяв ся тай запікав..

Марійка вихопила свою руку і виїшла до другої кімнати. Чернецький оглянув її оком знавця і підкрутив стрепїхатий вус.

— Ти, Птасю, в чїпцї вродив ся, — каже Чернецький. — Така краля, без обиди кажучи, не для тебе... Та як бачу, ти навіть не привитав ся з нею, коли приїшов. Чи ти розумїєш, що то краса? Я таку жінку не мїг би нацїлувати ся..

— Пі, панї дзїко, я так був занятїї представлєнєм, що забув ся..

— Чи не була коли твоя жінка в Самборі ?

— Пі — там до школи ходила, заки пішла до сємінарії.

— Я собі її щось пригадую, мов крїзь сон.. Як вона з дому?

— Поницька.

— Рихтиг! Її батько був парохом у Страшевичах коло Самбора...

— То-то-то!

Чернецький став щось пригадувати собі, а по тїм усьміх-

хаючись заговорив:

— Ти не знаєш, що ти посїв: така жінка, то капітал, побачиш...

Пташок узяв се за звичайний комплімент і знов засьміявся.

Марійка не виходила з кухні; Пташок, перепросивши гостя, подав ся туди за нею...

— Прошу дати підвечірок і для гостя...

— Дуже добре, лише нехай мене ваші гості не обиджають.

— Компліментом? — каже здивований Пташок.

— Такі компліменти обидливі. Винесеш, Паранько, для нас підвечірок, бо я туди не вийду...

— Пі, пані дзіко, — обидив ся Пташок, — лише без комедії. Прошу мені сцени не робити при чужім чоловікови. — Він подивив ся на неї так грізно, що годі було дальше супротивляти ся. І вона вийшла. Чернецький прискочив знов до неї.

— О! пані, ми навіть трохи краями, бо і я з Самбора, то э, я там був. Вашого покійного батька знав я добре, і вас знаю добре, так: знаю ще, як дівчиною були... Як учили ся, як приготовлялись до семінарії...

Марійці вдарила кров до голови. Він пагадав їй колішнє таке гарне, таке чарівне, мов сон маєвої почп... Та чого він говорив про те, як вона приготовляла ся до семінарії? Хиба-ж він мав на думці Конача? Марійка налякала ся того чоловіка.

При каві Марійка сиділа мовчки. Чернецькому не зачиняв ся рот. Він усе мав щось оповідати про різних людей. Знав дуже багато, бо вештав ся по цілій Галичині.. Пташок не покмітив замішаня Марійки.

По підвечірку вийшли оба з Пташком на прохід, бо була гарна днина... Пташок запросив його при Марійці на вечерю тай на ніч. Чернецький намагав ся, щоб і Марійка пішла на прохід, бо дуже гарний вечір... Се їй конечно треба, бо, кормлячи дитину, повинна вживати руху і свіжого повітря. Марійка вимовляла ся, що ні з ким лишити дитину, а Пташок покинув, що вона не любить ніколи виходити з дому...

— Ти, Птасю, марнуєш свою жінку, держачи її заєдно в хаті. То для неї і для дитини нездорово... Впрочім ти пішов би високо в опінії публичній, як бї люди знали, яку ти маєш гарну жінку... То так, небоже, гарна жінка, то також капітал...

- Вона не хоче ходити і баста..
- А від чого твоя повага як чоловіка?
- Пі, пані дзіко, та за косу її не потягну..
- Ото сказав. Таку жінку треба шанувати як око в голові
- Та вона либонь не з любови за тебе вийшла..
- Пі, хто там знає. От кожда дівчина буцім то не хоче, а я її не оглянув ся, як мене висватали і оженили.
- Хто?
- Знав ти радника Радецького? Та як же, знав, бо він був нашим шефом у Радимні..
- Ага, догадую ся... Радецький певно, а властиво Радецька хотіли зробити пільгу її братови і тому впхали тобі. Ну, чорт бери, про любов тобі й не снити, але про то така жінка, то твоя зьвізда..
- Пі, пані дзіко, признаю ся тобі по щирости, що мені досить уже тих фохів і гримасів. Вона до мене не заговорить..
- Певно, і тобі би стало все ясно, як би ти знав те, що я знаю.
- Що таке? — Пташком заволоділа відразу заздрість. — Може ти що знаєш? Говори зараз.
- Пташок піймав за руку Чернецького і став нею потрясати, у нього сьвітили ся очи, як у вовка, а з рота потекла піна..
- Заспокій ся. Те, що я знаю, нічого злого, противно, се така річ, на якій можеш зробити добрий інтерес.
- Скажи!
- А зробиш яку дурницю?
- Ні.
- Дай мені слово, що задержиш се в тайні до часу, поки тобі не скажу, що можеш із того зробити ужиток.
- Даю слово.
- Ото-ж, мій Птасю, річ така, що твоя жінка любила твого шефа Копача, а він її. Всі говорили про се, що поберуть ся.
- Хиба-ж вона її тепер?
- Тим ліпше для тебе.
- Як то ліпше?
- Ти, Птасю, вибач за слово, страх дурний... Коли вони люблять ся, то доки він твоїм начальником, можеш робити, що тобі подобає ся.... Ага! Чи він жонатий?
- Ні, живе тут із мамою-хлопяшкою..
- А чи він знає про твою жінку?

— Либонь ні, бо вона нікуди не виходить..

— Так і добре. Ти роби як і доси, бери що дають, а як би він тебе чіпав, тоді пішли до нього свою жінку. Для неї він зробить усе, і заступить тебе, затушує, вибілить твою табулю, а ти зачинай з початку... Вір мені, в таких справах я знавець. Такий закоханий панич для спіднички зробить усе..

— Се не може бути, я не дам себе так споганити..

— Дуреть ти. Так у світі водить ся, і на тім люди роблять чудові інтереси. Щож тобі із такої жінки, що до тебе не заговорить, що тебе ненавидить? А вона піде до свого милого, як муха до меду, і буде тобі за те вдячна. Відносини твої прекрасно уладять ся... Вір мені, аби лише раз... По тому мужить тебе покривати, бо по просту загрозиш йому скандалом. Кажу тобі, засилить ся. Такі скандали можуть погано скінчити ся, от і буде бояти ся, бо то чоловік амбітний. Так, небоже, з любови зрезигнуї, бо її не покштуєш, а клепли зелізо поки тепле. Зрештою буде досить і для тебе. Побачиш, як вона буде з тобою гарно поводити ся! коли даси їй волю в тім, що їй любо...

Чернецький говорив так переконуючо, що Пташок остаточно дав переконати ся... Щож то шкодить?

Вернули до дому. Підчас вечері Чернецький був дуже веселий і говіркий. Він радів, що повелось йому повернути Пташка на свою думку. З того і він буде користати, бо його покриє Пташок..

Пташок сидів мовчки, приглядаючись своїй гарній жінці. Він аж тепер звернув увагу на її теперішню красу, коли її завважали инші, коли на тій красі мав зробити інтерес, продаючи її другому... Хвилями його опановувала дика зависть. Він був би кинув ся на Марійку і шарпав її біле тіло кіхтями для того лише, що вона була його власністю, а мала дістати ся другому. Дивив ся на неї, як на страшну грішницю, яка ще не згрішила, але була на те призначена. І він бачив її в обіймах Копача, уявляв собі, як вона дивити-меть ся на Копача, обіймати-ме його, цілувати цілою силою своєї закоханої душі. А як вона відвертала ся від нього, законого мужа, з відразою, ніколи не дотуркнула ся його своїми устами і на його горячу любов поводила ся як камінь, без капинки чутя! І на Копача він був лютий, що він щасливіший від нього, бо його полюбила та прегарна женщина. Але він йому відімстить за



се, на вколішках його просити-ме, аби не робив скандалу і за для того все зробить для нього.. Нехай лише засилить ся, а на таку принаду мусить спіймати ся, хоч би який хитрий воробчик...

Пташок так був перенятий своїми думками, що зовсім не чув того, що говорив Чернецький. А той говорив так поважно, що мусів мовчазливу Марійку втягнути до розмови. І вона забула, з ким говорить. Бачила перед собою о ціле небо розумнійшу людину, як її чоловік... Та ось Пташок обдумавши усе гаразд, зівнув і сказав, що пора спати...

Марійка вийшла і прикликала Параньку стелити панам, одному на софі, другому на постели. Оба приятелі сиділи довго в ночі, шепчучи собі широкі пляни на будуче..

Другої днини Чернецький наняв собі хату і розпочав своє ремесло.

Пташок сказав одного дня до Марійки:

— Знаєш, я вже маю нового начальника...

— Не знаю, бо мені того не треба знати...

Пташок дивив ся на неї, чи се питає не зворушить її, але Марійка ані оком не моргнула.

— Не знає нічого, — подумав Пташок, — тим ліпше. Може не схотіла би в данім разі піти, а так пішлю її колись будім то просити за мною, вона піде, нічого не прочуваючи, тоді пізнають ся голубята і лапка замкнеть ся...

#### XLV.

Одного гарного дня, йдучи по обіді на прохід Бережанською вулицею, Копач почув плач дитин і мимоволі повернув туди голову. На ганку одного домика проти сонця стояла молода жінка з дитиною на руках. Копач доглянув її. Се була Марійка, що вийшла з недужою дитиною на сонце прогрітись. Копач пізнав її відразу. Пристанув на хвильку і приглядав ся близше. Може се сон? Ні, ті самі риси лица, те саме буйне, чорне волосє обвинене в кружок поза головою, та сама стать. Копач мало не скрикнув, але стямив ся і пішов далі, приспішаючи ходу.. Як же вона сюди опала, бідна? Чи знає вона про нього? Ліпше, як би не знала, на що серце ранили? А певно, що його не пізнала бо її не ворухнула ся, а се-ж не можливо...

Відійшовши трохи далі, подибав знайомого Жида і запитав, хто живе в тамтім домі?...

— Пан секретар із суду Пташок...

Копач пішов далі. Що то була Пташкова жінка, про се довідав ся, а що то була Марійка, се було безпечно, бо-ж пізнав її.

Ось де вони зійшли ся! Вони так близько себе, а про те між ними така страшна пропасть, якої не перейдеш. Копач рад був дізнати ся, як їй живе ся, чи вона хоч трошки щаслива? Що вона не з доброї волі вийшла заміж, се знав добре. Та чи вона освоїла ся з тим, чи забула колишнє, чи почуває хоч трохи привязаня до свого мужа? Копач рад був одягти ся в якийсь казковий плащ, щоб його ніхто не побачив, аби поглянути тайком на Марійчине житє-бутє. Її чоловік, то Пташок, сей паниця, хлопська паявка в одежі урядника, поганій і дурній. Як же вона могла того чоловіка полюбити? А проте вона мусить із ним жити, бо він має до неї право... Копач може перший раз став обурювати ся на таке жорстоке право. Чи має зблизити ся до неї, відновити зносини, потішити її, подати помічну руку? Або таки намовити її, щоб покинула нелюба і пішла з ним жити? Задля неї він був готов посьвятити все, своє становище, надію на аванс, і піти з нею на край сьвіта... Та від тої гадки він аж затряс ся. Він мав би ломити законний порядок, бунтувати против права, яке він дуже поважав? Значилоб се, як би сьвященник зруйнував церкву, в якій поставили його служити. Годі. Треба оминати її, а всяку думку про неї відкидати, як недозволену і грішну... З такими думками вертав Копач до дому. Марійки вже не було на дворі. Копач не втерпів, щоб не поглянути в той бік, та замість Марійки побачив грубого вахмайстра від жандармів із люлькою в зубах. Сей уклонив ся Копачеві і присїв знову на своєму місці.

Хоч як силкував ся забути про Марійку, та вона знов наслідком сьгоднішньої стрічі не сходила йому з думки. Йому зявляло ся її становище чим раз поганійшим, бо зараз ставав йому перед очима Пташок, якого він незлюбив тепер із цілого серця. Він вліз йому в дорогу і зруйнував ціле його щастє. Такого паницю і недбайлюга міг Копач при першій нагоді пустити на зелену траву, але па тім потерпіла би Марійка, що з ним звязана на віки. Копач рішив ся опікувати ся Марійкою

потай, так, щоб нічого не догадував ся ніхто...

Тимчасом Пташок, від коли завів компанію з Чернецьким не знав жадного впину в своїм поступованю. Тепер мав гроші Брав їх від мужиків, від Жидів і від адвокатів і казав оплачувати собі кожний крок. Чернецький завів у себе "канцелярію" і провадив діло на велику скалю. Робив хлопам позви, оборони, репліки, дупліки, вносив апеляції, і взагалі чого кому було треба. Все те мало гарну форму і адвокатську фірму. За свої роботи казав собі багато платити. Обчислював се так, що воно трохи менше виносило, як би кому було треба поїхати до Бережан або до Тернополя. Платив усе готівкою і мав у Козові кредит. Пташка займав теж у своїй канцелярії, поручаючи йому справи табулярні і за се платив йому дещо. Тепер годі було пізнати колишнього волоцюгу. Вбирив ся чисто і гарно і ходив у циліндрі. Люди ходили до нього як по сьвячену воду. Навіть деякі околичні дідичі ходили до нього за порадою. Було все явно і славно. Навпаки Пташок падав що раз низше. Увесь свій дохід пропивав або програвав у фербля, і не один ринський перейшов таким побитом у кишеню Чернецького, що мав дуже тверду голову на напитки і грав дуже щасливо...

Чернецький був проворний чоловік. Пташок був йому потрібний і для того терпів його лише, а при нагоді брав його з гори. А Пташок, подивляючи його висшість, підлягав йому у ві всім. Чернецький був частим гостем у Пташка. З Марійкою поводив ся як джентельмен, а його поведенє відбивало дуже від простакуватого поведеня Пташка. Супроти Марійки він уложив собі плян, ішов поволи, але постійно до одної мети: довести Пташка до ще більшого упадку, тоді Марійка безперечно плюне на Пташка і піде за ним. Такий плян видав ся йому можливим. Він покмітив, що Марійка поводить ся з ним зовсім не так, як із чоловіком, бож з ним бодай говорить. Нераз, упоївши Пташка до безтями, приводив його до дому, роздягав і клав у постіль, а при тім вичитував йому порядний отченаш за занедбуванє обовязків, ганьбив його і вдержував, коли Пташок брав ся по пяному лихословити жінку. Марійка була йому за се дуже вдячна, вважаючи його за свого защитника перед брутальністю мужа. Такі самі науки в приятельським тоні говорив на другий день Пташкови, як Пташок втверезив ся. Пташка так прибила висшість його приятеля, що

не сьмів рота відчинити на своє виправданэ. Марійка подавала Чернецькому на прощанэ руку і дякувала за його поміч. Чернецький цілував її в руку і дивив ся на ню довгим, теплим поглядом, який Марійка брала за співчутэ в її недолі.

А далі став Чернецький забігати до дому Пташків, коли чоловіка не було дома. Заедно питав ся, чи Фредка нема дома, хоч знав, що його нема.

— Десь знов загубив с.і, — мовляв Чернецький.

Марійка просила його сідати, а він буцім-то спішив ся, шукаючи за тим гільтаєм, а тимчасом виливав свої жалі над недолею Марійки.

— Подивляю, пані, вашу терпеливість. Иньша не видержала би, а покинула-б його. Бо яке-ж то житэ? Вічно в триво-зі за хліб насущний, жити з п'яницею, то гірше пекла. Боже! Чи то чоловік годен знати наперед свою долю. От ви, пані, ваші родичі хухали на вас, і не прочували, що підете на поталу такої колоди, як ваш чоловік. Я не хочу, розуміть ся, на нього виговорювати, бо він у ґрунті добрий чоловік, але так не на вашого чоловіка. Йому взяти собі було просту дівку за жінку, а не людину з чутэм і образованэм... Я його де можу заступаю і обороняю, бо всі зачинають на нього очі зверта-ти, але перед вами нема що скривати правди. Бережу його від злого як можу, лажу за ним навіть по таких шинках, куди мені не яло ся заходити, аби лише відвести його від чарки, та все надармо. Вік уже зробив ся налоговим. Як занюхаэ тру-нок, то й ланцюх його не вдежить... І, правду кажучи, мені вже остогидли мої змаганя і я давно вже був би на нього плю-нув, але мені вас, пані, жаль тай вашої дитини... Що ви зоби-ли би, як би так його нагнали?

— Хиба-ж йому грозить небезпека? — спитала Марійка налякана. Вона тепер, від коли була дитина, дивила ся на сь-річ инакше, як перше. Иноді було їй байдуже, тепер лякалась піти з дитиною під пліт, і задля дитини лякалась того, щоб його не нагнали...

— Та воно все лихо, на те дивить старшина, як хто запи-ваэ ся і занедбуэ свої обовязки... Може би ви, пані, пробува-ли його уговорити?

— Хиба-ж я се потрафлю? Від довшого часу він на мене нічого не зважаэ...

— Як так, пані, то ви вкладаэте виключно сей обовязок

на мене. Будьте певні, що задля вас сповню його сьвято, хоч би я мав ніч і день його пантрувати...

Він ладив ся відходити. Взяв Марійку за руку і поцілував її протяжно, а вона поглянула на нього з подякою своїми синіми очима так мягко, що Чернецькому аж огнем пішло поза спину...

— Лише так дальше, Антку, — говорив до себе Чернецький — з тебе готов ще стати порядний чоловік при такій гарній жінчині. Дурного Пташка швидко втрутимо в пропасть. Чи він її варт? Зогиджу його, а тоді вона почує ся щасливою зі мною. По такім хріні, то хоч би така морковця, як я, покаже ся медом. Тоді вона плюне на нього, бо їй нічого не буде міг дати, і я вирину як її спаситель... А може скорше чи пізнійше Пташок занесть ся і клапне, тоді матиму свобідну руку і можу навіть оженити ся з нею... Брр... або то варто вязати собі сьвіт? На що мені того?

За кілька днів привів Чернецький п'яного Пташка до дому. Він його майже волік за собою, бо не годен був встояти ся на ногах. Роздягнув його і поклав до постелі. Пташок не тямив себе. У нього проявили ся наслідки п'янства. Марійка не могла дивити ся на таку худобу і вийшла. Чернецький порядкував коло нього. Коли Пташок захропив, він пішов до кімнати Марійки. Дитина спала в колисці. Чернецький уважав тепер, що трафіла ся нагода висновідатись зі своєю любовю.

— Маєте, пані, супокій до завтра... Та я бачу, що то непоправна худоба. Пані моя, раджу вам по щирости, плюньте на нього... У мене знайдете щире серце, що вас горячо любить, обожає. Тут знайдете тихий захист і віджиєте... О пані, я вас люблю і жити без вас не можу...

Марійка стала як вкопана. Вона не могла повірити такій зухвалости... З того скористав Чернецький, наблизив ся до неї і взяв її за талію і хотів поцілувати...

Марійці вдарила кров до голови. Вона відтрутила його цілою силою і крикнула, показуючи на двері:

— Геть від мене, плюгавий, не сьмії переступити порога моєї хати, а то голову резчереплю... Марш!

Вона відчинила двері і поглянула на Чернецького таким приказовим зором, що він вийшов за двері.

— Дас іст ді Данкбаркайт дер Вельт! Пожди, моя горда па-

ні, прийде час, що сама мені повиснеш на шні.

Але Марійка не чула вже тої погрози. Вона була страх зворушена зухвалістю того пройдисвіта. Адже-ж він сам розніячував її чоловіка, бо поки його тут не було, то не було ані так часто, ані до тої міри, що тепер. Вона від разу зрозуміла, куди прямував сеї рудий чорт....

І ось чого діждала ся! З ласки родини надає що раз пізніше в пропасть і перший підлець хоче її звести на просту повійницю. Вона припала до коліски дитини і стала страшно, первово плакати...

Від того перепою Пташок аж занедужав і не пішов другої днини до уряду. Се перший раз він не міг нагадати того, що з ним від учора стало ся... Марійка вважала тепер за свої обовязок навернути його на добру дорогу, уговорити, а робила виключно задля дитини...

— Наша дитина недужа, — говорила вона в ранці до Пташка. — Я гризу ся вашим поведенєм, а її долею. Мій корм затроєний і се впливає дуже на неї. Чи ви раз опамятаєте ся? Чи у вас нема капішки серця для того немічного ества, якій ви дали житє? А що з того буде, коли вас із уряду наженуть задля пянства? Підемо всі під пліт. Та про мене байдуже. Я її так пропаша, але що буде з дитиною? Що ваша совість на те?

— Пі, панї дзіко, раз мені трафило ся, і зараз стільки крику, вимівок...

— Лише раз? Коли-б так, я не отворила би рота, але від коли ти знюхав ся з тим Чернецьким, то бредеш що раз глибше...

— Лише не важ ся говорити лихе слово на мого приятеля бо він один мені щирий, він один поставив мене на ноги. Я тепер жию... Він один уважає мене за чоловіка, бо ти, моя жінка, маєш мене ні за що...

— До мене найменше можеш мати претенсії, аби я була иньша...

— Ти мені не хочеш бути жінкою, гордуєш мною...

— Бо ти на се собі заслужив... Нас лучить лише дитина і ніщо більше, і задля неї я так тяжко мучу ся... Впрочім роби, як хочеш. Я тебе остерігала...

Вона вийшла.

Пташок аж по полудни пішов до бюро. Перед Копачем оправдував ся, що у нього небезпечно занедужала дитина і ці-

лу ніч мусів коло неї перекуняти...

— Бідна Марійка, — подумав Копач, — і знов має горе.

Від тепер кілька разів Пташок задля перепую не був в уряді, звиняв ся недужою дитиною...

Другої днини, коли Пташок здибав ся з Чернецьким і кликав його до себе, він відказав ся...

— Та ходи, випемо шнапса...

— З тобою не піду нікуди. Ти забуваєш ся і переборщуєш міру, а потім твоя жінка робить мені докори, що я тебе впоюю...

— Пі, пані дзіко, а їй що до того? Під курателю себе взяти не дам, і коли схочу впити ся, то вплю ся...

— А жінка потім змиє голову, — дрович його Чернецький. — Мій коханий, коли раз поліз під пантофель, то сиди тихо не рипай ся...

— Що? під пантофель? Покажу тобі, що се неправда! — І він на силу потягнув Чернецького до Маргулєсової, де пили до третьої години. Чернецький держав ся просто на ногах, а Пташок ледви при його помочи зайшов у чотири боки до дому. І під порогом лишив його Чернецький і завернув до міста...

Пташок нагадав, чому приятель не хотів зайти до хати, і рішив ся розмовити з жінкою... Вона певно його обидила.

Вточивши ся до кухні, він поцілував Параньку по дорозі.

— Слухай ти, руська свине без вихованя, — закричав на Марійку. — Коли ти будеш мого приятеля обиджати, то я тебе випарю, що полежиш руський місяць...

Марійка обурилась. Дитина збудила ся від крику і стала плакати. Вона кинула ся до неї. Пташок, затачуючи ся йшов до неї, немов хотів її справді бити. Вона налякала ся, що він може впасти на колиску і розторощити дитину, збрала всю свою силу, яку їй острах міг надати, і відтрутила Пташка так, що він упав на землю...

— Не важ доторкнути ся до мене, анї не пхай ся сюди з твоїм приятелем, бо голову розторощу, або ножем пхну...

Пташок підняв ся з трудом із землі. Того він по Марійці не надіяв ся. Та-ж... медвежа сила! Махнула ним, як віхтем... Пташок доволік ся до софи і тут заснув...

Копачеви стало трохи за багато того, що Пташок оправдував своє недбальство недугою дитини. А що, коли Пташок бреше? Треба-ж се розслідити... При нагоді заговорив до су-



догового лікара:

— Мій пане, скажіть мені, що хибує Пташковій дитині?

— Не знаю...

— Хиба-ж тут є ще другий лікар?

— Другого нема, але й мене ніхто не кликав...

— А будьте ласкаві погляньте до тої дитини. Пташок заодно опізнює ся, занедбує ся, а на оправданє своє виїздить із хорою дитиною..

— Піду зараз...

— А потім скажіть мені, як застали... Та коли дитина справді хора, то поратуйте її..

Марійка не мало здувовала ся, коли прийшов лікар. Вона його давно бажала і просила чоловіка, щоб його покликав, але він не хотів. Але таки раз нагадав ся... Лікар, уже старший і досвідний чоловік, оглядав довго немовля зі всіх боків, обстукував... Воно дивило ся на незнайомого чоловіка байдужно своїми мрачними очима. На великій головці показували ся сині жилочки. Личко бліде мов папір і поморщене наче старече...

Він хитав головою, а Марійка сиділа мов на грани. Її серце віщувало щось недобре і вона завмирала на саму гадку, що почує засуд смерти на своє ангелятко...

— Дитина справді недужа, моя пані. Такі недуги кінчать ся часом зле, бо то недуга органічна.. Побачимо ще, попробуємо...

Записав рецепту і вийшов. Зайшовши до Копача, мовив:

— Шкода заходу, пане начальнику, дитина пропадає. У неї недуга мізкова і вже вода в головці витворила ся. Такі діти коли-б і вирости, то стають ідіотами. Смерть для них ліпша...

— Ви се сказали матери? — спитав наляканий Копач.

— Ні, не сказав іще. Завтра піду і підготовлю її до того. Вона бідна ледви жива.

— Яка-ж може бути причина такої недуги?

— Ріжні бувають причини, але тут причина певна і медицина її знає. Се дитина алькоголіка.. А до того причинила ся ще мати. Вона заодно поіритована поведенєм мужа, а корм такої матери, то правдива отрута..

— Хиба-ж вона має причину так гризти ся?

— Хиба-ж ні? Той Пташок, то скінчений батяр, паниця...

далі попаде в "деліріюм тременс". То нема днини, щоб не вплив ся.. Жінку занедбує, а я чув від тутешнього пароха, що то образована людина, сьвященича дочка, в семінарії була. Вона там учила діти і дуже були з неї задоволені...

Копач уневінив ся, що то Марійка.

— Здаєть ся, що її впливала родина вийти за того чоловіка, — говорив балакучий лікар. — З початку було ще сяк так, трохи здержував себе, але відколи приплентав ся до Козови тої Чернецький, то так, скомпанували ся, як два брати сіямські...

— Що то за Чернецький?

— А покутний писар, хіба-ж не знаєте? Та він засипає тутешній суд своїми письмами...

— Вибачте, пане, чи не помиляєте ся? Тут було кілька покутних писарів, та я їх приборкав.. Письма, що приходять до суду, всі з адвокатських канцелярій.

— Ого! ви приборкали двох-трох Жндиків, що писали по три шістки, а тут живе пан Чернецький, правдивий меценас. Хлопів лунить зі шкіри і має цілу купу паперу з підписами адвокатів і з нечатками.

Зачудований Копач приступив до стола і взяв одно письмо...

— Може се також? — питає лікара показуючи.

— Еге-ж.

— Та-ж се зробив адвокат Н. зі Львова.

— Той адвокат певно її не знає, що Козова існує на сьвіті...

— А то скандал! І я про се нічого не знав...

— Бо ви жиєте самі, і з людьми не стикаєте ся, і я вам часом завидую. Я знов мушу з людьми сходити ся і наслухаю ся стілько, що мені аж остогидло...

— Мені навіть не хочеть ся вірити, щоб се була правда...

— Маєте на се способи, щоб дізнати ся правди..

— І з тим Чернецьким жиє Пташок?

— Нерозлучно. Він там бував усе дома, тепер уже ні, не знаю чому, але за те разом ходять по шинках...

По відході лікара, Копач став перекидати папери на своїм столі. Майже всі письма писані тою самою рукою, каліграфічно, заосмотрені стампілією адвокатською. Приглядаючись ближше, Копач побачив, що всі письма були писані одною ру-

кою, хоч ніби то виходили з трьох різних канцелярій адвокатських.

— То вже скінчене лайдацтво!

Він подзвонив на возного.

— Слухайте, Стефане, попросіть до мене, але зараз, вахмайстра жандармів.

Стефан вийшов.

— Тепер я справді в колізії між обов'язком службовим і обов'язком серця супротив бідної Марійки. Коли візьму ся за справу так як слід, то з паном Чернецьким повинен помаандрувати на зелене і пан Ітанок, бо то певно спілка. Марійці вмпрарає дитина, а коли їй ще її чоловіка наженуть, то справді готова бідна руки на себе наложити. Та ще побачу, може ся шельма ще так далеко не забрила, то лише йому наживаю.

До дверей застукав по службовому, а потім явив ся вахмайстер і вдарив у дах по службі.

— Сідайте, пане, у мене секретне службове діло.

Вахмайстер випрямив ся ще більше.

— Ведлук приказу.

— Ви знаєте тут якого Чернецького.

— Знаю, він тут від недавня, мешкає в домі Курцрока..

— Гарно. То має бути покутний писар і дуже небезпечна людина. Він уживає адвокатських стампільій і фалшує їх підписи на письмах... Ото-ж прошу зробити у нього остру ревізію, а коли справдить ся, що я довідав ся, то сконфіскуйте все підозріле і його самого приведіть сюди... Спиніть реляцію... Ось вам судовий приказ на письмі...

— Ведлук приказу! — Він салютовав і обернув ся на п'яті.

Чернецький не надіяв ся таких гостей. До його помешканя ішов вахмайстер жандармів у товаристві другого в повній зброї. Застали тут кількох мужиків, що дуже збентежили ся, побачивши в хаті пана "коморніка" ва капелюхи з когучими перами... Чернецький сидів при столі з файкою на довгім цибусі і списував інформацію. З поза мужиків не бачив, хто прийшов, аж коли вони розступили ся, Чернецький трохи не зомлів.

— Зробимо ревізію у вас, мій пане!

— Прошу мені показати письменний наказ судовий, — заговорив Чернецький, додаючи своїм словам поваги і певности

— З найбільшою приємністю — служу.

Вахмайстер розщипив службову торбу і показав Чернецькому папір, на яким пишався підпис Копача побіч судової печатки.

Чернецький зблід.

Мужики хотіли вийти, та задержав їх другий жандарм, що стояв коло порога.

— Не вільно, лишть ся...

Мужики налякались.

— Та прошу ясної жандармерії, ми нічого не винуваті, ось прийшли до папа письмо написати...

Вахмайстер посписував їх імена і кілька який заплатив. З того хотів Чернецький скористати і метнув ся до другої кімнати. Жандарм, що стояв біля порога, вхопив його за плече.

— Ані кроку, не вільно...

— Що то? Напад у моім домі! — Він потрутив жандарма в груди від себе і метнув ся до дверей. Уже був на порозі, коли прискочив грубий вахмайстер і пірвав його за обшивку.

— Ви нетерпеливий, мій пане. Бранзолетки! — крикнув до товариша. Сей сягнув до торби і Чернецький не оглянувшись, коли оба скували йому руки і мимо опору привели і посадили на софу...

— Сидіть тут, пане адвокате, і не рушайте ся, бо ще вас не так потисну.

Вахмайстер побагрянів. Він виглядав тепер на того британца, що зловив за вухо дика. Чернецький зміркував, що нічого не вдіє. Товариш вахмайстра стояв над ним як яструб. Вахмайстер тимчасом шукав усюди, мов тут бував щоденним гостем і знав де що лежить...

Канцелярія Чернецького була у взірцевим порядку. На столі поскладані кодекси і папери, термінар і подавчий протокол. Так само в шафі поскладані акти і папір. Папір і друки були всі заосмотрені печатками трьох різних адвокатських канцелярій. Вахмайстер став усе вибирати і складати на купу, яку звязав шнурком. Чернецький дивив ся на ту роботу з такою злобою, як хом'як, коли йому люди забирають назбирати до ями зерно.

Вахмайстер попросив мужиків, аби понесли за ним на постерунок сконфісковані папери.

Зажадав іще від Чернецького ключа до стола. Він не хотів дати, та вахмайстер безцеремонно сягнув до кишені Чер-

нецького і мимо протестів і проклонів забрав ключ, отворив столик і забрав гроші і стемплі, які перерехував таки при Чернецькім.

— Генер ходім на постерунок..

Тимчасом довкола хати Чернецького зібрала ся купа цікавих. Годі було пропхати ся. Цілий похід рушив у дорогу. Передом ішли два мужики, що несли акти. За ними ступав скований Чернецький, за ним жандарм. Вахмаїстер лишив ся ще, зачинив мешканє і запечатав двері. Господареви Жидови віддав хату під нагляд.

Купа Жидів різного віку і росту супроводжала їх із свистом і криком.

Як Чернецького привели до дому вахмаїстра, де була також постерунова канцелярія, Марійка виїшла до сінці і не трохи палякала ся, побачивши приятеля свого мужа у ланцюшках. Коли він справді чого паварив, то чи не вмішає в те її чоловіка?

Вахмаїстер списав подійсний стан і відставив Чернецького до суду wraz із цілим крамом, який у нього забрала.

Конач зачав урядованє і зарядив слідчий арешт на Чернецького, щоб не втік. Віддав його під опіку Стефана. Стефан покпивав головою, бачучи колінського пана, що заєдно вештав ся по суді під арештом.

Пташок аж задеревів, почувши про пригоду свого товариша. Він готов ї його в яку калужу втягнути, і буде мати неприємности. Пташкови було страшенно соромно, що він, урядник XI ранги, заходив ся з таким пройдисьвітом. Се саме візьмуть йому за зле і попсиють кваліфікацію. Того самого бояв ся й Конач і тому сам узяв ся вести слідство против Чернецького за надужитє чужої фірми і печатки і за публичне насильство против жандарма в службі. Він бажав обмежити ся лише на ті точки, бо чейже в тім не міг бути ангажований Пташок.

#### XLVI.

Пташок іще в канцелярії довідав ся про немилу пригоду свого товариша, і у нього забігали мурашки поза спиною. От тобі на! Аж тепер готово бути лихо. Він знав натуру Чернецького, знав, що він, аби ратувати себе, вхопить ся кождєї сте-

белинці і певно покличе ся на нього. Та коби ще лиш те! Ко-би не звалював на нього Бог зна яких своїх гріхів! Адже Пташок тепер зрозумів, що як сам він не мав перед Чернецьким ніяких секретів, так знов навпаки Чернецький не звірював ся перед ним ні з чим таким, щоб було за що держати його в руках. Пташка аж у горячі поти кидало при тих думках; він сидів над своєю книгою як стовп і механічно водив очима в довж, то півперек по її картках, але не бачив і не розумів нічогісінько. А коли вибила шеста година, він, навіть не замкнувши книги, встав і поплів ся до дому.

Застав Марійку заняту дитиною. Проти свого звичаю вона обернула ся до нього і почала дякувати йому, що таки раз догадав ся покликати лікаря. Пташок витріщив на неї свої безтямні очи.

— Лікаря? Хиба-ж був лікар?

— А вже-ж був, — мовила спокійно Марійка і знов обернула ся до дитини. Пташок надармо силкував ся віднайти в своїй запомороченій голові згадку, коли то він покликав лікаря. Не міг знайти тої згадки і пробурчав невиразно:

— Ага, був! Ну, ну, таки прийшов. Ну, і що-ж мовив? Правда, що не варто було кликати?

— Він не робив мені великої надії...

— Він нічого не знає. От полежить дитина, таї виздоровіє сама, коли має виздоровіти...

Така байдужність батька до рідної дитини дуже немило вразила Марійку. Вона знала, що Пташок ані раз не журился дитиною, але щоб те камяне серце не змякло на вид безнадійно хорої дитини, сього вона ніяк не надіяла ся.

Та Пташок був тепер зайнятий иньшою думкою. Він мав багато грішків за собою, які тепер могли повилазити на верха, коли-б Чернецький не держав язика за зубами. Рад був боронити приятеля, та не знав як. Приходило йому на гадку піти просити Копача, та, подумавши, бачив сам, що воно сьміш не, бо він же не така велика риба, щоб Копач уволів його просьбі.

Пташок перебирав у своїй пам'яті все, що зробив, а що могло-б йому пошкодити. Він якось заспескоїв ся і пішов до міста дещо розвідати ся. Ніде більше не знаходив супокою, бо дома плакала дитина, чого він страшенно не любив. Про недугу дитини він цілком забув, а коли нагадав собі, то був

рад із того, що та непотрібна істота уступить ся з хати.....

Чернецького посадив Стефан до казні, яка була в козівських арештах найневійша. Чернецький став думати над своєю обороною. Ся катастрофа прийшла на нього так несподівано, що доси він не мав часу ані поховати кінців у воду, ані лагодити ся до оборони, бо не знав, з якого боку його візьмуть. Уже при першій переслуханю побачив, що Копача чим будь не здурить. Се найгірше непокоїло його, що Копач пізнавав його з Самбора, до чого він не хотів признати ся. Копач готов запитати про нього в урядовій дорозі, а тоді викриє ся, що він сидів 6 місяців під млином за сфальшований вексель. Друга слаба точка для нього були ті папери з адвокатськими печатками, які він купив від адвокатських писарів у двох випадках. Третю фірму набув таки просто від самого адвоката і за се нехай тамтої журить ся.

В тім нещастю може йому допомогти хиба Пташок, підсуваючи свою жінку. Начальник може тепер, поки ще прокураторія нічого не знає, покарати його в дорозі дисциплінарній за покутне писарство. Коли-ж справу поверне ся другим кінцем і вмішає ся в те діло прокуратор, буде велика біда. Чернецький уже надто привик до доброго життя і тяжко прийде ся йому привикати до арештантської саламахи. Сам Пташок занадто дурний на те, аби догадав ся, що його треба ратувати і як се робити. Треба йому се написати на розум, бо він страх дурний. Його навіть треба змусити до того, бо инакше не схоче.

Чернецький виймив оловець і клаптик паперу і на кінці арештантської прічі написав до Пташка листа. Його треба передати чим скорше, ще нині. Передати би через свого товариша з казні, але се якийсь дурнуватий мужик, що сидів за пянство дві доби. Його впрочім аж завтра випустять на прохід, а тут час біжить... До того треба ужити самого возного. За п'ятку він се зробить, передасть листа Пташкови, коли не нині дома, то завтра рано покладе йому потайки на столі, і ніхто не буде знати.

Коли Стефан прийшов вечером оглядати казні, Чернецький заговорив до нього з приятельскою усьмішкою...

— Фатальне непорумінє. Прошу вас, один адвокат поставив мене тут своїм заступником, бо я маю скінчені права і сам стану за кілька літ адвокатом, дав мені потрібні до того па-



пери, я для нього робив і гроші йому відсилав, а якась злобна душа заденунціювала мене, що я покутний писар...

— То певно швидко вияснить ся, — сказав Стефан байдужно.

— Певно, що вияснить ся, але коли? Мені кожда година дорєга, що тут сиджу, а як воно піде на урядову дорогу, заки переслухають мого адвоката, то минуть які дві неділі, а то не гаразд... Тут треба третьої приватної руки, щоб допомогла...

— Гм... треба когось пошукати такого, — каже злобно Стефан, немов не розумів, у чім діло...

— Я тут маю лише пана секретаря Пташка, він один поміг би мені, бѣ він усе знає, і ми добрі приятелі, ми разом на права ходили...

— Воно то до пана секретаря недалеко і можна би переказати... лиш не знаю, що й як...

— Справді зробите мені ту чемність? — каже владуваний Чернецький, стискаючи Стефанови руку...

— Або в тім що злого? Таже пан Пташок також судовий урядник, Я лише знаю свій форшриффт, що не вільно від арештантів передавати листів чужим людям...

— Ви то дуже добре розумієте... Ось я саме написав кілька слів до пана Пташка, аби написав лист до мого адвоката зараз... А ось вам за труд...

Чернецький втиснув Стефанови враз із листом пятаку...

— Коли вийду на свободу, то додам ще десять, бо у мене один день тої чортівської казні більше варт.

Стефан сховав одно і друге в кишеню.

— Може панови що принести? Може дати подушку на ніч?

— Коли ласка, то дуже прошу...

Оба були дуже раді, коли розходили ся...

Чернецький радів, що так круто підійшов хлопа. Його товариш недолі підчас цілої розмови хропів як немащений віз і нічого не чув... Коли Пташок прочитає сей лист, то зараз усе зорудує. Такі річи як раз добре робити під вечір.

А Стефан із пятакою і листом пішов горі сходами до начальника.

— Се передав мені арештант, щоби дати панови Пташкови, — сказав і поклав на Копачевім столі.

— Дякую вам, Стефане, ви добре пильнуєте службу і ба-

чу, що на вас можна числити...

Стефан був радий з похвали і вийшов:

Копач розвернув лист і читав ось що:

“Мій приятелю! Вже знаєш, що я сиджу в улію. Ти ще ходиш по сьвітї, але лиш одною ногою, бо коли моя історія розбабрає ся, то й ти в неї влізеш... Я не можу тебе щадити і погубляти себе. Оба їдемо на однім візку з тою ріжницею, що ти ще на волі і можеш багато для нашої справи зробити, коли я немічний. Тепер настала пора, коли ти повинен зробити ужиток із того, що ми оба знаємо. Посилай зараз свою жінку до Копача. Не жалуй її, бо вона для тебе не має ніякої вартости. Посилай ще нині в вечір, бо завтра може бути за пізно. Скажи їй по просту, що має у Копача робити, а він не дасть собі два рази говорити. Гадаю, що вона супротивляти ся не буде, а коли-б так, то маєш ужити всіх способів, аби її до того змусити. Не жалуй її, бо нічого їй злого не стане ся. Могла вона романсувати зі мною, то тим приємнійше буде їй з колишнім коханцем... Спіши ся і тям, що коли того не зробиш, то жде нас обох кримінал...”

Читаючи ті слова, Копач, аж підскакував із лютости. В ту злобну помову Копач не вірив, і тим більше його се обурювало. Що ті підляки загадали! Коштом її слави і чести окупити свободу такому драбови, що годить ся на шибеницю... Бідна Марійка, ото попала з ласки родини!

Копач ходив по кімнаті рвучи собі волосє на голові. Знаючи тупість Пташка він відгадав відразу, що сю чортівську думку піддав йому Чернецький. Та Пташок уже тим самим негідник, що пішов на таке, що позволив так зневажливо говорити про свою жінку... Не варт він того, щоб його шанувати... Коли заслужив, нехай його чорт бере.

Копач рішив ся. Прикликав Стефана і післав по вахмайстра. За той час зладив потрібні письма, сам попереписував і сконсігнував акти...

— Пане вахмайстер! Прошу мені дати асистенцію, щоб відставити того панича до окружного суду. То небезпечний чоловік і його довше тут держати не можу, бо тут арешти лихі і він може втекти. Я так і написав. Нехай з ним іграють ся...

— Мушу сам їхати, — каже вахмайстер, — не маю на кого сдустити ся. Постенфірер пігнав ся за конокрадами, а иньші, то люди ще молоді, не мають досьвіду, а то небезпечна

птиця...

— Робіть як знаєте, лише щоб його завтра рано тут не було, коли ще сеї ночі не втече. Ось вам папери, а иньші акти вишлю поштою...

Копач не міг спати сеї ночі. Він сам повірив, що Чернецький може в ночі втекти, хоча Стефан обіцяв пильнувати його як ока в голові. Він зарядив усе, що потрібне. Змінив Чернецькому товариша і замість дурноватого п'яниці посадив здорового урльонника, що сидів три дні за бійку. Наказав уважати і зараз закликати себе. Сам не роздягав ся... Відходячи з казні, моргнув на Чернецького, що все полагав як слід. Чернецький заснув спокійно. Він знав, що ратунок близький. Йому навіть сьмішно стало, як дурний, а заздрісний Пташок буде докоряти жінці за невірність, як запікає і заплюєть ся. Се варто видіти...

Другого дня, як лише розвиднило ся, збудили Чернецького. Над ним стояв як чорт над душею вусатий, кремезний вахмайстер...

— Що таке? — питає заспаний Чернецький.

— Одягайте ся, — сказав вахмайстер,

Чернецький одяг ся. Стефан подав йому якоїсь юшки і шматок хліба. Чернецький відтрусив се з відразою... Вахмайстер приступив ближше з лапцюшками. Чернецький відскочив, як опарений.

— Що се знов? Я буду кричати.

Вахмайстер ухопив його своїми сильними руками мов у кліщі, зложив руки в куну, придержав лівою рукою оба його великі пальці і в мить обкрутив руки лапцюшком, кінці якого закував колодкою, ще їй попробував їх так, що Чернецький аж засичав з болю...

— Ну, безпечно, не розірветь ся... Наперед...

— Куди мене ведете? — запитав Чернецький крізь плач.

— Там, де вам належить ся, до криміналу...

На дворі стояла замовлена фіра. На возі сидів замазаний козівський Мазур і страшенно зівнув. Посадили Чернецького на віз плечима до коней. Напротив розсїв ся вусатий вахмайстер і казав їхати.

На сю сцену дивив ся, крізь вікно Копач. Він почув полекшу на серці, коли фіра відіхала. Так пімстив ся він на однім зневажнику Марійки...

Чернецький розглядав ся по пустім ще місточку. Ще вчора почував себе щасливим, свобідним, був паном. Коби то знати, хто йому такого стільчика приставив ?

Карне слідство з Чернецьким вело ся досить довго. Слідчий судія окружного суду сидів у Козові більше двох неділь, заки списав усе, перепитав людей. Показало ся, що Чернецький потрафив писати письма обом спорячим сторонам, і при мертвій формалістиці тодішньої процедури писав так, що та сторона мусіла виграти, яка більше заплатила. Однак на Пташка нічого не показало ся, і його не чіпали.

Копач не прилучив до актів того листу, який передав йому Стефан, бо з самою справою не мав він ніякого звязку, а міг кинути погане сьвітло на невинну людину перед тими, що її не знали, а яку він так горячо любив. Пятка пішла на бідних, а Стефанови дав від себе пятку за те, що так гарно справив ся...

Пташок ані догадував ся, чоґо від нього хотів Чернецький. Він радів, що його не чіпали і став знов жити давним житєм. Бо тямив добре колишню раду Чернецького і стояв безпечний за Марійкою як за муром. Се мало його колись охоронити перед небезпекою, як щіплена перед віспою...

Того року, коли се діяло ся, була осінь дуже слотава і непривітна. Заедно хляпавка, а болото серед брудного жидівського місточка по коліна.

В таку погану днину сиділа Марійка в своїм убогім мешканю, дожидаючи з обідом на чоловіка, що тепер опізняв ся що днини. Вже минула друга година. Обід давно готовий, та нікому його їсти. Марійка заглядає в кухню, щоб не вистигло, або не надто переварило ся. Паранька чоґось сьогодні надто насупила ся і порала ся коло якоїсь роботи в куті. Марійка погляне на хвилю до кухні тай знов біжить до хорої дитини. Вже й лікар перестав ходити, бо йому Пташок наказав, боячи лікарського рахунку. Лікареви повело ся однак приготовати Марійку на те, що має стати ся.

Марійка за той час змінила ся, хоч її краса ще не минула ся. Над нею перейшла вже і розпука, а запанувала резігнація. На її лиці читаеш: усе пропало. І сльози тут не побачиш. Вони плили колись мов гірський потік і вижолобили на лиці від очий у долину два рівчаки, яких тепер нічим заселити, бо жерело сліз уже висохло. Вона сіла на крісло біля стола і під-

перла голову рукою. Вже й думати нічого не може. В її голові страшений хаос. Тиша і супокій дразнять її. Тому вона рада, що мусіла встати до дитини, що саме прокинулась і заплакала. Марійка пішла до колиски і порушала її. Дитина створила мрачні очі і знов заплющила їх і заснула. Лише скривлений судорожно ротик показував на те, що її щось болить... Марійка рушаючи колискою, вдивила ся в личко хорої дитини. Яке воно бідне! Терпить за гріхи батька... Личко бліде, поморщене мов зівялий листок. На худім личку відбивали мов дві цибульки заплющені очі. Марійка подумала: недовго тоби небожатко, тут мучити ся, та коби Бог змилував ся. Вона просила у Бога смерти для тої дитини, бо не могла глядіти на її муку. А проте жаль їй було розставати ся з дорогім еством. В тій хвилі зачалапкав хтось у сінях, і вона метнула ся до кухні, бо пізнала чоловіка, якому треба було зараз наставляти обід.

В кухні застала вже Пташка, що п'яний стояв під стіною і намагав ся стягнути з ноги заболочений кальош. Притім щось жартував з Паранькою, бо вона реготала ся аж за боки брала ся. Та, побачивши Марійку, замовкла і аж тоді Пташок покмітив жінку. Він вибалушив на неї очі і силував ся хопити рукою за кальош. Пташок покинув стягати другий кальош і пішов так до комнати. Йдучи коло Марійки він хотів її поцілувати, та вона відсунулась.

— Пі, пані дзіко, — запищав Пташок, колихаючи ся на ногах, — моя-ж пані в кухні при роботі, пі — що то буде, що то буде!

— Йди, Паранько, здійми панови кальош, — сказала Марійка і забирала ся нести обід.

Застала в хаті таку сцену. П'яний Пташок розтягнув ся на софі, наставляючи Параньці обі ноги від разу. Кілько разів брала ся Паранька стягати заболочений кальош, він штовхав її другою ногою в високі груди, з чого обоє сьміяли ся. Марійка не сказала на те ані слова. Вона й не глянула в той бік і роздавала росіл. Остаточнo Пташок, нажартувавши ся дєволі, позволив стягнути кальош, підніс ся з софи і присів до стола.

— Чому то пані дзіка так припізнала ся сьгодні з обідом, коли сьмію спитати?

— Обід був на час, лише не було кому їсти, треба було прийти вчасніше.

— Пі, пані дзіко, а відколи-то така мода настала, щоб я був невільником, і не було мені вільно приходити, коли мені схоче ся?

— Приходіть, коли хочете, лише прошу мені не робити безпідставних докорів.

— Пі, пані дзіко! Робимо ся занадто говірки, а я того не люблю і можу втяти язичка, а якже, можу втяти... Нема вже твоєї сердечної приятельки Островської... і я потрафлю приборкати... під курателю не дам себе взяти... і приборкаю...

Марійка мовчала, ждучи, поки Пташок не виговорить ся, а потім не засне...

Він справді замовк, сьорбаючи росіл, коли йому повелось попасти ложкою в тарілку, а то частенько совав ложкою по столі. Тепло в хаті, тепла страва наводила на нього сонність. Та він не давав ся. Підніс голову, і шпурнув ложкою об землю.

— От зателепана господиня! Росіл не солений, а я так міркую, що мені щось не в смак, що йому щось э, і не міг угадати... що йому э... А то брак соли... соли... ось що, Де то чоловік серед праці може все затишити, від того э жінка, пані дзіко, аби росіл був посолений як слід. Про се постарай ся, за все дбай, працуй, щоб було ізза чого таку "ляфіринду" одягти як слід, після моєї ранги і становища... Та ще й горшків пильнуй! Пі, пані дзіко, Паранька таких претенсій не маэ... вимогів...

Марійка мовчала, а се його ще більше дратувало.

— Чого-ж сидиш? Чому не посолиш? — закричав Пташок опянілим голосом.

— Не знаю, кільки треба соли, ось сіль на столі, прошу собі взяти...

— А яка-ж ти жінка, що не знаэш, кільки твому чоловікови соли треба? До чого ти здала? Ти непотрібне! Чого ти в семінарії вчила ся? О! семінарія!... велике діло. Ліпше було вчити ся, як жити в сьвітї, а не якихось там фіглів. Маю жінку вчену... а не вміэ посолити страви... Ні до снана, ні до вареня. От дурна попадянка! Замість учити ся корови доїти, то їй захотїло ся філософії.

Марійка ні пари з уст.

— Слухай, признавай ся! Твій батько мусів бути великий дурень...

Марійка не видержала.

— Говори собі, що хочеш, лиш не руш пам'яті мого батька...

Пташок був дуже рад, що таки знайшов болюче місце у Марійки, куди міг її вколоти та на слово витягнути. Він став протверезувати ся і йому конечно хотіло ся сварити ся з ким. Мовчанка Марійки доводила його до скаженини...

— Пі, пані дзіко, ти не сердь ся. Я бачу, що дурень був, дурень, бо й тебе розуму не навчив... а якже... хе-хе-хе, дурень піп, ось що... а я того не знав, хоч після сина і дочки судячи.. можна було догадати ся, що дурень — ну. Бо який батько, такий син, а який син, такий батько... А син, ковбасюк-патріот із чорним піднебінєм... а якже... О! був би ти зо мною небоже швагрував тоді як рак свисне, коби не той радник, що з ним знюхав ся на свою біду... Ге! ге! ге! Екзамен табулярний, протекція, ось що! Для протекції, ось що... я й оженив ся з онудалом, брр...

Марійка втекла до кухні і післала другу страву Паранькою. Він ще ніколи її так не зневажав, як нині...

— Пі, пані дзіко, не буду їсти. На таке стерво нема апетиту. Волію гугель з цибулею...

— Та най пан їдять, — сказала Паранька.

— Е, ти перепеличко! Любиш мене? Що? Ей ти збиточенице, на що кухню замикаєш? Ге! — Він притягнув Параньку до себе і посадив її на коліна...

— Е! А коли ти навчиш ся варити, то я не потребував би пані...

— Та я вже вмію...

— Ага! Поки що для собак, ага! Ну йди, я піду спати.

Він ущипнув її і відтрутив від себе. Сам устав і похитав ся до софи. Та йдучи зачепив ногою колицку і трохи не повернув. Дитина прокинулася і закричала.

Марійка вбігла до кімнати налякана.

— Що тут стало ся? Чого колицка обернена?

А Пташок лежав тимчасом на софі обернений горілиць підклавши обі руки під потилицю.

— Пі, пані дзіко, не клади своїх бахурів під ноги, то буде спокій. Як би я так пошпотнув ся і впав, було-б тобі але!

— Які-ж то мої бахурі? Хиба я їх сюди принесла?

— Пі, чорт тебе бери враз із ним, мені вас потреба до



хрину, от лише працюй на вас, а пожитку ніякого... Слухай, а більше мені того старога дурня сюди не клич, я платити не буду... Має вмерти, то нехай умирає... Коли вдала ся у маму, то не великий з неї був би пожиток. Тепер забирай ся, бо я хочу спати. А слухай! О четвертій збуди мене...

По тих словах він заснув, а Марійка потягнула колиску до другої кімнати.

Попрятала зі стола. Що йому сьогодні стало ся? До тепер було сварив ся з нею, прозивав її, але бодай батька не зневажав... Коли так піде далі, то таки не видержить. А що зробити? Куди дішеть ся з недужою дитиною під зиму? Треба терпіти...

Наближала ся четверта година, і Марійка стала будити чоловіка... Та не могла. Пташок спав як мертвий. Марійка даремне термосила його за руки і за ноги. Вона дала всьому спокій, сіла на кріслі під вікном і стала латати сорочку.

Вибила пята година. Паранька вийшла і оповістила, що в кухні жде на пана той пан із суду.

Марійка вийшла і застала тут возного Стефана. Його прислав пан начальник, бо люди ждуть... Пан начальник дуже сердять ся, а писар не вміє собі дати ради. Марійка вернула до кімнати і стала знов будити мужа. Вона знала, що задля такого опізнювання вийдуть неприємности, а може й дисциплінарка. Хотіла конче поставити його на ноги. Стала його дуже енергічно сіпати. Пташок обороняв ся як міг, муркотів, сварив ся з якимись Жидами, викрикував картяну термінологію, але вставати не хотів. Тоді Марійка наблизилась йому до уха і заговорила, що пан начальник кличе його.

Пташок прокляв її всіми чортами і, відмахуючи ся рукою, вдарив її з усеї сили в лице.

Марійці засьвітили ся сьвічки в очах і кров набігла до голови.

— Чи се припадком, чи навмисно? Та-ж він отворив очи і бачив мене добре. Видно, що на тім, що до тепер було, не скінчить ся.

Марійка вийшла знесилена, пригноблена і засоромлена до кухні.

— Може ви, пане Стефано, що порадите, бо він страшенно заспав ся.

Стефан поглянув на Марійку, у якої на лиці видно було

удар. Впрочім він чув із кухні крізь отворені двері, як Пташок закликав і як потім луснуло. Тепер справдилось те, чого догадувався.

— Вже до того дійшло? Бідна людина, така гарна, така добра, а така нещаслива.

Він засукав рукави і приступив до софи. Хопив Пташка мов собаку за передні лапки і відразу поставив на ноги. Пташок отворив заспані очі, став пручати ся, буркотів якісь прокляття, та Стефан потряс ним з досади так сильно, що аж кістки затріщали.

— Нема часу спасувати, бо там пан начальник страх сердять ся. Ходіть зараз.

— Чомуж ти мене не збудила? — визвірив ся Пташок на жінку.

— Ет! І я не дуже то потрафив, а не то пані. Твердий маєте сон. Та мені здаєть ся, що вам дали щось нині такого випити, бо ще ніколи так не було.

І він задягнув на Пташка пальто, шапку і поволік його до кухні. По дорозі поцілував Марійку в руку і поглянув на неї своїми щирими очима, немов перепрошував її за те, що стало ся. Марійка була вдячна Стефанови, що не лишив чоловіка в хаті, який був би їй зараз наговорив обид..

По їх відході Марійка пішла до дитини, що саме прокинулась. Вона нагодувала її, а дитина повеселійшала. Маленька Галюся стала усміхати ся до матери, а коли Марійка над нею нахилила свою голову, воно стало хапати її рученятами, худенькими мов усохле бадилля, за бороду, за ніс, та мукати по немовлячому і отвирало свій беззубий ротик до сьміху. Вже давно Галюся не була такою і в Марійку вступила надія. Може воно ще подужає, буде жити... Марійка зраділа, забула усе своє горе, що стопило ся мов лід від проміння теплого сонця.

## XLVII.

Надійшла зима. Дитині ставало що раз гірше. Копач кілька разів упоминав Пташка за його недбальство в уряді, за п'яниченє, і не раз йому приходила охота поганьбити його за жінку. Але він бояв ся того. Пташок знає про його колишні відносини до Марійки і готов йому бризнути тим в очі. Ліп-

ше мовчати. Копач наглядав заєдно за роботою. Пташка, а йо му і в голові не було в чім будь змінити ся.

З дитиною Пташків ставало що раз гірше. Десь при кінці грудня воно попало в судороги і втратило свідомість. На самий святий вечір воно вмерло. Була гарна морозна, зоряна ніч. По хатах ходили колядники. Усюди було весело, бо се-ж родинне свята. В кожній хаті, хоч би найбільшій, засідала родина до вечері, бажаючи собі гаразду. У Пташків було тихо. Пташок, користаючи із завтрішнього свята сидів у шинку. Він навмисно не прийшов сьогодні до дому, ще тому, бо жінка, та попадянка, готова наставити вечерю і змусити його до святкування руських свят, а він того не хотів. "Най жре сама, а я таки не прийду".

А Марійці і не в голові була вечеря. Вона її не тямала сього дня, бо вся її увага була звернена на вмираючу дитину, якої від полудня не покидали корчі. Вони не були такі сильні як перше, але дитина крутила рученятами і ноженятами, кривила ротиком і постогнувала. Кожний такий стогін різав материнне серце. Вона хотіла її конечно ратувати, та не знала як. Хотіла в своє бідне зболіле серце забрати всю її недугу. Вона взяла Галюсю з колиски і стала з нею ходити по хаті та приговорювати, кілька разів воно дужше застогнало.

— Цить рибко, цить, уже недовго твоєї муки, ще трошки поболить, а потім перестане і вже ніколи ніщо не заболить. Будеш щасливою, підеш до бабусі і до дідуся і будеш ангелатком, таким біленьким, з крильцями, побачиш Бозю...

Дитина пручала ся в судорогах, Марійка пригортала її до себе, обтулювала хусткою і заєдно говорила жалібним голосом, у якому брєніла розпука.

— А скаже Галюся бабусі і дідусеві, що твоя мама дуже бідна, що страшно мучить ся, що її запродали, запропастили долю, що мама дуже нещаслива, що мамця стане ще бідніша як не буде тебе, моєї найдорожшої потішки... А проси Бозі, Галюсенько, щоб не карав уже так тяжко твоєї мами, щоб змилував ся тай покликав її до вас... Там будемо разом... Ти випросиш у Бозі для її душі спасеня. Ми будемо там іграти ся мама не буде плакати, горювати, а тебе вже нічого не буде боліти... Цить, біднятко, цить! Тебе дуже болить, а ти мені сього сказати не вмієш... Та ще помолись у Бога за твоїм батьком, щоб мав ліпший розум та вступив на добру дорогу, а то

буде йому там эле, дуже эле... Цить, ангелятко, може ти голodne? Мамця дасть щось доброго...

Марійка присіла на постелі, щоб погодувати дитину. Та воно не годне було взяти до ротика її переповнені груди. Всі зусилля даремні. Вона знов устала. Її довга, чорна коса розпелась і повисла на плечах мов велика гадюка. Вона не зважала на се. Хто-б побачив ту бідну жінку, як вона бігала по хаті з умираючою дитиною, взяв би її за божевільну. Вона справді була близька втрати розуму, бо нічого не бачила крім тої дитинки, якій не могла дати ніякої помочи.

— А навідує ся до мене; моє серденьтко, хоч присни ся мені деколи. Нехай хоч у сні приголублию тебе, поіграюсь, натішусь, бо на яві нема для мене щастя на сім сьвітї. Присни ся мені ясным ангелятком, то лешче буде жити на сьвітї, тоді я рада буду весь свій вік проспати.

Аж тепер дитина випрямилась цілим тілом і скрикнула так страшно, що Марійку аж заморозило.

Галюся пішла до бабці і дідуся...

Марійка пристанула і стала наслухувати, чи воно ще дишає. Настала мертвецька тишина... Марійка спамятала ся.

— Конець!

Вона поклала мертву дитину в колисці, присіла біля неї на землю і вдивила ся в дороге личко, що тепер стало вирівнюватись і прояснюватись. Марійці бачило ся, що воно усьміхає ся до неї, що воно спить і ось-ось прокинеть ся і попестить її своїми рученятами.

Під вікном заспівали колядники: Христос родив ся!

Вона на те і не зважала. Сьвято не для неї... Вся її радість у тій маленькій колисці. І вона сама одна безпомічна в хаті. Паранька пішла кудись, а чоловік п'яниця в шинку. Та воно так і дїпше. Ніхто їй не перебє, не вкоротить її тих не богато хвиль, що може дивити ся на дорогу істотку...

Будь вже геть по півночи, коли Стефан привів п'яного Пташка. Він сердега зараз по вечери нагадав собі, добровільний обовязок і пішов шукати за Пташком. А Пташок, догадуючи ся сього, винайшов шиночок у такій закутині, де-б його ніхто не сподївав ся. Стефан ледви його найшов.

Увійшли в хату так, що Марійка їх і не запримітила. Вона сиділа на землі, як малюють Магдалину, що каєть ся, зложила руки як до молитви і підперла голову...

— Чому ще не спиш? — гукнув п'яний Пташок. — Усе лише з тим бахуром конопадить ся, а потім ходить мов заморочена, нічого не зладить на час... А я працюю як чорний віл... на все мушу старати ся..

Гамір, який тепер настав у хаті, розбудив Марійку. Вона повернула голову і показала рукою на малого трупа, немов тим оправдувалась. Се однак завважив лише Стефан, і тому мерщій, на силу новів Пташка до другої кімнати, повалив на ліжку і став роздягати так делікатно, що Пташок аж закричав

— Ти мудю, поводиш ся зі мною, як луній.

Стефан не втерпів.

— Пане, коли ще раз отвориш свою хавку, то Боже мені прости гріха, але йно раз потисну за гортанку і задавлю, що її не пікнеш. Потому скаже комісія, що тебе заморила горівка.

Пташок налякав ся і замовк. Стефан виглядав страшно і люто линав очима. Сьогодні він до того ще трохи її випив при сьвяті. Той вирід, що не пошанував ані сьвята ані трупа власної дитини, видав ся Стефанови таким мерзеним, що справді не багато бракувало, а був би його роздавив.

— Спить каменем і ані мру-мру!

Пташок наляканий накрив ся з головою.

Тоді Стефан ввійшов до Марійки. Вона вже стояла над колискою, загнувши на грудях руки... Знов показала Стефанови головою на мертву дитину. Стефан приклякнув і став відмовляти молитву. Знов стало в хаті тихо. Стефан, помолвивши ся, перехрестив ся і встав.

— Ну, слава Богу! Скінчила ся його і ваша мука...

— Ой, Стефане, моя не скінчила ся. Вона скінчить ся, аж і я ляжу в могилу. То була єдина моя потіха.

Вона припала до колиски і стала тихо плакати.

— Ні за чим плакати, моя пані, — каже Стефан. — От лише подякуйте Господу Богу, що її забрав... Як би воно було здорове, то яка доля його ждала? Подумайте, при такім батькови, яке щастє дитині? Люди коли раз візьмуть батька на язики, то і дитині дістане ся... Та коби то ще хлопець, то може ще якось дав би собі в сьвітї раду, а то ще дівчина... Коли-б вас так не стало, то що тоді? Батько продав би її з легким серцем, коли-б йому хто заплатив, бо він не має Бога в серці... Гей! гей! Таке нині сьвято, така радість, а він у шинку. Правда, він лацінник, але все-ж жінка Русинка і повинен її

вшанувати... Не жалуйте, пані, бігме, воно так ліпше. Воно ще до того було хоре на таку хоробу, що, як казав доктор, люди від того геть дурніють. Хиба піти під пліт. Тоді ви виплакали би очи над нею... Цитьте, пані, Бога ображаєте тим, а то гріх. Він робить нам добродійства, а нам здаєть ся, що то зле, і нарікаємо.... Перестаньте плакати, шкода сліз... Ну-ж бо бідна, моя добра...

Йому те-ж станули сльози в очах, бо мав діти і страшенно за ними пропадав.

Та Марійка не плакала за дитиною. То прості слова того щирого чоловіка так зворушили її, та його сильна віра.

— Моя пані, бідна, я вже тут ні при чім. Ваш уже хропе. Я піду, а скоро сьвіт пришлю сюди свою Теклю, як лише з церкви вийдемо. Вона проворна, то вам у всім поможе, а потому то прийду й я... Ну, прощайте!

Марійка втирала заплакані очи.

— Спасибі, добрий Стефане, за ваше серце, нехай вам Бог відплатить на дітях...

Вона відвела його до дверей і заперла їх на засувку.

— Ну, тепер уже маю супокій, можу спати, ніхто мене не пробудить. Галюся вже не потребує мозі помочи.

І вона не роздягаючись, лягла на постіль і по кількох не проспаних ночах сильно заснула. Лямпка вигоріла і погасла сама від себе, наробивши трохи чаду. Марійці спочатку дзвонило в ушах, шуміло, гадки стали мішати ся, память затемнилася. Не чула як загомонів церковний дзвін радісну вістку: Христос родив ся. Стефан, проспавши ся трохи, розбудив жінку йти до церкви. Одяглись обоє по сьвяточному. Текля понакривала діти старим кожухом, бо в хаті позимніло, і вийшли. Мороз аж тиснув. За ними вийшов і Колач з матірью, йшли теж до церкви...

— Добрий день пану начальникови!

— Добрий день, Стефане, Христос раждає ся.

— Хвалити Эго!

— Що там чувати?

— У Пташків дитина вже там!

— Коли?

— Сеї ночі. Я привів пана секретара десь по півночі, то вже було по всьому...

— Та що йому дитина, він тому рад...

— А як там вона? Чи дуже побивають ся?

— От бідна, вже й плакати не має чим. Знають пан начальник, що як я те все побачив, як почув, що той нужденник ще зачинав з жінкою сварити ся, то мене така злість узяла, що був би його таки зараз роздавив як жабу...

— Я знаю, що він не варт доброго слова...

Йшли даліше. Текля піддержувала стару. Копачиху, бо було темно і трохи ховзко. Копач із Стефаном ішли з заду.

— А як ви, Стефане, замітили, як там у хаті, буде чим похорон обійти?

— Ледви, прошу пана, там страшенна біда, ніхто не хоче крайцара поборгувати... не знаю, як вона бідна дасть собі раду...

— Ото-ж то й є. Слухайте Стефане, я дам гроші на ваші руки, поладуйте все, згодіть священника, аби все було гарно.. Лише не кажіть нікому, що то я даю... Борони Боже, нікому, ні йому, ні її. Бо то так: як би він довідав ся, то ще більше роззухвалив би ся і розбрикав ся...

— Розумію!

— Ото-ж числю на ваше слово, Стефане, бо таких статочних і певних людей як ви, то я люблю і не забуду про них. Лише тихо... А який сьвященник буде ховати, латинський, чи наш?

— А вже-ж наш, бо дитину хрестили в церкві. Що тоді була за авантура! Пташок хотів конечно до костела, а пані ні, тай ні, казала, що таке право, аби дівчата йшли за матірю. Ну, тай люди до того вмшали ся. Довідав ся наш згомоість і постарав ся, що польський таки не хотів хрестити, ну, і на тім стало. Охрестив руський... Та ще прошу пана начальника, мене на ті два дни якось трохи звільнити від служби...

— То само собою розуміють ся. Лише памятайте на арештантів, щоб дати їм їсти і запалити в печі. Такий мороз.

— То вже зробить моя жінка.

— Отже, Стефане, маєте тут дві десятки, а що бракне, то я додаю.

Хоч як Копач любив те сьвято, з яким у кожного чоловіка лучить ся стільки споминів, то сььогодні не по силам було йому ні згадувати колишнє, ні на відправу вважати. Лише що перехрестив ся, а вже його душа була біля Марійки. Як би він тепер радо зайшов до неї і підпер її своєю рукою, та годі. Він



думав, що буде ліпше для неї, коли про нього не буде знати, і тому мусів тепер держати ся з далека, аби її не пізнав... Вона бідна горює, але, роздумавши річ гаразд, таки ліпше для неї, що дитина вмерла. Через то вона свобіднійша і не так залежна від ласки чоловіка. А з тою людиною, то годі, що поради-ти. Коли так дальше піде, то сепарація неминуча і він сам намовить її через людей до того... Бо він її замучить, той ледар..

Копач нагадав, що то церква, і не годить ся так про иньших гадати...

Та вона ще молода, і якось дасть собі в світі раду. От може ще піти на два роки до семінарії, а потім стати учителькою. Лише коби винайти спосіб, щоб було за що скінчити науку... Вправді їй належить ся на випадок сепарації аліментація від чоловіка, але що за той час з чоловіком стане ся? Йось за день за два треба буде післати на зелене, тоді й аліментації ні з чого брати... Коли-б вона так згодила ся, він поміг би їй хочби в формі позички, але вона того не прийме.. А може би так через иньших? Може би так сьвященник підняв ся посилати їй місячно те, що йому передасть, а сказав, що буцім то від нього, так по приязни... Не повірить. Раз, що тепер така дружба незнана, а надто вона знає добре, що тутешній парох сам бідний і посилає свої діти до школи. Е! Якось воно зложить ся...

Зараз по відправі пішла Стефаніха до Пташків. Вона довго стукала, заки розбудила Марійку, що її відчинила двері.

Марійці жаль було будити ся зі сну. Її таке гарне снило ся! Була в лісі на зеленій леваді, весела, свобідна. Ходила по під руку з Остапом і любенько розмовляли. А перед ними в біленькій як сніг сорочині бігала маленька Галюся. Її веселу, всьміхнену голову окружав якийсь ясний промінь достоту так як малюють ангеляток. Вона рвала цвіти, складала в китиці і що хвиля підбігала до неї.

— Правда, мамо, яке то гарне...

— Гарне, донечко, гарне, — відповідав Остап, — збирай іще.

А дитина заносила ся срібним сьміхом, що лунав далеко по лісі і мішав ся з шепетом пташок...

З такого сну збудила її Стефаніха, що товкла кулаком о вікно.

Марійці станула зараз жива дійсність перед очима. Хитаючись на ногах вона пішла відчиняти двері. Її кинуло в дроз від холоду. Стефаниха привитала ся з нею і стала порати ся коло кухні, відтак затопила в печі і поставила воду гріти. Марійка стояла над нею, дрожачи як у пропасниці.

— Пані, візьміть на себе хустку, бо простудите ся, тут зимно, як у пивниці.

Марійка послухала. Стефаниха обмила дитину, Марійка виймила з комоди одежину і перебрала її. Постелила на столі і поклали мерця, зложивши йому рученята на вхрест. Марійка виймила з молитвослова образочок і віткнула в рученьку. Поки з сим упорались, надійшов Стефан, а за ним церковний дід приніс сьвітло і поставники.

Стефаниха запарила чаю і таки присилувала Марійку випити горячого. Тепер відійшла Стефаниха до дитини, а лишив ся сам Стефан, поки не прийде бабуся з церкви, що мала сидіти при вмерці. Стефан дав Марійці п'ятку.

— Ось вам, пані, на перші потреби, бо певно не маєте.

— Крайцара не маю при душі. А як же мені від вас брати, хиба-ж ви багаті?

— Ну, нічого, годі вам позичати у Жида, бо жаден не дасть, а мені то якось віддася, якось то буде...

— Чи то не ганьба, щоб урядник позичав від возного!

— Е! Що там, прошу взяти, бо не вступаю ся...

Марійка взяла гроші.

— Коли там буде кава? — закричав з другої кімнати Пташок, що саме прокинув ся. — Мені час до бюро.

Замість Марійки вийшов Стефан.

— Вибачайте, пане, нині нема кави у вас... Он дитина лежить уже між сьвічками...

— Пі, пані дзіко, коли-ж умерло?

— Тоді, як ви були в шинку, — каже Стефан.

— До кого так говориш? Ти!

— Насамперед я вам не ти! Час би вже раз спам'ятати ся, хоч тепер, як у хаті труп... Замість устати і піти що заорудувати, то ви викрикаєте, а ваша пані ледво жива...

— Пі, чорт вас бери всіх, відченіть ся від мене, най там зараз дає сніданок, бо я голодний.

— Таки не буде сніданку, бо нікому зварити, ваша Паранька пов'ялась кудись ще з вечера, а пані хора...

— Мені мусить бути...

— Та бо ви, пане, таки без серця. Та-ж то ваша дитина вмерла, не чия... Бога бійте ся... Не знаєте, чиє завтра і що стане ся, а за се треба буде Богу відповісти...

Пташок бояв ся смерти і ті слова нагнали йому страху. Вже не говорив нічого, одягнув ся сам, але не мав відваги поглянути на трупа дитини, якої за життя так не любив... Другими дверми вийшов до міста.

Не найшов ніякого товариства. Все сиділо дома, бо то було і латинське сьвято.

Він попенкав ся до бюро. Смерти дитини був рад. От тепер і жінка трохи більше до нього привернеть ся, а то дитина забирала їй увесь час. Тепер з жінкою погодить ся, Параньку нажене, все-ж Марійка гарнійша від Параньки, лише що така нечула як колода. Перестане трохи пити, бо справді сього за богато. Ліпше се зложити на довги, бо Жиди душу з нього виженуть.

Похоронили дитину гарно, а сьвященник не хотів нічого взяти за похорон. При тих двацятьох ринських, що дав Копач, і обійшло ся.

Він сам не був на похороні.

Марійка припала до холодної могили і заплакала. На силу забрала її жінка пароха до себе до дому. Марійка була-так знесилена, що її поклали на дві доби в постіль таки на попівстві і не пустили до дому. Пташкови нехай варить їсти Паранька як уміє... Ліпше шанувати-ме жінку, як трохи побідує.

Але Пташок не бідував, і рад був із своєї свободи. Він забув свою постанову і зараз по похороні так упив ся, що переночував у шинку. Стефан не шукав його того дня.

#### XLVIII.

І знов настало для Марійки давнє нужденне житє. Пташок таки не відправив Параньки і жив давним собачим житєм. Марійка не перечила йому, і тільки їй було для неї відради, що приватна наука двох дівчаток пароха. Пташок запивав ся що днини. Не маючи гроший, він шукав таких, що мали гроші, і дивив ся, аби йому хто купив чарку горівки. Не соромив ся піти з ким будь до шинку, аби лише заплатив. У нього виступили признаки налогового пянства. Коли не випив чарки горів

ки, то не міг узяти ся до ніякої роботи і руки у нього трясли ся, як у пропасниці. Надто зробив ся тепер скупягою... Коли вже мусів випити за свої гроші, то пив сам. У нього в бюрі стояла в шафі пляшка з горівкою, з якої потягав частенько. Був заедно паний .

З жінкою сварив ся менше, бо вона не зважала вже на нього і коли розторохтів ся, лишала його самого і втікала через огород на попівство.

Одного пополудня, якось невдовзі по похороні зайшов до Копача якийсь мужик з жалобою, що вже два місяці як замовив витяг табулярний, лишив ринського на стемпель, а другий від руки, і не може допросити ся, хоч уже й чоботи сходили. Адвокат із Бережан пише, що йому пильно треба, а тут як нема, так нема.

Копач післав за Пташком. Його не було ще в бюрі. Післав Стефана до дому. Пташок спав, а коли його збудили, заявив, що не піде, бо слабий. І Стефан відійшов з нічим.

Копач зайшов на долину до гіпоточного бюро, де сидів писар. Він не мав ключа ні від шаф, ні від бюро, бо все забрав пан секретар... Стефан пішов за ключами, та Пташок не хотів віддати, бо то він за все відповідає, а не начальник...

— Але-ж пане, там люди ждуть...

— Нічого не шкодить, прийдуть завтра... Хлоп і так не має що робити...

Копач був лютий, але нічого не міг зробити. Людий відправив. На другий день рано ждав уже в гіпотечнім бюрі на Пташка, що знов припізнив ся.

— Пі, пані дзіко, добрий день! Я вчора був хорий, ревматизм мене ломить і тому не прийшов...

— Де книга замовлень? — сказав Копач сухо, не відповідаючи на його говореня.

Пташок роздягнув ся мерщій, отворив бюрко і подав книжку.

Копач переглянув її. Замовлення залягали від шістьох місяців.

— Чому се не зроблено до тепер?

— Пі, пані дзіко, не було часу, хлопцї мене налазять з інформаціями, роблю коммеморації...

Тимчасом Копач числив зложені стемплі.

— Де стемплі на замовлені витяги?

— Маю дома, — забурмотів Пташок.

— Тут мають бути... Отворити сю шуфляду...

Копач отворив. У шуфляді була засохла булка і кусок запліснілої ковбаси...

— Ключі від шаф!

Отворивши першу шафу натрапив на фляшку з горівкою

— Чуєте! Який се витяг гіпотечний, що не має номеру?..

— Пі, пані дзіко, я сиджу звичайно довше в бюрі...

— Слухайте, пане, я жду годину. Йдіть до дому, або де знаєте і принесіть зараз трицять три стемплі, які мають бути після книги замовлень...

Пташок одяг ся знов і вийшов.

— Пан секретар не бере стемплів, лише каже приносити готівку, — каже писар.

— І де її подіває?

— Ховає до пуляреса, — сказав, злобно всміхаючись, писар. Він був злий на Пташка, що йому ніколи не дав шістки, хоч він сам писав замовлені витяги.

Пташок, виходячи з уряду, мав намір роздобути де гроші і купити стемплі. Розбирав у голові, де-б то їх узяти і розпочав мандрівку до кількох богатших Жидів. Та ніхто не хотів дати, всі відвертали ся до Пташка плечима. Найскорше дав би І'райгенфельд, але до нього не мав сьмілости. Жид таки довідав ся, що Малицький помилив ся і він дав гроші за даремнісінько, упоминав ся у Пташка, відгрожував ся, але позивати таки бояв ся.

Обійшовши так усіх він навіть не вступав до дому і вернув до бюро.

— Пі, пані дзіко, нема стемплів... Як був похорон дитини, хтось мені вкрав...

— Прошу вас до мого бюро, — каже Копач, і пустив ся на гору.

Коли прийшли до Копачевого, бюро, Копач зачинив двері і сказав:

— Пане Пташок! Ви п'яниця і картяр. Я се знаю і не раз упоминав вас. Ви берете гроші за те, що повинні як урядник робити за дармо, хоч я вам пригадував ваші обовязки і виразно наказував. Тепер я виловив вас на злочині спроневірення в урядованю. Перше, вам не вільно брати гроший на стемплі, лише жадати від партії стемпля. Друге, ви їх присвоїли собі.

Я вам дав годину часу до полагодження справи, а тепер вибачайте. З нинішнім днем суспендую вас в урядованю, а справу віддаю прокураторови...

На згадку про прокуратора Пташок поблід і став трясти ся.

— Ласки, пане начальнику добродію, ласки! До завтра вистараю ся гроші... Мені стілький час хорувала дитина, похорон справив...

— Пив і в карти грав, — докинув сердито Копач. — Не розумію, як можна так безлично брехати. Стефан дав гроші на похорон, а лікарєви не дали ви анї зломаного шелюга. Досить того крутіїства, я досить терпів.

Копач відчинив двері і прикликав другого канцелїста, Маліцького.

— Від нині ви йдете до ґрунтових книг, тут заступить вас писар. Тепер будемо писати протокол, сїдайте...

Маліцький наляканий тим що стало ся, сїв при столі і приладив папір. У нього дрожали руки. З диктованого протоколу довідав ся Маліцький, що трафило ся Пташкови. Коли Пташок вернув до бюро, пішов до шафи і ковтув горівки. Від того стало йому лекше, і в голові стало прояснювати ся. Взяв пальто і вийшов.

— Пі! Пані дзіко, а то собака розкричав ся. Гроші таки роздобуду і буде добре... Е! Ти паничу бородатий, репетуєш, гавкаєш... буцім то я тебе бою ся. Пожди, я маю для тебе такий цукерок, що певно ним удавиш ся. Замокнеш так як злюча собака, коли їй кинуть тельбухи. Пі! Пані дзіко, мудрий ти, але і я не дурний. Заставив я сітку з доброю принадою, не встоїш ся, а коли засилиш ся раз, то буду на тобі їздити як на циганській шкапі. Пожди, ті гроші, що я нині роздобуду, заплатиш ти сам, та ще з процентом...

Пташкови пригадав ся ясно цілий плян, який колись уложив собі з Чернецьким. Не поступаючи нікуди, пішов просто до дому. Марійка не мало зчудувала ся, побачивши його в тій порі в хаті. Він справді виглядав незвичайно. Зібрав у купу всю свою увагу, всю інтеліґенцію, на яку лише міг здобути ся. Його очи ясніли якоюсь щирістю.

— Марійко! З нами зле. Мене сььогодні начальник засуспендував в урядованю...

\* Марійка налякала ся .

— Що-ж буде тепер?

— Зле буде нам обоїм, бо ні з чого нам жити. Шкода мого становища і моєї праці.

— А як я остерігала, просила...

— Твоя правда, я дуже провинив ся, але я тому так дуже не винен, як радше обставини, зле товариство... На моїм поведеню і твоєї вини чимало... Подумай, як ти зі мною поводи́ла ся? Правда, ти не вийшла за мене по добрій волі, але вже стало ся. Я не мав понятя, що ти будеш мене аж так ненавидіти. Мені все здавало ся, що своєю любовю зможу повернути тебе до себе. Я хотів освободити тебе з під ярма твоєї братової і гадав, що тим самим зеднаю собі тебе... Ну, не вдало ся, я се побачив, і тоді не находив у хаті нічого такого, щоб мене до неї привязувало. Ти мною гидувала, я се бачив, і тому звернув ся в иньший бік, аби в тобі викликати зависть. І се мені знов не вдало ся... Ото-ж признай ся, що й ти винувата...

— Я тобі перед нашим нещасним весі́лєм заповідала, що тебе ніколи не полюблю...

— Бо ти любила другого, я се знаю, але будь що будь треба було освоїти ся з судьбою... Тепер, Марійко, на тебе черга направити все зле. Ти мені можеш помогти, ти одна, бо я нікого більше на світі не маю, — Пташок прослезив ся, — а я обіцюю тобі свята, що ніколи не повторить ся те, що було доти, що буду вважати на себе і на тебе і стану иньшим чоловіком. Піду і присягну від усіх трунків, і тим способом спасу свою грішну душу — він знов скривив ся до плачу. — Коли-ж ні, то піду тою самою дорогою просто до пекла, і се буде на твоїй совісти...

Марійці стало жаль грішника, який ка́яв ся.

— Ну, гаразд, та що я маю зробити? Доси ти не сказав мені сього...

— Правда, зараз скажу. Слухай, Марійко, тобі піти би чим скорше до начальника і попросити його, щоб не робив із сього ужитку... Бо се-ж само собою страшна дрібниця, повір мені... Усе залатаєть ся квотою 33 зл...

— А чи то що pomoже?

— Поможе, Марійко, pomoже, — говорив в Пташок, цілуючи її по руках. — Він строгий чоловік, але з серцем і коли його попросить жінка, то певно серце йому змякне... Йди Марійко, роби, що лише треба буде, даю тобі повну свободу і доз-



віл, обіцяй усе, лише щоб нас не пхав у пропасть...

Марійка задумала ся, що їй робити? Йти просити до незнайомого чоловіка за п'яницею і негідником, що не варт був займати становища урядника, за чоловіком, що зтоптав цілу її молодість? А коли не піде і вийде лихо, то нема їй житя більше, і вона мати-ме на совісти, що не спасла його душі, хоч могла сього легко доконати. Вона не довго вагувала ся.

— Піду...

— О моя добра Марійко, який я тобі вдячний за се! — Він цілував її по руках. — Але треба спішити ся, мій ангеле, одягай ся зараз. Лиш одягай ся гарно, бо се робить ліпше вражіню.

Пташок став дуже зручно помагати жінці при одяганю і робив свої уваги так, що Марійка уважала їх за добрі.

— І не роби, Марійко, занадто поважного лица, навпаки, показуй веселість, а тим скорше його зєднаєш. Я знаю його натуру... Коли будеш весела, усміхнена, то тим самим покажеш йому, що ся річ така маловажна, дрібна, що нічого лякати ся і можна її полагодити раз два... Я знаю людей, і як вони на річ дивлять ся. З моєю справою так, як коли-б на муху дивив ся через побільшаюче скло: вона здаєть ся страх велика, та коли подивиш ся вільним оком, то вона не більша як муха... Ну, йди вже, Марійко... Ось би ще трохи отсе поправити... Ну так, добре...

Марійка наділа футро і вийшла.

Пташок затирав руки з радости.

— Пі, пані дзіко, справді гарна як мальована і апетитна... Пі! Копач як її побачить, то зі шкіри вискочить. Уся колишня страсть пробудить ся в ньому, яку тоді гамував у собі, бо мав з нею женити ся. Тепер то пропало, отже нічого гамувати ся.. А вона? Не устоїть ся, бігме що ні. І нею заволодіє в одній хвилі придавлене чутє і пірне в його обійми як риба в сак, та-ж я їй на се позволив... А тоді, Пташку, гуляй як знаєш. Те що я їй обіцяв присягати від напйтків, то ляріфарі, пити буду, може трохи менше як тепер, але не зарікаю ся, бо буде за що... Жіночка заробить... А вона може двом на безпечно служити. Або таке не водить ся?... Я сам знаю такі випадки...

Пташок став ходити по хаті, нетерпеливо дожидаючи жінки. Він заглянув до кухні і перший раз посварив на Параньку, що не вмiла варити. А він на тім розумів ся ще з тих часів, як

був усім і слугою і кухарем у свого колишнього начальника Радецького. Марійка довго не вертала, а Пташок ворожив се на добре і затирав руки з радощів. Велів Паранці пакрити стіл, аби, як верне Марійка, всьо було готове...

Марійка справді, слухаючи ради свого чоловіка, старала ся заспокоїти і прибрати як можна найвесельший вид. Вона йшла не лише в інтересі свого мужа, але і в своїм власнім, бо від того залежала її екзистенція. Вправді думала вже по смерті дитини покинути його і заробляти на себе приватними лекціями... Та чи вона се потрафить? Вона така стоїтана, знесилена, не має вже капинки енергії в собі, то певно не дасть собі сама в світі ради. Вона не скінчила ще тих наук, які дають грамоту на учительку, отже треба би ще доучувати ся. Правда, що засоби знайшли би ся, бо її посаг лежить нетиканий, але в неї не знайде ся вже сили до науки. Її голова така збіджена, що не тямить того, що вчора робила. Така голова не годна вчити ся. Тай впрочім чи її приймуть до семінарії. За що її люди мати-муть? От ледащо, розвелась із чоловіком. Таких як вона не пустять між молодих дівчат, бо ніхто не вгадає її нещасної долі, що її до того спонукало... Отже треба так мучити ся до смерті. Може би справді зрезигнувати зі всього і повернути ся до мужа, коли інакше не може бути? Може через те і він буде інакший. Марійка почувла щось немов докір сумління за своє дотеперішнє поведенє супротив мужа...

Серце її било ся, як вийшла до бюро начальника суду. Копач зайнятий був роботою так, що побачив Марійку аж тоді, як станула против нього при столі. Копач задеревів. Йому вся кров наплила до серця, аж в очах почорніло... Таки зійшли ся! Але стямив ся в час і жестом руки попросив її сідати.

Марійка оглянула ся на той добре їй знайомий голос з таким острахом, немов би хто кликав її ізза могили. Адже се голос її дорогого Остапа! Вона видивила ся широко отвореними очима...

— Се ви! А я не знала, — прошептала вона і присіла на софі, держачись рукою за серце, немов воно намагало ся вискочити...

Копач устав і підійшов до неї.

— Хиба-ж ви не знали, що я тут живу? — заговорив він гробовим голосом, бо корч стиснув йому гортанку...

— Я нічого не знала, — прошептала Марійка, дивлячися в землю. Вона не сьміла очий на Копача підвести. Вважала себе в тій хвилі винуватою перед ним. Вона-ж дала йому слово, що за нікого більше не вийде, хіба за нього одного. З тої причини вважала усю кореспонденцію зайвою, а про те не вдержала і пішла під вінець із першим ліншом, якого їй підінали.

— Я так і догадував ся, що ви не знаєте про мене, бо мабуть були-б не прийшли, а як би й прийшли, то не з усмішкою на лиці...

Настала мовчанка. Марійка сиділа нерухомо на софі, а Копач дивив ся на неї, не міг очий відвести... Ось се його Марійка, його зірка ясна, як потоптана цвітка!...

— Марійко, одно мені скажіть по щирости: чи ви з власної волі вийшли заміж?

Тенер аж підвела на нього свої сині очі:

— Хіба-ж ви так могли подумати? Я-ж одного вас любила, як свою душу, про вас лише думала, ви були для мене всім. Та мене запродали, аби з хати позбути ся. Не повірите, що я витерпіла. Мене просто загіпнотизували злиднями, докорами, мукою, лайкою і погрозами. Я була не при собі, коли мене заволокли під вінець і мені здаєть ся, що я все ще сплю від тої хвилі, коли з вами в останнє бачилась, коли з вами в останнє виїхала з батьківської хати...

— Чому-ж ви не написали до мене, що вам таке грозить? Я був би на крилах полетів і висвободив вас із того пекла..

— Коби я знала, де ви... Довідалась лише, що вас узяти з Самбора, але куди, того я не знала до нині...

— Я-ж писав до вас листа...

— Ви писали? А я нічого не дістала...

— То знов справка вашої братової... Але наговориг я їм, наговорив! Я їх прокляв...

— А ви були там?

— Був... Коли мене іменували адюнктом, коли я мав споможність удержати жінку, я зараз поїхав до Перемишля. Ваш брат був ласкавий мене не пізнати, та коли я йому на силу пригадав ся і поспитав за вас, він оповів мені про те щастє, яке вас спіткало. А оповідав мені з таким спокоєм, як коли-б вас за князя віддав... Я трохи не роздавив його, того душегуба, бо з тим його словом я впав з під небес на саме дно пек-

ла... О Марійко моя, дорога, єдина, моя зірко, я тебе так любив, так люблю горячо, що все віддав би за тебе..

Копач узяв її за руки і став цілувати з усеї сили. Воиа не була в силі оперти ся чутю, яке заволоділо нею. Воно розбудило ся з цілою силою, яке на неї накладав людський закон. Він забув, що се чужа жінка, що між ними законна пропасть, присів біля Марійки і обняв її.

— Марійко, які ми нещасливі...

— Годі! — сказала Марійка і встала. Дрожала на всьому тілі. — Остапе, мій дорогий! Чого ми стрінулись? Чого я сюди прийшла? Як би мій чоловік був се знав, не був би мене сюди посилав...

— Навпаки! Я маю докази, що він знав усе і навмисно прислав тебе сюди. Твій чоловік більший поганець, як ти собі уявляєш...

— Остапе, я прошу за ним, — сказала Марійка і зложила руки як до молитви...

— Яка іроїя долі! Ти просиш за ним, а я маю спасати того, що станув на иашій дорозі, що як червак вів ся 'в наше серце і розточив його на порох. Він зробив нас нещасливими, а я маю обороняти його, покривати його злочини? Навпаки, я розтопчу його так, як він розтоптав наше щастє.

— А з ним враз розтопчеш і мене...

— Ні, серденько, я думав над твоєю долею, бо я знав, що ти його жінка, та лише не хотів тобі на очи показувати ся, щоб не ятрить давиьої раии. Але я довідував ся за тебе, то через Стефана, то через лікаря, якого саме я там посилав... Я вже все обдумав. Ти мусиш з ним розійти ся, кінчити свої студиї. Я тобі допоможу і ти мусиш прийняти мою помічну руку, бо хоч закон не велить мені любити тебе, як свою єдину вибрану найдорожшу, то я не переступлю закона, люблячи тебе як сестру. Тому ї ти не будеш супротивна, бо ти небогє не маєш нікого на сьвітї, ні батька, ні матери, ні брата...

Копач говорив так палко, що не дав Марійці прийти до слова.. Вона слухала його цілою душею...

— І задля тої позірної перепони, яку так легко усунути, я не зіступлю з дороги свого обовязку, бо на те я присягав, коли поступив до уряду. Мені не вільно покривати злочину, бо я судія.

Він вимовив се слово з повагою і натиском і Марійка зро

зуміла всю вагу того слова. Мовчала.

— І ще знаєш, кого він кривдив, окрадав, обманював? Мого меншого брата, якого я присяг ся боронити... Ні, Марійко, я сього не зроблю...

— Прошу тебе на память нашої любові...

— Марійко! Заверни се слово! Ти хочеш купити за дорогоцінні перли копицю гною! Гріх, Марійко. Наша любов була сьвята і таку я її зберіг у своєму серці, і ти те-ж. Остала ся на сьвята память, по ній, а Пташок се злочинець, який годить ся до криміналу. Одно з другим не йде. Так, Марійко, йди з Богом. Відходиш від мене такою самою, як і сюди прийшла.. Колись дізнаєш ся, що кожде моє слово глибоко обдумане і правдиве, дізнаєш ся, в якій ти була небезпеці...

Копач заволодів цілковито над собою. Поборов розумом усі мориви серця. Він знов був судією, сьвідомим свого обовязку...

— Ти занадто довго тут сидиш, моя дорога... Люди візьмуть тебе на язика...

Марійка отямилась. Попрощала ся, подаючи собі руки. Та йому жаль стало, що так холодно попрощав її. Вийшов за нею до передпокою і тут стиснув її руку...

Марійка була страшенно зворушена тою стрічою. На її лиці показали ся великі, червоні румянці. Пташок побачивши її такою, аж запікав із радости. "Все сповнило ся гаразд, — подумав — ну, зловив ся вже, зловив!"

Але зараз і заздрість пробудила ся в ньому і та погорда, з якою дивить ся мужчина на женщину, що впала.

— Пі, пані дзіко! Як же там пішло?

Марійка роздягала ся, не кажучи нічого.

— Певно повело ся! — подумав Пташок. — Ось як засоромила ся. Не бій ся, небого, то лише перший раз так, а потім піде як по маслі. ..

Паранька тимчасом принесла обід. Посідали. Пташок дивив ся на Марійку як ястріб.

— Ну що-ж, говори, вже нема нікого...

— Нічого, не хотів... Казав, що мусить виповнити свій обовязок...

— Але пізнав же тебе...

— Пізнав, — сказала Марійка. — А ти мене навіть не упередив, що то Копач...

— Пі, пані дзіко! Що-ж тепер буде?

— Ти ліпше знати-меш, як я...

— Так то ти його й просила!

— Як же я мала просити? Просила, а він ні, і що-ж я по-  
раджу?

— Чи ти справді така наївна, що не догадала ся, чого я тебе посилаю? Бачу, що ти не лише супроти мене така нечула колода... Так пресити, то й я потрафлю. Та я числив на те, що він колись любив тебе, і се треба йому було пригадати... В таким безвихіднім становищі, як ми тепер, кождий спосіб добрий...

— Я йому й колишнэ згадувала...

— Цікава річ! Та бо ти ще не така погана і можеш подобати ся... В таких випадках спідничкова протекція найліпша. Слухай, Марійко, ти мусиш піти ще раз по обіді...

— На що то здало ся?

— Слухай, жінко, як би ти мала розум, то ми би плавали обоє як пиріжки в маслі, бо на таким інтересі можна капітал кувати... Не знаєш, що закоханий мущина для улюбленої жінщини все зробить... Я приміром знаю одного економа у старого кавалэра дідича, що закохав ся в його жінці і люблять ся, а економ що хоче то й робить, і незадовго певно купить собі село... А знов один органіст через гарну жінку, до якої парох "штифікуэ ся", бере всі доходи з парохії... В тім нічого злого, бо так на сьвітї водить ся. Отже піди ще раз по обіді...

— Що-ж я більше йому скажу, як те, що вже сказала?

— Ти скажи те саме, але роби інакше. Та-ж ти не дівчина і розумієш ся на тім, чим догодити мущині. Позалицяй ся, осьміли його, а решта піде як по маслі. То тобі нічого не завадить і я тобі на те позволяю, а коли я, твій чоловік, позволяю на те, то нема гріха! Розумієш мене?

І справді аж тепер вона зрозуміла, чого від неї чоловік жадає. Йй ударила кров до голови, що аж закрутила ся. Вона зразу не могла слова промовити. Стояла так малу хвилю.

— Ти нужденнику! До того дійшло? — закричала вона в гістериці. — Моєю честю хочеш свої злочини окупити. Плюю на тебе, ти поганче. — І вона з усеї сили шпурнула склянкою йому в голову...

І заки Пташок отямив ся, вона скочила в другу кімнату і зачинила за собою двері, які засунула. Її взяла крайня розпу-

ка. Вона припала на вколішки перед постілю, над якою висіли, фотографії батька й матери, і заплакала так страшно, що вся трясла ся.

— Мамо, тату, чи ви бачите, на яке я зійшла! Ратуйте мене, заберіть мене до себе, не дайте мені тут довго мучити ся, а то руки на себе наложу. Випросіть у Бога смерти для мене, поки я ще душі не затратила...

Вона була близька втрати розуму і повторяла ті слова на перемену...

### XLIX.

Пташок добував ся якийсь час до дверей, щоб заспокоїти її. Лякав ся, що на такий її вереск позбігають ся люди і вийде скандал, бо вона може все розповісти, чого від неї хотів, а потім нагадав собі, що остатня дошка ратунку розбила ся о упір Марійки. Тому благав, щоб його випустила, що все вяснить ся, що він так не думав...

А коли Марійка не чула того, він закликав її всіма лихами.

— Пожди, пожалуєш того. Піду до криміналу, а ти до публичного дому. Не хотіла мати одного, мати-меш сотку пожди....

Став бігати по хаті. Почував, що йому конче треба випити, бо згине... А тут ні шеляга в кишені. Оглядав ся, чи нема чого під рукою, щоб заставити. Подушки не випадало нести до Жида. Взяв залізного погребача і підважив віко комоди. Воно тріснуло на всю хату і шуфляда відсунула ся. Зараз при краю лежали золоті ковтки Марійки, памятка по матери. Взяв їх, одяг ся і вилетів з хати, мов лихий за ним голив. Заставив їх за що будь і ввійшов до першого шинку, який надбав...

— Горівки, а міцної, плачу готівкою! — і потряс кишеню, в якій бренькнули гроші... Жид поставив фляшку. і Пташок пив чарку за чаркою... Вже добре смеркло ся, коли виточив ся в чотири боки з шинку і потяг до дому. Та не поступив туди. Він лише погрозив кулаком і пішов далі бережанською вулицею. На дворі подужшав мороз, та Пташок не чув зима. Все його тіло горіло, і він розщипив на собі пальто.

— Пі! Пані дзіко, і не дожидай мене, бо не прийду, хоч здихай... Такий славний інтерес виховзнув ся мені з рук... че-



рез ту упертість дурної моральности... Пі! моральність... дурне слово... Де вона, та дурна моральність? Все брехня тай годі...

— А що буде зі мною? Пі! Чорт бери! Я не дам ся, виборююсь і вже, ну, тихо ша! Візьмуть мене з тої жидівської нори, то візьмуть. Піду де інде, а її покину, так як вона мене покинула.

Серед такого монольога зайшов поза останні дома і наблизив ся до пустої тепер цегольні. Не міг пізнати, що се...

— Пі, пані, дзіко, як я змучив ся... Ось тут якийсь готель чи що? Війду тай випю, що буде... Гей Жиди! Отворіть, я табулярний урядник XI ранги! Пустіть зараз!

Зайшов у шопу, спотикнув ся на якусь цеглу і впав на землю.

— Що тут за порядок, до чорта!... Ну, нічого, тут проплю ся, бо спати хочеть ся... Тут буде добре... а-ага-у! — Він зівнув протяжко. — Тут тепло... Дурної попадянки і знати не хочу... пі!

Ясний місяць освічував серед морозної ночі цілу дрімучу під снігом землю. Його бліде промінє відбивало ся від кришталиків снігу, що стали як діаменти...

Марійка, виплакавши ся до волі, заспокоїла ся і заснула, не роздягаючись... Ніхто не спішив ся ратувати її, бо ніхто не чув її голосного плачу...

## L.

Десь коло десятої години приїхали фіри до цегольні по цеглу і найшли тут Пташка неживого.

Він замерз.

Заки забрали трупа, дали знати до суду. Перший довідав ся Стефан і полетів до Копача.

— Прошу пана начальника, Пташок сеї ночі замерз на цегольні...

— Собаці собака смерть! — подумав Копач.

— Уже привезли?

— Ні ще!

— Ідіть же, візьміть фіру і привезіть його, а я побіжу приготувати її.

Вийшли оба.

Копач увійшов із болючим серцем, але без капинки сму-

тку до її мешканя. Вона виглядала страшно по такій муці, яку перейшла...

— Мого чоловіка нема ще від учора...

— Прочитай отсей папір... Се писав Чернецький до твого чоловіка, та його переловив Стефан і віддав мені... Пізнаєш, на яку небезпеку наражав тебе твій чоловік, посилаючи тебе до мене...

— Я й без того вчора довідалась...

Вона прочитала письмо і опустила руки..

— Чи ти повірив тому, що тут написано?

— Хиба-ж можна повірити, щоб ангел з дияволом братав ся?... Коли-б я повірив, не прийшов би сюди...

Вона стиснула його руку.

— Я тобі лише на те показав отсе, аби тобі дати доказ, який твій чоловік нужденник...

— Остапе, ратуй мене, вирви мене з того пекла! Я справді не хочу дивити ся на того чоловіка... Винайди мені яке місце, бо згину! Ратуй мене, Остапе!

— Бог тебе виратував, бо Пташок уже не жиє!

— Хиба-ж?

— Так, приготов ся, що його принесуть сюди. Він замерз сеї ночі...

Марійка не могла зібрати думок у купу...

— Найліпше Марійко, буде так: ти піди тепер на попівство і пережди, аж я тут усе зорудую... де білє?

Пішли до комоди, що стояла розбита... Марійка замітила брак золотих ковтків...

— Не годить ся лишати його такі в остатній хвилі, він був моїм чоловіком...

— Ні, по божому закону він не був тобі чоловіком, бо тут не було твоєї свобідної волі, але він був твоїм катом... Іди-ж, Марійко, зараз...

Вона послухала, одягла ся і вийшла. Копач велів поспішати. Хотів ошадити їй немилого вигляду замерзлого п'яниці.

Незадовго привезли Пташка. Він заковтан і треба було розгрівати тіло теплою водою. Його прибрали і нарядили. Пташок лежав так, що годі було пізнати, яка була його думка в останній хвилі. Уста зложив так, немов вимовляв своє: пі!

Марійка прийшла аж тоді, як уже було по всьому. Без

жалю, без одної сльози в оці вона впала на вколішки  
ла ся щиро за душу грішника. Простила йому все.

Похорон полагодив Копач своїм коштом.

Як гайворони на падлину позлітали ся з усіх ус  
рителі, легітимуючись квітками, картками, векслями  
Аж тепер Марійка не вміла собі з тим дати ради, а ко  
ди стали відгрожувати ся, що її усе заберуть, звернул  
помічю до Копача.

— А за чиї гроші се все куплене?

— Гроші на те дав брат із мого посагу...

— Ну, гарно, по уряді я зайду там і поговоримо...

Копач прийшов справді.

Марійка привитала його як ангела хранителя, б  
держали її Жиди в облозі..

— Чого ви, люди, хочете від неї? Позивайте до су  
су спадкову і екзеквуйте на маєтку тої маси, а вдови не  
стуйте даремне...

Коли Жиди розійшли ся, Копач сів на софі і беруч  
рійку за руку посадив її біля себе...

— Я придумав такий плян, дорога Марійко. Сі всі р  
віймкою одежі Пташка, се твої і ніхто не посьміє їх заб  
Ти замешкаєш у пароха. Дуже радо приймуть тебе та  
вже сю справу з ними обговорив... Заки мине приписани  
коном час, зробимо тебе повнолітною, щоб ти була ці  
вільна від опіки свого брата... Згода?...

— На все годжу ся з гори, — каже Марійка і погля  
на Копача з повним довірєм...

— Держу тебе за слово... Отже коли мине приписани  
коном час, ми проголосимо заповіди і станемо під вінець  
Марійка встала.

— На се не можу дозволити. Нам треба забути коли  
бо я не та що була. Моя доля пропала. Я зтоптана, зниді  
не поважилась би вязати вам сьвіта...

— Марійко, се я добре знаю. Твоє тіло було зтопт  
зневажене, знасилуване, та душа твоя остала чиста, як з  
то, перебувши таку тяжку пробу... Я душі бажаю і так мус  
бути...

Він обняв її міцно і поцілував, а вона не супротивляла  
лише прилинула до його груди, забуваючи все, що пережи  
(Конець).

лішки і моли-  
се.

сіх усюдів ві-  
лями Пташка.  
а, коли Жи-  
вернула ся за

нимо...

еля, бо саме

до суду ма-  
ови не напа-

беручи Ма-

Сі всі річи з  
їх забрати.  
ебе там і я  
писаний за-  
ула цілком

поглянула

писаний за-  
вінець...

колишнэ,  
зніділа, я

зтоптанэ,  
як золо-  
ак мусить

вляла ся,  
пережила.